

UNIVERZITET U SARAJEVU
ARHITEKTONSKI FAKULTET SARAJEVO

**UPRAVLJANJE GRADITELJSKIM NASLIJEĐEM
U SLIVU RIJEKE BOSNE,
SA FOKUSOM NA SREDNJOVJEKOVNE UTVRDE:
TEŠANJ, MAGLAJ, VISOKO I VRANDUK**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Lana Kudumović dipl.ing.arh.

Sarajevo, 2012

UNIVERZITET U SARAJEVU
ARHITEKTONSKI FAKULTET SARAJEVO

**UPRAVLJANJE GRADITELJSKIM NASLIJEĐEM
U SLIVU RIJEKE BOSNE,
SA FOKUSOM NA SREDNJOVJEKOVNE UTVRDE:
TEŠANJ, MAGLAJ, VISOKO I VRANDUK**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Lana Kudumović dipl.ing.arh.

Mentor: Prof.dr Amir Pašić, dipl.ing.arh.

Kandidat: Lana Kudumović, dipl.ing.arh.

Sarajevo, 2012

Sadržaj

Abstrakt	1
Abstract	2
Uvod	3
Predmet istraživanja	4
Ciljevi istraživanja	7
Hipoteza	9
Metodologija	9
Kompozicija rada	10
1. Definiranje općih pojmova	11
1.1. Graditeljsko naslijeđe pojedinačnih dobara i grupe dobara	12
1.2. Autentičnost i univerzalne vrijednosti	13
1.3. Integritet	15
1.4. Plan upravljanja za pojedinačna dobra	16
1.5. Integralni plan upravljanja za grupu dobara	21
2. Definiranje obuhvata historijskog ambijenta u slivu rijeke Bosne	22
2.1. Definiranje historijskog ambijenta u slivu rijeke Bosne sa fokusom na srednjovjekovne utvrde	22
2.2. Opće karakteristike bosanskih gradova kroz historijske periode, sa posebnim osvrtom na srednjovjekovne utvrde	26
2.3. Odnos prema naslijeđu u Bosni i Hercegovini	37
3. Studije slučaja pojedinačnih dobara	41
3.1. Tešanj	41
3.1.1. Identifikacija graditeljskog naslijeđa Tešnja	41
3.1.2. Opis dobra i lista objekata spomeničkog karaktera	43
3.1.3. Valorizacija	53
3.1.4. Prijedlozi za očuvanje i dalji razvoj	55
3.2. Maglaj	56
3.2.1. Identifikacija graditeljskog naslijeđa Maglaja	56
3.2.2. Opis dobra i lista objekata spomeničkog karaktera	57
3.2.3. Valorizacija	69
3.2.4. Prijedlozi za očuvanje i dalji razvoj	71
3.3. Visoko	72
3.3.1. Identifikacija graditeljskog naslijeđa Visokog	72
3.3.2. Opis dobra i lista objekata spomeničkog karaktera	74
3.3.3. Valorizacija	82
3.3.4. Prijedlozi za očuvanje i dalji razvoj	84
3.4. Vranduk	85
3.4.1. Identifikacija graditeljskog naslijeđa Vranduka	85
3.4.2. Opis dobra i lista objekata spomeničkog karaktera	86
3.4.3. Valorizacija	99
3.4.4. Prijedlozi za očuvanje i dalji razvoj	101

4. Definisanje plana upravljanja više dobara (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk)	103
4.1. Upravljanje	109
4.2. Finansiranje	111
4.3. Planiranje	112
4.4. Implementacija (razvoj i korištenje)	134
4.4.1. Turizam	141
5. Presentacija rezultata istraživanja i zaključna razmatranja	143
5.1. Zaključak	143
Prilozi	147
Mape (51 mapa u A3 formatu)	149
Popis ilustracija	201
Bibliografija	207
Itenerer (prijedlog) ruta obilaska lokaliteta	210
Lista registriranih spomenika kulture na području Ze-Do kantona prema dokumentu Studija prirodno historijskog i kulturnog naslijeđa Ze-Do Kantona iz 2007. godine	212

ABSTRAKT

Graditeljsko naslijeđe Bosne i Hercegovine, stvarano u kontinuitetu kroz različite historijske periode, često je nezaštićeno, neprimjereno prezentirano, i bez planske dokumentacije za očuvanje i korištenje.

U ovom radu fokus je stavljen na gradove-utvrde: Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk koji su locirani u slivu rijeke Bosne, nastale u srednjem vijeku (12.-15. vijek) koji u historiji bosanske države predstavlja period važan sa stanovišta potvrde postojanja Bosne kao države, a materijalni ostaci graditeljskog naslijeđa ovog perioda govore o intenzivnoj gradnji ovakvih utvrđenih gradova-utvrda širom Bosne i Hercegovine. Dosadašnja istraživanja ustanovila su postojanja više od tri stotine utvrđenja vojno-odbrambenog karaktera, obzirom da se granica države usljed ratnih dešavanja mijenjala. Dolaskom Osmanlija na teritorij Bosne i Hercegovine, 1463.godine, utvrde su proširivane i dograđivane, a nakon ovog perioda su napuštene i često zaboravljene.

Ove utvrde, najčešće su građene u cilju kontrole komunikacija koje su sve do dvadesetog stoljeća bile locirane u slivovima rijeka, pa je lako moguće uspostaviti historijske, kulturološke i geografske poveznice između utvrda koje pripadaju istoj regiji. Iako su podgrađa ovih utvrda nastajala još u doba srednjeg vijeka, do danas su sačuvane urbane matrice naselja koje su se razvijale u doba Osmanlija.

Kako bi se obezbijedila platforma za očuvanje ovog graditeljskog naslijeđa u budućnosti, uz poštivanje svih historijskih slojeva, a u skladu sa međunarodno usvojenim pravilima, u ovoj doktorskoj disertaciji obrađena je tema *Upravljanje graditeljskim naslijeđem u slivu rijeke Bosne, sa fokusom na srednjovjekovne utvrde: Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk*. Rezultate ovog rada u smislu integralnog pristupa očuvanja naslijeđa biće moguće primijeniti i na druge lokalitete u Bosni i Hercegovini.

Doktorska disertacija je elaborirana kroz šest poglavlja.

U uvodnom poglavlju definisan je problem zadatka, definisani su ciljevi i hipoteza, te je predstavljen plan istraživanja.

U prvom poglavlju su definisani opći pojmovi, a u skladu sa međunarodno usvojenom dokumentacijom. Uspostavljene su opšte definicije plana upravljanja naslijeđem (menadžment plana) i njegovih osnovnih komponenti, ali i integralnog plana upravljanja naslijeđem za više lokaliteta.

U drugom poglavlju je na osnovu kulturno-historijskih, urbanih, arhitektonskih i geografskih karakteristika definisan širi obuhvat (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk) koji je analiziran u ovom radu. Također, utvrđen je historijski kontinuitet i opisan je razvoj bosanskohercegovačkih gradova do danas, te je razmatran odnos i prema naslijeđu u Bosni i Hercegovini.

U trećem poglavlju su detaljno analizirani svi gradovi u zoni obuhvata koju definiše i obrađuje ova doktorska disertacija. Za svaki grad pojedinačno urađena je identifikacija vrijednosti kulturno-historijskog naslijeđa, opis dobara i objekata spomeničkog karaktera, izvršena je valorizacija i dat je prijedlog za očuvanje i dalji razvoj. Na osnovu detaljnih terenskih analiza i istraživanja urađen je prijedlog definisanja zone intenzivne zaštite unutar svakog od lokaliteta, a što je predstavljeno pratećim mapama.

Četvrto poglavlje se odnosi na definisanje smjernica za izradu integralnog plana upravljanja naslijeđem koji obuhvata gradove u slivu rijeke Bosne (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk). Za ovaj plan definisane su sve komponente, i date smjernice, ali je ukazano i na problematiku koja prati ovakav sveobuhvatni pristup zaštite i očuvanja naslijeđa.

U petom poglavlju su data zaključna razmatranja.

Ključne riječi: graditeljsko naslijeđe, naslijeđe grupe dobara, integralni plan upravljanja naslijeđem, srednjovjekovne utvrde Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk

ABSTRACT

Architectural heritage of Bosnia and Herzegovina, created in continuity during different historical periods is in most cases unpreserved, inadequately presented and without any planning documentation for preservation and its protection.

This dissertation is focused on medieval fortresses-cities: Tešanj, Maglaj, Visoko and Vranduk, located in the Bosna River basin, erected in the Middle ages (12th -15th century), that in history of Bosnian state represent an important period, a testament of mediaeval Bosnian statehood, and material remains of architectural heritage that confirms intensive building of fortresses all over Bosnia and Herzegovina.

So far researches have confirmed the existence of more than 300 fortifications, due to the fact that state borders were constantly changed as a result of wars and negotiations. In the Ottoman period (1463) the fortresses had been upgraded and enlarged and used for some time as structures or key landmarks for future formation of a city but in later periods the fortifications were abandoned and fell into oblivion.

These fortresses were built mostly in order to control communications that were located in basin of rivers up to 20th century, so it is easy possible to establish historic, architectural, urban and geographic relations between fortresses that belong to the same region. Although suburbs of these fortresses were created in medieval century, until today urban fabric of settlements created in Ottoman period has been preserved.

To ensure platform for preservation of these architectural heritage in future, respecting all historical layers in their essence, according to the international rules and documents, this doctoral dissertation deals with “Management of architectural heritage in River Bosna basin, with focus on Medieval fortresses: Tešanj, Maglaj, Visoko and Vranduk”. Results of this dissertation as integral management plan will be possible to use on other locations in Bosnia and Herzegovina.

Doctoral dissertation has six chapters.

The definition and relevance of the topic is represented in introduction chapter, as well as goals, hypothesis, and research plan.

In first chapter basic terms are defined according to the international documents. General definition of Management plan and its components are determined, as well as integral management plan definition for several properties.

In second chapter based on cultural-historical, urban, architectural and geographical characteristics, broader area of research (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk) that is analyzed in this dissertation has been defined. Historical continuity is established and development of Bosnian cities during history until today has been described, as well as relations to heritage in Bosnia and Herzegovina.

In third chapter four selected cities that are used as case studies has been analysed in detail. For each city identification of cultural and historical heritage value was executed, as well as description of property and monumental buildings, valorisation and preservation and development proposal. Based on detailed in situ analyses and researches for each location, proposal for definition of intensive preservation zone inside of each location is elaborated, and presented on maps.

The forth chapter is related to the definition of guidelines for integral plan of heritage management that include cities in Bosna River basin (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk). For this plan all components are defined and guidelines are provided, but also possible problems that follow this preservation and conservation heritage comprehensive approach.

Conclusion is represented in fifth chapter.

Key words: building heritage, Serial-group heritage properties, Integrated heritage management plan, medieval fortresses Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk

Uvod

Očuvanjem i zaštitom graditeljskog naslijeđa Bosne i Hercegovine bave se brojne institucije¹ i stručnjaci sa različitih naučnih i stručnih aspekata. Spomenici se uglavnom proučavaju kao pojedinačne strukture (kompleksi) ili u interakciji sa neposrednom okolinom. Promatranje spomeničkih cjelina kao grupe unutar uže ili šire regije rijetko je razmatrano.

Zbog velike fragmentacije Bosne i Hercegovine, usljed još uvijek nesređenih političkih prilika, ne postoje jedinstveni planovi i programi koji bi na jednom mjestu, ili u jedinstvenom sistemu, sumirali sve relevantne podatke i informacije, te dali smjernice za neophodne aktivnosti, od restauratorsko konzervatorskih, sanacionih do aktivne zaštite u smislu korištenja naslijeđa u savremenom vremenu.

Ova doktorska disertacija bavi se navedenom problematikom generalno i sa ključnih aspekata na odabranom uzorku, gradovima u slivu rijeke Bosne i to: Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk, pa je predmet doktorske disertacije definiran kao strategija upravljanja/menadžmenta naslijeđem u slivu rijeke Bosne, kroz uočavanje historijske slojevitosti i stavljanje u kontekst savremenih tokova života. Utvrde Vranduk i Visoko promatrane su kao izdvojene cjeline, a srednjovjekovne utvrde Tešnja i Maglaja u interakciji sa središtem grada.

Naslijeđe odabranih gradova na osnovu zajedničkih karakteristika je promatrano kao grupa spomenika na teritoriji jedne države, koji odražavaju slične kulturne, historijske, socijalne i druge karakteristike, sadržavajući izvanredne univerzalne vrijednosti, a kako je definirao UNESCO u dokumentu *Upute za implementaciju konvencija o naslijeđu, 2011.*² (UNESCO, 2011)

Dosadašnji pristup i stav prema zaštiti graditeljskog naslijeđa, na lokalitetima koje ovaj rad obrađuje, mogli bismo okarakterizirati kao nedovoljno sistematičan, bez kontinuiteta odnosno bez vizije za očuvanje i razvoj.

¹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, Zavod za spomenike RS, Kantonalni zavodi, Općine i sl.

² "Grupa spomenika će uključivati dva ili više komponentnih dijelova povezanih jasno definiranim poveznicama:

- a) Sastavni dijelovi trebaju reflektirati kulturne, socijalne ili funkcionalne veze tokom vremena koje omogućuju, gdje je relevanto, pejzažnu, ekološku, evolucijsku ili stanišnu povezanost.
- b) Svaka komponenta treba doprinijeti izvanrednim univerzalnim vrijednostima dobara u cjelini u stvarnom, naučnom, jasno definiranom i prepoznatljivom načinu i može uključivati između ostalog nematerijelne atribute. Rezultujuće izvanredne univerzalne vrijednosti trebaju biti lako razumljive i predočene.
- c) Dosljedno, kako bi se izbjegla prekomjerna fragmentacija sastavnih dijelova, postupak nominacije dobara uključujući i odabir sastavnih dijelova, treba uzeti u potpunosti u obzir ukupnu upravljivost i usklađenost dobara..." (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, IIIC part, član 137 -139)

Da bi se doprinjelo integralnom i savremenom sagledavanju problematike u ovoj doktorskoj disertaciji, pri izradi dokumentacije utvrđivanja vrijednosti, integriteta i autentičnosti svakog pojedinačnog dobra korištena je metodologija UNESCO-a i dosadašnja pozitivna iskustva u Bosni i Hercegovini.

Da bi se potvrdila autentičnost graditeljskog naslijeđa u proces vrednovanja treba uključiti prostor, vrijeme, društvo i druge elemente. Sa druge strane da bi se očuvala autentičnost ili autentične vrijednosti mora se utvrditi na koji način danas korespondiraju sa okolinom i društvom, kroz funkciju, materijal, konstrukciju, i opći društveni značaj. Pored toga bitno je znati šta doprinosi definisanoj vrijednosti. Sve skupa integrirano može poslužiti definiranju smjernica u planskoj dokumentaciji. Upravljanje naslijeđem promovira zaštitu naslijeđa i kulturno-historijskih vrijednosti poštujući izvanredne univerzalne vrijednosti, karakter, historijsko tkivo i autentičnost, ali i uvećavanje i razvoj tih vrijednosti kroz kvalitetne intervencije kao odraz savremenog djelovanja u historijskom ambijentu.

U današnjim uslovima izuzetno velikih i značajnih promjena u makro i mikro okruženju bosanskohercegovačkog graditeljskog naslijeđa, pitanje je samo da li ćemo ove promjene shvatiti kao „prijetnju“ i time biti orjentisani na odbrambene akcije ili kao „šansu“ i u svoje planove ugraditi odgovarajuće principe inovativnosti i otvorenosti. Dakle, moramo biti svjesni da su promjene neminovne, i mogu biti prouzrokovane različitim faktorima ali na nama je zadatak vođenja i pravilnog reagovanja na njih.

Također, bitno je napomenuti da je multidisciplinarni pristup jedan od preduslova dobrog menadžmenta odnosno upravljanja graditeljskim naslijeđem. Arhitekti, prostorni planeri, građevinci, projektanti, stručnjaci iz oblasti zaštite graditeljskog naslijeđa, ekonomisti, informatičari, mašinci i mnogi drugi stručnjaci, trebaju biti aktivno uključeni u projekat kako bi zaštita graditeljskog naslijeđa i samo upravljanje bili provedeni na razini stručnosti i uspješnosti. Svakako treba naglasiti da je za dobre rezultate na očuvanju graditeljskog naslijeđa od ključnog značaja učešće korisnika i vlasnika dobara i šire društvene zajednice u realizaciji (sprovedbi) projekta i plana upravljanja naslijeđem.

Predmet istraživanja

Globalni trendovi očuvanja graditeljskog naslijeđa i brzi tehničko-tehnološki razvoj u svim segmentima ljudskih aktivnosti zahtijevaju stalno prilagođavanje naslijeđa novonastalim uslovima. Ovi zahtjevi nerijetko impliciraju učestale izmjene.

Jedan od osnovnih problema pristupa i implementacije zaštite i očuvanja graditeljskog naslijeđa jeste promatranje kulturnog dobra izolovano od okoline, te bez znanja o historijskoj slojevitosti na određenom lokalitetu. Takav je slučaj i sa graditeljskim naslijeđem u slivu rijeke Bosne koji je predmet istraživanja.

Spomenici arhitektonskog naslijeđa³ predstavljaju odraz vremena u kojem su nastali, odraz socijalno-ekonomskih i urbanih okvira, ali i odraz ideja tadašnjih graditelja promatrano od projektovanja, primjene materijala do tehnologije građenja. Dakle, tako nastale vrijednosti prolazile su dug put evolucije do sadašnjeg vremena, te nam ukazuju na činjenicu da ih ne možemo promatrati samo kroz prizmu današnjih mjerila, nego se sve navedene činjenice moraju uzeti kao relevantni faktori.

Suma takvih povezanih tokova i kontinuiranih slojeva historije čine tradiciju. Danas, najčešće u literaturi, slikarstvu možemo prepoznati narodno naslijeđe, tradiciju, dok kod tradicionalnog graditeljstva uviđamo da je nestalo, da više nije dio nas. Primjećujemo neadekvatno zaštićene objekte, neprimjerene intervencije, i sl. što za rezultat ima degradiranje naslijeđa.

Jasno je da se ništa ne dešava izolovano nego je u uskoj vezi sa okolinom. Potreba za očuvanjem graditeljske baštine, tradicionalnih vrijednosti i autentičnosti općenito zahtjeva pristup praćen prepoznavanjem vrijednosti i valoriziranjem. Neophodno je definisati specifičnosti, posebnost, autentičnost i integritet baštine i kulturnih vrijednosti.

Nara dokument o autentičnosti (The Nara Document on Authenticity, Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention, Nara, Japan, UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994.) osigurava praktičnu osnovu za ispitivanje vjerodostojnosti tih svojstava kako je sažeto i u Uputama za implementaciju konvencija o naslijeđu "Da bi se smatralo izvanrednim univerzalnim vrijednostima, dobro (spomenik) mora ispunjavati uslove integriteta ili autentičnosti i mora imati adekvatnu zaštitu i menadžment sistem da bi se osiguralo njegovo očuvanje". (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, UNESCO, 2011, član 78)

Rad na očuvanju graditeljskog naslijeđa različito je organizovan u različitim regionima i državama. Polazeći od općeprihvaćenih dokumenata UNESCO-a, države ili grupe država razvijaju dodatne mehanizme u cilju boljeg sagledavanja vlastitih posebnosti. U tome su

³ "izraz "arhitektonsko naslijeđe odnosi se na sljedeća trajna dobra: 1- spomenike: sve građevine i strukture od izrazitog historijskog, arheološkog, umjetničkog, naučnog, socijalnog ili stručnog značaja, uključujući instalacije i opremu; 2- grupe građevina: homogene grupe gradskih ili seoskih građevina izuzetne po svom historijskom, arheološkom, umjetničkom, naučnom, socijalnom i stručnom značaju, koje su dovoljno jedinstvene da čine topografski definisane cjeline; 3- lokalitete: zajednička djela čovjeka i prirode, odnosno područja koja su djelimično izgrađena i dovoljno osobena i homogena da se mogu topografski definisati, koja su od izuzetnog historijskog, arheološkog, umjetničkog, naučnog, socijalnog ili stručnog značaja." (Granada Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, 1985, član 1)

posebno aktivne zemlje Evropske unije. Nakon rata 1992-1995 tendencije na planu očuvanja u Bosni i Hercegovini bile su usmjerene na formiranje Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika koja je uz pomoć Evropske komisije izradila metodologiju i kriterije⁴ za proglašenje dobara nacionalnim spomenicima.

Uočavajući navedenu problematiku koja prati pravilan pristup zaštite graditeljskog naslijeđa neophodno je uz druge dokumente definisati i sistem upravljanja koristeći se iskustvima gradova sa UNESCO-ove liste Svjetskog naslijeđa. Vezano za Bosnu i Hercegovinu, najkorisnije je iskustvo Mostar i dosije urađen za Nominaciju Mostara 2005.godine. (*Old Bridge Area of the Old City of Mostar*).

U radu je korištena terminologija i regulativa najviših standarda na međunarodnom nivou.

Slijedeći "Konvenciju o zaštiti svjetskog kulturnog i prirodnog naslijeđa" (Convention Concerning The Protection of the World Cultural and Natural Heritage)⁵ donesenu na Generalnoj skupštini u Parizu (1972.godine), deklaracijom iz Amsterdama (1975.godine) definisana je integralna zaštita.⁶

Integralna zaštita označava predmet zaštite – obuhvat (lokalitet) kojem se dodjeljuju vrijednosti radi kojih se određeno dobro (lokalitet) štiti. Taj obuhvat vremenom biva značajno proširivan, tako da se danas integralna zaštita iskazuje kroz značenje novog određenja "historijski urbani krajolik" (HUL), koji obuhvata prirodne, graditeljske, pokretne, nepokretne – materijalne i nematerijalne – komponente.

Integrirana zaštita ili aktivna zaštita označava metodološki pristup zaštiti naslijeđa, koji je zasnovan na tvrdnji da je naslijeđe razvojni resurs i da je generator razvojnih procesa, a da kroz razvojne planove biva osigurano očuvanje stalnih i nepromjenjivih vrijednosti.

⁴"Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika vrši proglašenje dobra nacionalnim spomenikom na osnovu kriterija, zasnovanih na predmetu pravne zaštite, obuhvatu i vrijednosti svakog dobra: Cjelovitost (cjeline, područja, zbirke); Historijska vrijednost; Umjetnička i estetska vrijednost; Čitljivost (dokumentarna, naučna, obrazovna vrijednost); Simbolička vrijednost; Ambijentalna vrijednost; Izvornost; Jedinstvenost i reprezentativnost; Vremensko određenje", (www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=40&lang=1, 2011)

⁵ vidi: www.whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf,

⁶"Zaštita arhitektonskog naslijeđa: jedan od glavih ciljeva urbanog i regionalnog planiranja; Integralna zaštita uključuje odgovornost lokalnih vlasti i poziv za uključivanje građana; Uspjeh bilo kojeg zakona integralne zaštite ovisi o razmatranju socijalnog faktora; Integralna zaštita zahtjeva prilagođavanje zakona i administrativnih mjera; Integralna zaštita zahtjeva odgovarajuća finansijska sredstva; Integralna zaštita zahtjeva i promovira metode, tehnike i vještine restauracije i rehabilitacije." (Amsterdam Declaration: Congress on the European Architectural Heritage, 1975)

Europska unija periodično unapređuje svoju legislativu (*Konvencija o zaštiti arhitektonskog naslijeđa Europe-1985*⁷, ili *projekti iz oblasti kulturnog naslijeđa Vijeća Europe*⁸) koja razmatra brojne aspekte: prepoznavanje, valoriziranje, zaštitu i korištenje naslijeđa.

Već "Konvencija o zaštiti svjetskog kulturnog i prirodnog naslijeđa" (*Convention Concerning The Protection Of The World Cultural and Natural Heritage*⁹, Paris UNESCO, 1972.) u svom okrilju sadrži "Upute za implementaciju" gdje se uz prilagođavanje savremenosti, razvijaju značajni instrumenti integrirane zaštite, kao što su planovi upravljanja (*Management plans*). Planovi upravljanja predstavljaju instrumente planiranja onog razvoja koji je zasnovan na jedinstvenim i univerzalnim vrijednostima naslijeđa fokusiranog na očuvanje i unapređenje njihovog potencijala.¹⁰ Sistem upravljanja/managementa koji ovaj rad definiše ima četiri komponente: administrativno-upravnu, finansijsku, plansku i implementacijsku, a komponenta planiranja podrazumijeva niz aktivnosti poput promocije, edukacije, projektiranja, izdvajanje prioriternih objekata i cjelina za koje se planira obnova, restauracija, konzervacija i sl. "Svako nominirano dobro treba da ima odgovarajući management plan ili drugi dokumentovani management sistem koji treba da precizira kako da se izvanredne vrijednosti naslijeđa zaštite, po mogućnosti kroz participativni značaj." (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, član 108)

Ciljevi istraživanja

Prožimanje historijskih perioda ostavilo je snažan trag na graditeljsko naslijeđe starih gradova Bosne i Hercegovine u zavisnosti od društveno-ekonomskih prilika datog vremena kroz različite intervencije: od dogradnji, proširenja, preuređenja, promjene namjene, pa do oštećenja ili uništenja vrijedne graditeljske baštine.

Polazeći od složenosti i definicije predmeta ove doktorske disertacije utvrđeni su slijedeći ciljevi:

1. **Pravilno interpretirati historijske periode** kroz analizu šireg prostornog obuhvata (odabrani prostorni obuhvati koji su predstavljeni u studiji slučaja) sa definiranjem prostora kroz različite aspekte historijskog razvoja. Također analize bi obuhvatile i

⁷"zakonitosti integralne zaštite: uključuje očuvanje arhitektonskog naslijeđa kao glavnog cilja planiranja gradova i države i obezbjeđuje da se o tom zahtjevu vodi računa na svim nivoima nacrtu planova razvoja i u procedurama...." (Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, 1985, Član 10)

⁸ Tako se npr. u dokumentu SUI FP5 pominje izraz „aktivna zaštita“; vidi: (www.ec.europa.eu/research/environment/SUIT_FP5)

⁹ vidi: (www.whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf),

¹⁰"Prema Uputama za Implementaciju konvencija o naslijeđu svako dobro upisano na listu Svjetske baštine mora imati management plan ili management sistem koji rukovodi zaštitom dobra izvanredne univerzalne vrijednosti. Management planovi su centralni planski instrumenti za zaštitu, korištenje, konzervaciju i uspješan razvoj dobra Svjetske baštine." (Ringbeck, 2008)

pojedinačne elemente u granicama obuhvata odabranih lokaliteta izdvojenih iz cjeline sa akcentom na srednjovjekovne utvrde i njihova podgrađa, i to: urbanu transformaciju kroz različite historijske periode, urbani razvoj, budući da su cijeli historijski tok pratile određene urbane transformacije.

2. **Utvrđiti preduslove budućeg korištenja graditeljskog naslijeđa kao samoodržive strukture (dobro definirana strategija upravljanja-menadžmenta).** Ovim planom bi se definisao način upravljanja, finansiranja, planiranja i korišćenja graditeljskog naslijeđa u slivu rijeke Bosne sa fokusom na srednjovjekovne utvrde/gradove, a što može poslužiti kao podloga za tretiranje naslijeđa drugih lokaliteta u Bosni i Hercegovini. Polazna komponenta očuvanja graditeljskog naslijeđa je pravna zaštita na svim nivoima jedne države.
3. **Utvrđiti historijske slojevitosti i staviti ih u kontekst savremenih tokova života kao preduslov zaštite dobra.** Okruženje je jedna od glavnih determinanti korištenja graditeljskog naslijeđa, te je neophodno proniknuti u svojstva i prirodu okruženja, pa sa njima saobraziti strukturu graditeljskog naslijeđa. Naslijeđe kao sastavni dio graditeljskih cjelina, treba da bude održiva struktura bazirana na stvorenim i naslijeđenim vrijednostima, ali svakako uz rješavanje problema koji su kočnica urbanog i prostornog razvoja uopšte, te na implementiranju novih načina održivosti urbanog razvoja.¹¹
4. **Planirati i programirati novu sliku lokaliteta koja pored poštivanja postojećih vrijednosti uzima u obzir sve promjene bazirane na socio-ekonomskom promišljanju.** Obzirom na činjenicu da se potrebe i želje korisnika vremenom mijenjaju, arhitektonske i urbane prostore treba koncipirati kao polifunkcionalne prostore, fleksibilne u dugoročnom vremenskom intervalu, naročito one koji nastaju na temeljima naslijeđenih vrijednih prostora.
5. **Utvrđiti smjernice za korišćenje graditeljskog naslijeđa putem strategije upravljanja.** Poseban akcent treba staviti na razvoj turizma, kao jednog od osnovnih ekonomskih pokretača u funkciji njegovog očuvanja i budućeg razvoja zasnovanog na autentičnim kulturnim elementima povezanim sa prirodnim vrijednostima.
6. **Utvrđiti indikatore upravljanja naslijeđem putem savremenih informacionih sistema i tehnologija.**

¹¹ „Imajući u vidu dužnu pažnju koja se posvećuje arhitektonskom i istorijskom karakteru naslijeđa, svaka strana se obavezuje da će podsticati:

– korišćenje zaštićenih dobara u skladu sa potrebama savremenog života;

– adaptiranje, kada je to pogodno, starih građevina za nove svrhe.“ (Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, 1985, član 11)

Hipoteza

Graditeljsko naslijeđe srednjovjekovnih utvrđenih gradova Tešanj, Vranduk, Maglaj i Visoko - koji pripadaju istoj kulturno-historijskoj i geografskoj cjelini sliva rijeke Bosne - će uspostavom jedinstvenog sistema upravljanja (manadžment plan), prema međunarodno usvojenim dokumentima, biti očuvana grupa dobara osposobljena za samoodrživi razvoj.

Metodologija

U ovom istraživanju primjenjena je metoda sistema i sistemske analize, a sredstva i alati koji su korišteni u istraživanju fokusirani su na graditeljsko naslijeđe Bosne i Hercegovine gdje su principi prepoznavanja kulturno-historijskih graditeljskih vrijednosti, valoriziranja, zaštite i upravljanja definirani kroz metode analize i sinteze.

Metodom studije slučaja opći principi upravljanja graditeljskim naslijeđem su jasno prikazani na odabranom lokalitetu.

Komparativnom metodom dobijeni manadžment plan je primijenjen kao matrica, aplikabilni plan i za druge obuhvate.

Za definiranje do sada poznatih utvrđenih informacija o lokalitetima koji su predmet istraživanja korištena je historijska metoda.

Budući da je graditeljsko naslijeđe, dio velikog sistema, te da spomenici prepoznatih kulturno-historijskih vrijednosti nisu promatrani izolovano, korištena je i metoda teorije sistema, kako za određenu oblast tako i za više oblasti koje su povezane obzirom na relevantne historijske činjenice.

Sredstva i alati koji su korišteni u radu obuhvataju:

- savremena tehnološka sredstva za definiranje postojećeg stanja, te dokumentovanje i analiziranja datog lokaliteta PC, Scanner
- standardne softwareske pakete (MS Office, AutoCad, Photoshop, 3ds Max...)
- kreirane elektronske baze podataka kulturno historijskih vrijednosti

Kompozicija rada

Predviđena istraživanja su realizovana prema uputama UNESCO-a¹², Komisije EU, ICOMOS-a, ICCROM-a za izradu dosijea nominacije za Upis na listu svjetske baštine, i to prema sljedećim poglavljima:

- o Identifikacija (definiranje obuhvata lokaliteta historijskog ambijenta)
- o Opis dobara (pregled historijskog razvoja)
- o Valorizacija
- o Stanje konzervacije i faktora koji utiču na dobro (analiza postojećeg stanja dobara prema međunarodnim standardima, sa posebnim osvrtom na dosadašnja istraživanja-arheološka, historijske činjenice i sl- i dosadašnje zahvate na zaštiti istih).
- o Definisanje strategije upravljanja (titulari dobara, izvori finansiranja, planovi zahvata na obrađivanim lokalitetima-dobrima koja se štite, programi aktivnosti – uključujući veći broj ekonomskih aktivnosti sa posebnim akcentom na turizam).

Ovako postavljeni plan istraživanja dao je sistematično obrađene podatke, i to:

- o značaj i vrijednost mjesta
- o funkcija mjesta i njegovih dijelova
- o historijski sadržaj mjesta
- o značaj potencijala mjesta
- o razvojna sekvenca mjesta i korelacija sa okolnom strukturom
- o priroda oštećenja postojećih struktura
- o kulturni utjecaj na formu i strukturu mjesta
- o trenutni odnos jednog lokaliteta sa drugim, i prijedlog njihovih odnosa u budućnosti.

Svi dobiveni podaci čine jedinstvenu aktivnu bazu podataka sa dokumentacijom o objektima unutar zona obuhvata (historijski podaci, ustanovljene vrijednosti, integritet i autentičnost objekata, preliminarne pregled objekata, pregled oštećenja na objektima, podaci o konstrukciji objekata).

¹² vidi: (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, član 130-133)

1. Definiranje općih pojmova

Čovjek se od svoga postanka veže za prostor koji ga okružuje. Primitivni crteži pećinskog čovjeka ukazuju na nastojanja i potrebu da ispolji razumijevanje prostora na kome živi i u kojem se kreće ali i širi prostor (okolinu), te međusobne uticaje. Takvim odnosom prema prostoru i okolini čovjek je u skladu sa vremenom u kojem je bivstvovao razvijao i unapređivao svoje građevine ali i odnos prema okolini.

Shvatanje prostora i njegove okoline mijenjalo se tokom vremena, pa se samim time mijenjao i odnos čovjeka prema prostoru. Produkt svih tih shvatanja i razumijevanja doveo je do današnje spoznaje o prostoru, ili preciznije o kvalitetima prostora, njegovim atributima. Sve historijske promjene su zabilježene kroz oblikovanje prostora.

Danas pokušavamo dosegnuti misli starih civilizacija, zašto su gradili prostor određenog oblika, zašto su koristili određeni materijal, i na koji način su se vezali za svoju okolinu. Zato svaki historijski sloj graditeljskog naslijeđa moramo posmatrati u kontekstu vremena u kojem je ono nastalo, definisano karakterističnom tehnologijom građenja i upotrebe materijala.

„Primjena materijala u konstruktivnim sklopovima i oblicima, koji su pratili njegovu „logiku“ i odgovarali na klimatske uvjete podneblja, proizilazi, s jedne strane, iz nužnosti fizičkog trajanja gradnje, osiguravajući, sa druge strane, ostvarenje tzv. „organske“ arhitekture.“ (Hadrović, 1993, str.14)

Svaku izgrađenu prostornu kompoziciju možemo analizirati kroz urbani i kroz arhitektonski aspekt. *„Okolišna slika može se analizirati kroz tri komponente: identitet, struktura i značenje.“* (Lynch, 1960, str.8) Prema Lynch-u ove tri komponente se uvijek pojavljuju zajedno, tako čineći okolišnu sliku, tj. određenu kompoziciju koja nosi nabrojane kvalitete ili vrijednosti. Šulc govori o arhitekturi kao o odrazu čovjekovog nastojanja ka poboljšavanju uslova života, dakle o unaprijeđivanju postojećeg prirodnog okruženja. Prostor je volumen u postojećoj okolini, prirodnom okruženju.¹³ (Norberg Šulc, 1975)

Preklapanje historijskih perioda ostavilo je trag na razvoju ljudskih naselja koji čine projekciju historije i koji čine autentične vrijednosti. Prepoznavanje i definiranje vrijednosti jedan je od prvih koraka prije nego pristupimo definiranju smjernica za upravljanje naslijeđem.

¹³ „Arhitektura konkretizuje izvjesnu sliku, koja ide dalje od već postojeće okoline. Ona je uvijek odraz čovjekove želje da poboljša uslove svoga opstanka. Stoga je čovjekov egzistencijalni prostor određen konkretnom strukturom njegove okoline, ali jedan dio tih potreba i želja uvijek ostaje neostvaren. Odnos čovjeka i njegove okoline je dvosmjerni proces, stvarni uzajamni, međusobni odnos.“ (Norberg Šulc, 1975, str.68)

1.1. Graditeljsko naslijeđe pojedinačnih dobara i grupe dobara

Kulturno naslijeđe svjedoči o razvoju kulture, civilizacije, shvatanja određene civilizacije ili određene grupe naroda, ili čovječanstva općenito, na određenom lokalitetu i u određenom vremenskom periodu. Također, ono svjedoči o historijskom kontinuitetu gdje materijalni ostaci govore o socio-kulturnim, ekonomskim, tehničko-tehnološkim i drugim prilikama jednog vremena, naroda, države. Naslijeđe je vrijedna, nazamjenljiva i neprocjenljiva ostavština prošlosti ne samo jedne nacije nego cijelog čovječanstva. Možemo govoriti o naslijeđu kao o fizičkim atributima objekata, javnih prostora, urbane morfologije, ali i korisnicima koji imaju direktnu vezu sa objektima naslijeđa. (Orbasli, 2008)

Svaki dio određene cjeline, kao odraz određenog vremena, zahtijeva cjelovito valoriziranje, isticanje njegove uloge u tadašnjem okruženju, pa i njegov značaj u današnjem društvenom i prostornom okruženju, kako bi upotpunili sliku o razvoju i identitetu određene graditeljske cjeline, dakle njegove autentičnosti općenito. Graditeljsko naslijeđe možemo promatrati kao pojedinačne spomenike, ali uvijek i u kontekstu prostora u kojem se nalazi.

UNESCO je definisao Kulturnu baštinu¹⁴ i druge pojmove koji predstavljaju kompleksnije cjeline poput: kulturni krajolik, prirodno naslijeđe, kombinaciju kulturnog i prirodnog naslijeđa. Graditeljsko (arhitektonsko) naslijeđe je kategorija kulturnog naslijeđa koje se jasno naslanja na materijane dokaze koji čine arhitektonsko djelo prepoznatih vrijednosti i koji su definirani još konvencijom Vijeća Evrope u Granadi 1985.

Često naslijeđe na osnovu zajedničkih karakteristika možemo promatrati i kao grupu spomenika na teritoriji jedne države ili više država, prateći definicije UNESCO-a koja daje podlogu na osnovu koje je moguće naći poveznice za određena kulturno-historijska dobra.

(Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, član 137-139)

Definirajući ovako graditeljsko naslijeđe evidentno je da pod ovu kategoriju mogu spadati različite graditeljske forme, oblici, vrste objekata, sve ono što nosi poruke historije. Nakon

¹⁴ „sljedeće će se smatrati "kulturnom baštinom":

spomenici: djela arhitekture, djela monumentalnih skulptura i slikarstva, elementi ili strukture arheološke prirode, natpisi, špilje i kombinacija značajki, koje su od izvanredne Universal vrijednost sa tačke gledišta povijesti, umjetnosti ili znanosti;

skupine objekata: skupine odvojenih ili povezanih građevina koje su, zbog svoje arhitekture, homogenosti ili svoga mjesta/položaja u krajoliku, od izvanredne Univerzalne vrijednost sa tačke gledišta povijesti, umjetnosti ili znanosti;

lokaliteti: djela čovjeka ili kombinirana djela prirode i čovjeka i područja uključujući i arheološka nalazišta koja su od izuzetne Univerzalne vrijednost sa povijesnih, estetskih, etnoloških i antropoloških gledišta....."
(Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, član 45-53)

definiranja graditeljskog naslijeđa i identifikacije postavlja se zadatak očuvanja i zaštite takvog naslijeđa. Međutim, ono što čini neku materijalnu ostavštinu graditeljskim naslijeđem jesu zapravo vrijednosti koje ona ima, a koje mogu biti različito definisane i grupisane, pa je jasno da je pitanje očuvanja i zaštite naslijeđa ujedno i očuvanje i zaštita utvrđenih vrijednosti.

1.2. Autentičnost i univerzalne vrijednosti¹⁵

Današnji pristup zaštiti graditeljskog naslijeđa polazi od utvrđivanja njegovih vrijednosti prema unaprijed postavljenom sistemu. Autentičnost i integritet su dva ključna elementa za vrednovanje naslijeđa.

U dokumentaciji UNESCO-a u dijelu koji govori o autentičnosti jasno je naznačeno na koji način je autentičnost ispoljena kroz kulturno-historijsku baštinu, gdje se govori o nizu atributa poput: *oblik i dizajn; materijal i tvari; namjenu i upotrebu; tradiciju, tehnike i sisteme za upravljanje; položaj i smještaj, jezik, te druge oblike nematerijalne baštine; duh i osjećanje, i druge unutrašnje i vanjske čimbenke.*¹⁶

Prostor, tj. arhitektura općenito izložena je različitim utjecajima okoline. Prostor koji nas okružuje možemo posmatrati kao trodimenzionalnu veličinu u kojoj se objekti nalaze u određenom položaju i odnosu. Ako toj dimenziji dodamo i vrijeme onda možemo govoriti o prostorno-vremenskoj veličini, a to je upravo karakteristika izgrađenog prostora. Koncept „prostora” može se jedino promišljati interdisciplinarno. Taj interdisciplinarni pristup uključuje društvenu, povijesnu, metafizičku i vremensku dimenziju, a sve u svrhu cjelovitog shvaćanja koncepta “prostora”, naročito kada je riječ o vrijednim kulturno-historijskim ambijentima. Iako termin autentičnosti objektivno gledajući podrazumijeva osobnost, duh, jedinstvenost, posebnost, takav općeprihvaćeni pojam ne možemo direktno primijeniti u arhitekturi, izolovano od okoline, društva i vremena kao faktora koji su svojom interakcijom dali pečat autentičnosti određenog podneblja. Imajući u vidu da se ništa ne dešava u vakumu dolazimo do pojma autentične arhitekture. Ako govorimo o naslijeđu, promatrano iz današnjeg vremena, onda opet promatramo objekte u svojoj okolini, tj. okolini u kojoj su nastali, kako prirodnoj tako i društvenoj.

¹⁵ Izvanredne univerzalne vrijednosti - Outstanding universal value (OUV)

¹⁶ „Ovisno o vrsti kulturne baštine, i kulturnog konteksta, lokalitet se može razumjeti kako bi se zadovoljili uslovi autentičnosti ako su njihove kulturne vrijednosti (kao što je prepoznato u prijedlogu nominacionih kriterija) istinite i vjerodostojno izražene kroz niz atributa, uključujući: oblik i dizajn; materijal i tvari; namjenu i upotrebu; tradicije, tehnike i sisteme za upravljanje; položaj i smještaj, jezik, te drugih oblika nematerijalne baštine; duh i osjećanja, i drugi unutrašnji i vanjski faktore.” (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, član 82)

Fizičke strukture u prostoru, okruženje ali i društvo koje nastanjuje i koristi naslijeđe su elementi koji odražavaju autentičnost. Dakle, autentičnost je izražena kroz niz vrijednosti koje sadrži određeni spomenik, lokalitet, baština ili naslijeđe općenito. Takve vrijednosti mogu biti različito definisane, i svrstane u različite kategorije, pa u različitim državama, različiti autori tretiraju takve vrijednosti na sebi svojstven način. Najčešće se definišu kao: spomeničke, arhitektonske, historijske, memorijalne, ambijentalne, arheološke, ekonomske i sl. Vrijednosti graditeljskog naslijeđa koje se referišu na naslijeđe svjetkih razmjera koje treba biti upisano na listu svjetske baštine prepoznaju se kao izvanredne univerzalne vrijednosti:

„Izvanredna univerzalna vrijednost znači kulturni i / ili prirodni značaj koji je tako izuzetan da izlazi van granica države i da je od zajedničkog značaja za sadašnje i buduće generacije cijeloga čovječanstva. Kao takav, trajna zaštita takvog naslijeđa je od najveće važnosti za međunarodnu zajednicu u cjelini...” (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, Član 49)

Naslijeđe koje nosi atribut izvanrednih univerzalnih vrijednosti ujedno znači da su te vrijednosti općenito lokalno prepoznate i priznate, ali i šire, i da je odnos prema takvom naslijeđu širih razmjera budući da je od važnosti za cijelo čovječanstvo. UNESCO daje upute za procjenu *Izvanrednih univerzalnih vrijednosti*, koje svrstava u dvije grupe, one koje se odnose na kulturna dobra i prirodna dobra. Kriteriji za procjenu naznačeni su kako slijedi:

„nominirano dobro/a treba da:

- (I) predstavljaju remek-djelo ljudske kreativne genijalnosti;*
- (II) pokazuje važnu razmjenu ljudskih vrijednosti, tokom vremena ili unutar kulturnog područja u svijetu, o razvoju arhitekture ili tehnologije, spomeničke umjetnosti, gradskog planiranja ili oblikovanja krajolika;*
- (III) nosi jedinstveno ili barem prihvatljivo svjedočanstvo kulturne tradicije ili civilizacije koja živi ili koja je nestala;*
- (IV) bude izvanredan primjer vrste objekata, arhitektonska ili tehnološka cjelina ili pejzaž koji ilustrira značajne faze u ljudskoj povijesti;*
- (V) koji je izvanredan primjer tradicionalnog naselja, upotrebe zemljišta, ili korištenja mora, što predstavlja kulturu (ili kulture), ili interakcije ljudi s okolinom posebno kada su ugroženi pod utjecajem nepovratnih promjena;*
- (VI) budu izravno ili opipljivo povezana s događajima ili očuvanom tradicijom, s idejama, ili vjerovanjima, s umjetničkim i književnim djelima od izuzetne univerzalne važnosti. (Odbor smatra da ovaj kriterij po mogućnosti treba biti korišten u kombinaciji s drugim kriterijima);*

(VII) sadrže vrhunske prirodne fenomene ili područja izuzetne prirodne ljepote i estetske važnosti;

(VIII) budu primjeri koji predstavljaju glavne faze u povijesti Zemlje, uključujući i bilješke života, značajne u toku geoloških procesa u razvoju reljefnih oblika, odnosno značajne geomorfološke ili fiziografske značajke;

(IX) budu primjeri koji predstavljaju značajne tokove ekoloških i bioloških procesa u evoluciji i razvoju zemaljske, pitke vode, obalnih i morskih ekosistema i zajednica biljaka i životinja;

(X) sadrže najvažnija i značajna prirodna staništa za in-situ očuvanje biološke raznolikosti, uključujući i one koji sadrže ugrožene vrste od OUV (izvanredne univerzalne vrijednosti) sa tačke gledišta nauke ili zaštite.“ (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, član 77)

Nova arhitektura koja nastaje na temelju postojeće, kao odraz sadašnjeg savremenog vremena treba predstavljati novi kvalitet u prostoru, a da pri tome ne ugrožava postojeće vrijednosti.

„Grad je živi organizam; svaki zastoj u razvoju i regeneraciji njegova tkiva može ugroziti njegov opstanak. U odnosu na historijsko naslijeđe od arhitekta koji dograđuje postojeću aglomeraciju ne treba uvijek očekivati podređivanje, nego često daleko više ravnopravan doprinos regeneraciji organizma.“ (Čelić, 1954, str.33)

1.3. Integritet

Spomenici graditeljskog naslijeđa, kao i vrijednosti naslijeđa kako kulturnog, tako i prirodnog, su izraženi integritetom ili cjelovitošću.

Integritet i autentičnost predstavljaju dvije vezane kategorije gdje je autentičnost određena ili ispoljena kroz integritet elemenata u smislu cjelovitosti spomenika, lokaliteta, na način da je moguće čitati vrijednosti koje trebaju biti zaštićene, kroz materijal, oblik, funkciju, konstrukciju i sl.

Uslovi integriteta definisani su kao procjena u kojoj mjeri dobro (spomenik):

- uključuje sve elemente potrebne da izraze svoje izvanredne univerzalne vrijednosti;*
- dobro je odgovarajuće veličine kako bi osiguralo potpunu zastupljenost značajki i procesa koji prenose značaj dobra;*

- *dobro je pod uticajem štetnog djelovanja razvoja i / ili zanemarivanja.* (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, član 88)

Vrijednosti graditeljskog naslijeđa se određuju kroz detaljne analize lokaliteta i pojedinačnih spomenika u današnjem vremenu. Nakon izvršenih analiza trebamo zaključiti da li naslijeđe ispunjava sve navedene uslove integriteta.

1.4 Plan upravljanja za pojedinačna dobra¹⁷

Naslijeđe i općenito spomenici i lokaliteti od kulturno-historijskog značaja danas su vrlo često samo simbol nekadašnjeg postojanja kulture i života na određenom lokalitetu. Svjedoci smo čestih neprikladnih funkcija i korištenja naslijeđa u savremenom društvu i vremenu koje stavljaju naslijeđe u drugi plan i degradiraju postojeće vrijednosti.

Spomeničke cjeline i kulturno-historijske vrijednosti moraju biti sagledane sa više aspekata i neodvojivo od okoline koja ih okružuje. U zavisnosti od vrste i tipa naslijeđa i vrijednosti koje karakteriziraju određeno naslijeđe koriste se različiti principi i metode za definiranje postojećeg stanja i nivoa očuvanosti naslijeđa. Cilj odabranih metoda zaštite je očuvanje naslijeđa. Provedba zaštite ne može se provoditi za sve lokalitete i kulturno-historijska dobra po jedinstvenom planu ili recepturi. U zavisnosti od rezultata analiziranja postojećeg stanja cijelog obuhvata i pojedinačnih objekata, kritičkim pristupom odabire se neka od metoda fizičke zaštite: konzervacija, konsolidacija, restauracija, rekonstrukcija, sanacija, anastiloza¹⁸.

Prepoznavanje određenih cjelina, obuhvata ili pojedinačnih objekata kao naslijeđa općenito zahtjeva pristup koji uvezuje nekoliko komponenti od analiziranja, istraživanja historijske dokumentacije i određivanja vrijednosti naslijeđa.

Odabir metoda ili intervencija ovisi o nivou očuvanosti i stanju u kojem se nalazi naslijeđe, tj. o postojećem stanju objekata i obuhvata, njihovoj autentičnosti i integritetu. Naslijeđe je najčešće ugroženo uslijed dejstva neodgovarajućih funkcija koje mu se dodjeljuje tokom vremena. Sve intervencije trebaju imati za cilj očuvanje i zaštitu vrijednosti naslijeđa, njegove autentičnosti i integriteta.

¹⁷ Plan upravljanjem = *Management plan*

¹⁸ Detaljan opis pomenutih metoda dat je u poglavlju br. 4.3.

Zaštita graditeljskog naslijeđa na nacionalnom nivou često ostaje nekompletna zbog nedovoljnih ekonomskih, naučnih i tehnoloških resursa. Djelovanje lokalne zajednice treba ići ka ostvarivanju principa kao što je definirala Pariška konvencija još 1972. god.¹⁹

Iz gore navedenog možemo apstrahovati sistematično određene faze, a pri tome oslanjajući se na aplikaciju UNESCO-a za upis na listu svjetske baštine, kako bi se definisale vrijednosti naslijeđa i naslijeđe općenito:

- Identifikacija (definiranje obuhvata lokaliteta historijskog ambijenta)
- Opis dobara (pregled historijskog razvoja)
- Valorizacija
- Stanje konzervacije i faktora koji utiču na dobro (analiza postojećeg stanja dobara prema međunarodnim standardima, sa posebnim osvrtom na dosadašnja istraživanja-arheološka, historijske činjenice i sl- i dosadašnje zahvate na zaštiti istih).
- Definisanje strategije upravljanja (titulari dobara, izvori finansiranja, planovi zahvata na obrađivanim lokalitetima-dobrima koja se štite, programi aktivnosti – uključujući veći broj ekonomskih aktivnosti sa posebnim akcentom na turizam). (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, član 130-133)

Tek nakon što je jasno šta je to što se štiti i nastoji očuvati moguće je razviti plansku dokumentaciju očuvanja naslijeđa, dokumentaciju upravljanja naslijeđem odnosno plan upravljanja.

Plan upravljanja (menadžment plan) je baziran na detaljnoj analizi značaja lokaliteta, uključujući i nacionalne i lokalne planove, prognoze demografskog rasta, ekonomske faktore, saobraćaj, industrijske zone i sl.

¹⁹ „a) da se usvoji generalna politika čiji su ciljevi da daju kulturnom i prirodnom naslijeđu funkciju u životu zajednice i da se integriira zaštita tog naslijeđa u opsežno planiranim programima;
b) da se unutar teritorije gdje ne postoje ustroje servisi, jedan ili više njih, za očuvanje, konzervaciju i prezentiranje kulturnog i prirodnog naslijeđa sa odgovarajućim osobljem i posjedovanjem načina da se isprazni njihova funkcija;
c) da se razvije naučna i tehnološka studija i istraživanje i da se urade operativne metode koje će napraviti državu sposobnu da suzbija opasnosti koje prijete njenom kulturnom i prirodnom naslijeđu;
d) da se poduzmu odgovarajuće legalne, naučne, tehničke, administrativne, i finansijske mjere potrebne za identifikaciju, zaštitu, konzervaciju, prezentaciju i rehabilitaciju naslijeđa;
e) da se jača ustrojavanje ili razvoj državnih ili regionalnih centara za trening u zaštiti, konzervaciji i prezentaciji kulturnog i prirodnog naslijeđa i da se podstiču naučna istraživanja u tom polju.“; (UNESCO, Convention Concerning The Protection Of The World Cultural and Natural Heritage, 1972, str.1)

- **Definiranje plana upravljanja graditeljskim naslijeđem**

Plan upravljanja naslijeđem je glavni dokument, okvir unutar kojeg su sadržane ključne komponente očuvanja i zaštite naslijeđa, upotrebe i održavanja, koje ovaj plan uvezuje u jednu cjelinu. Sve navedene komponente su povezane uzročno posljedičnim vezama, a pri čemu plan upravljanja definiše na koji način pristupiti definisanju i realizaciji svake od navedenih etapa.

Plan upravljanja naslijeđem obuhvata definiranje vrijednosti koje se štite, upute, popis kulturnog dobra na lokalitetu, plan održavanja, poštivanje povelja i konvencija, daje operativne smjernice u skladu sa principima budućeg razvoja određenog lokaliteta. Pri tome se posebno akcentira samoodrživost lokaliteta i spomenika, što ne znači da je nužno svakom pojedinačnom spomeniku dati odgovarajuću funkciju kako bi bilo očuvano.

Prateći dokumentaciju propisanu od strane UNESCO-a, plan upravljanja se nalaže kao neminovnost pri očuvanju naslijeđa. „*Svako nominirano dobro treba da ima odgovarajući plan upravljanja ili drugi dokumentovani sistem upravljanja (menadžment sistem) koji treba da precizira kako da se izvanredne vrijednosti naslijeđa zaštite, po mogućnosti kroz participativni značaj.*“ (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, član 108)

Prema Worthingu i Bondu suština plana upravljanja je prikupljanje, analiza i korištenje informacija. (Wothing & Bond, 2008)

Plan upravljanja uključuje i obezbjeđuje razumijevanje kulturnih vrijednosti koje trebaju biti zaštićene od strane svih uključenih u proces izrade i realizacije plana, izradu popisa svih kulturnih resursa na lokalitetu koji je predmet istraživanja, plan održavanja, postupanje prema preporukama UNESCO-a pri izradi i realizaciji plana. (Jokilehto & Feilden, 1993)

- **Ciljevi plana upravljanja naslijeđem**

Osnovni i ključni cilj plana upravljanja naslijeđem je da se osigura očuvanje i zaštita naslijeđa i njegovih vrijednosti efektivnim upravljanjem naslijeđem, što podrazumijeva njegovo očuvanje kako u sadašnjem vremenu tako i u budućnosti, te unaprijeđivanje određenih značajki. Plan upravljanja definiše smjernice kako bi se istakla važnost i iznačaj mjesta i naslijeđa a sa što manje intervencija. Kod historijskih centara i ambijentalnih cjelina koje nisu samo eksponati u prostoru, stanovništvu koje nastanjuje takve prostore morali bi se osigurati zadovoljavajući životni uslovi, da bi se obezbijedilo stalno zadržavanje stanovništva koje svakodnevnom upotrebom štiti takve prostore.

Nakon definisanja osnovnog cilja definiše se niz podciljeva koji vode ka donošenju kratkoročnih i dugoročnih odluka o konzerviranju (očuvanju) i poboljšanju naslijeđa. Prioritetni akcioni planovi u okviru plana upravljanja upućuju na fizičko očuvanje kulturnih resursa, zaštitu i očuvanje vizuelnih i okolišnih karakteristika.

Plan upravljanja daje odgovor na ključna pitanja, koja se odnose na finansiranje, odgovornosti, implementiranje, upotrebu, očuvanje i sl. Svaka odluka prolazi kroz kritički proces odlučivanja u okvirima kojih su definisani planom upravljanja, kako bi se obezbijedio koncept za budući razvoj, prijedlog akcija koje će osigurati budući razvoj historijskih centara i pojedinačnih spomenika naslijeđa.

- **Osnovne komponente plana upravljanja naslijeđem**

Sistem upravljanja naslijeđem ima četiri komponente: administrativno-upravnu, finansijsku, plansku i implementacijsku.

Definisanje plana upravljanjem naslijeđa zahtjeva analiziranje pitanja mogućnosti, izazova i prijetnji po pitanju unaprijeđenja naslijeđa i očuvanja. Također plan objašnjava kako ciljeve plana upravljanja naslijeđem treba implementirati, nadgledati i revidirati i to za period od nekoliko godina. U tu svrhu trebamo stalno imati dugoročne i kratkoročne planove.

Ovako koncipiran plan upravljanja zahtjeva niz koraka koji prethode izradi plana: istraživanje lokaliteta, identificiranje vrijednosti, definiranje granica obuhvata, snimanje, postavljanje ciljeva i programa rada.²⁰ U prvoj etapi neophodno je definisati naslijeđe kao spomenik, grupa spomenika ili lokalitet, njegove vrijednosti, opis historijskog razvoja. Ako je jasno definirana vrsta naslijeđa onda i odabir metoda očuvanja i zaštite prolazi kroz različite faze poput posmatranja, dokumentovanja, definiranja historijskog obuhvata, analiziranja i sl. Savremeni pristup očuvanja naslijeđa ističe i važnost očuvanja urbane matrice, ne samo pojedinačnih spomenika. Gledano sa aspekta potencijalnih investitora očuvanje urbane matrice predstavlja jednu od ključnih prepreka za investiranje u historijske zone.

Administrativno-upravna komponenta - Prva komponenta plana upravljanja odnosi se na poštivanja zakonskih regulativa koje se odnose na očuvanje i zaštitu naslijeđa na nivou države, regulativa propisanih od strane međunarodnih institucija poput UNESCO-a, ICROM-a, ICOMOS-a, Council of Europe. Također zahtjeva se uvažavanje postojećih urbanističko-

²⁰ „Inicijalno posmatranje lokaliteta; Opis dobra i definiranje granica; Identifikacija resursa; procjena resursa; postavljanje ciljeva i razmatranje ograničenja; definiranje projekata; program rada i godišnji plan; izvođenje radova; snimanje, izvještavanje i pregled rezultata; skladištenje informacija i podataka; revizija opisa nalazišta(dobra) i ponovna procjena; formulacija revidiranih ciljeva i ponovno razmatranje ograničenja; definiranje budućih projekata; revidirani program rada i naredni godišnji plan;“ (Jokilehto & Feilden, 1993, str.35)

regulacionih planova, koji definišu intervencije u prostoru, te ažuriranje takvih planova u skladu sa postojećom situacijom na terenu. U tom smislu zahtijeva se osnivanje „Agencije“ za očuvanje naslijeđa sa grupom stručnjaka različitih disciplina.

Finansijska komponenta - Provođenje akcija zaštite naslijeđa zahtijeva velika finansijska sredstva pa je pitanje finansiranja ključno, budući da je to ujedno i pokretačka disciplina. Od izuzetne važnosti je partnerstvo javnog i privatnog sektora. Razvojne komponente i postojeće strukture trebaju biti samoodrživi sistemi.

Planska komponenta - Komponenta planiranja podrazumjeva niz aktivnosti poput promocije, edukacije, projektiranja, obnove, restauracije, konzervacije i sl. Definiše mogućnosti i na koji način unaprijediti naslijeđe i određena dobra. Hitnost izrade projekata definiše se prema postojećem stanju objekata i obuhvata. Regulacioni plan²¹ je podloga na koju se oslanja planska komponenta.

Planska komponenta obuhvata i planiranje razvoja turizma koji se oslanja na graditeljsko naslijeđe što podupire principe samoodrživosti i upravljanje okolišom. Međutim, razvoj turizma ima dvojak uticaj na kulturno-historijsko naslijeđe u smislu jačanja važnosti mjesta što incira povećanu posjećenost mjesta, samim time veće prihode ali i pritisak na kulturno-historijske vrijednosti od turističkih obilazaka u smislu negativnih efekata.

Implementacijska komponenta - Priprema i implementacija projekata odnosi se na konkretne aktivnosti provođenja zaštite. Ova komponenta jasno definiše način na koji se projekti implementiraju. Implementacijska komponenta mora uzeti u obzir i sve razvojne mogućnosti. U tu svrhu važno je spomenuti i turizam kao komponentu razvoja određenog mjesta pa i šire okoline. Nakon provedenih aktivnosti na planu očuvanja i zaštite može uslijediti pitanje održavanja, pitanje uključivanja naslijeđa u savremene tokove života i suočavanja sa zahtjevima savremenog vremena, što neminovno zahtijeva promjene. Naslijeđe treba biti živa struktura, minimalno struktura koja daje živost svojoj okolini i time privlači posjetioce, a pri tome ga možemo svrstati u kategoriju neobnovljivih resursa.

²¹ Ovdje se regulacioni plan odnosi na plan konzervacije ili često korištena strana riječ Master plan

1.5. Integralni plan upravljanja za grupu dobara

Pitanje upravljanja naslijeđem za svaku lokaciju predstavlja niz zadataka koje treba definisati kako bi uključili naslijeđe i određene cjeline u savremene životne tokove.

Lokaliteti za koje se radi plan upravljanja promatraju se kao kulturno-historijska dobra, koji pod uticajem različitih perspektiva u budućnosti iniciraju izradu i definisanje konkretnih mjera na planu očuvanja i zaštite naslijeđa. Ako se na određenom geografskom obuhvatu nalazi graditeljsko naslijeđe sličnih kulturno-historijskih karakteristika, prepoznatih vrijednosti, takvo naslijeđe je moguće uvezati jedinstvenim planom, najprije kako bi se obezbijedila samoodrživost razvoja u budućnosti.

Ako je definisano trenutno stanje fizičke očuvanosti i ako su ustanovljene vrijednosti naslijeđa, način na koji se takve vrijednosti prezentiraju su uzročno-posljedično vezane sa razvojem tih lokaliteta. Graditeljsko naslijeđe se zajedno sa prirodnim okolišom i drugim specifičnostima koje određene lokalitete čini posebnim, prezentira kroz način upotrebe, način očuvanja, način konzerviranja, restauracije, promocija itd, a za grupu dobara zajedno integralnim planom.

2. Definiranje obuhvata historijskog ambijenta u slivu rijeke Bosne

2.1. Definiranje historijskog ambijenta u slivu rijeke Bosne sa fokusom na srednjovjekovne utvrde

Analizirajući dosadašnja istraživanja i literaturu vezanu za dobra koja ovaj rad obrađuje, sumirane su informacije o karakteristikama ovih gradova i to počevši od prahistorije (ukoliko su arheološka istraživanja potvrdila prisutnost relevantnih dokaza), srednjeg vijeka, osmanskog perioda, austrougarskog perioda do savremenog doba, te razvoj misli o očuvanju graditeljskog naslijeđa u BiH.

Budući da su gradovi do kraja srednjeg vijeka uglavnom nastajali uz rijeke, tako su se u slivu rijeke Bosne razvili brojni gradovi-utvrde, većeg ili manjeg značaja, čiji razvoj je nastavljen kroz naredne historijske periode pod direktnim utjecajem promjena u pogledu smjene vladajućih struktura na teritoriji Bosne.

Sliv rijeke Bosne možemo posmatrati kao jedinstveno geografsko područje u centralnoj zoni Bosne i Hercegovine, sa sličnim karakteristikama duž cijeloga toka. Ova teritorijalna cjelina nosi zajedničke odlike u pogledu historijskog razvoja, geografskih karakteristika (pripada umjereno kontinentalnoj klimi). U ovom području pored razmatranih gradova (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk), nalaze se i gradovi: Sarajevo, Kakanj, Zenica, Žepče, Doboj, Zavidovići, Modriča. Većina gradova pripada kategoriji malih gradova sa oko 40.000-70.000 stanovnika, izuzev Sarajeva i Zenice kao većih centara i Vranduka - naselja seoskog karaktera sa oko 600 stanovnika. U današnjoj organizaciji države Bosne i Hercegovina jedan broj ovih gradova pripada Federaciji BiH, a drugi dio Republici Srpskoj. Većina gradova koji se nalaze na teritoriji Federacije BiH pripadaju Zeničko-dobojskom kantonu, koji se graniči sa Sarajevskim, Tuzlanskim i Srednjobosanskim kantonom, te sa Dobojskom i Banjalučkom regijom. Ovaj kanton je po broju stanovnika na trećem mjestu u Federaciji BiH.

Dolina rijeke Bosne je oduvijek bila glavna komunikacija sjever-jug, pa tu danas prolazi magistralna cesta M-17 i željeznička pruga, a po istoj trasi gradi se savremeni autoput u Bosni i Hercegovini. U reljefnom smislu najveći dio teritorije čine brežuljkasto brdovita područja. Ovaj lokalitet raspolaže prirodnim bogatstvima, rudama, mineralima, šumama i zemljištem i ima velike potencijale za razvoj planinskog, banjskog, lovnog, ribolovnog, seoskog i sportskog turizma, te kulturno-historijskog, budući da arheološki nalazi upućuju na kontinuitet života od predhistorijskog doba i da je više gradova koji su u prošlosti bili značajna mjesta svoga vremena.

Slika 1. Sliv rijeke Bosne

Četiri odabrana grada

Bosna i Hercegovina raspolaže brojnim srednjovjekovnim utvrdama koje su u manjoj ili većoj mjeri sačuvane, i takvi ostaci sastavni su dio historijsko-geografskog obuhvata specifičnih karakteristika. Ako uzmemo u obzir jednu zonu definisanu u historijsko-geografskom smislu, poput sliva rijeke Bosne i postavimo naspram osnovnog cilja, da je naslijeđe očuvano za buduće generacije, onda očuvanje naslijeđa treba sprovoditi sistematski, uspostavljanjem plana upravljanja naslijeđem kako bi se omogućio budući razvoj. Ovaj rad fokusirat će se na gradove: Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk.

Uz rijeku Bosnu postoji još nekoliko gradova sa sličnim historijskim i prostornim karakteristikama. Zato ove utvrde danas trebamo posmatrati kao dio cjeline grada ali i šire okoline, kako bi došli do kvalitetnijih rezultata. Po sličnom principu mogu se analizirati i slivovi drugih rijeka u drugim regijama Bosne i Hercegovine.

Analiza u ovom radu je obuhvatila četiri srednjovjekovna grada koji imaju zajedničke ishodišne karakteristike srednjovjekovnih gradova, a koji su pored zajedničkih karakteristika tokom narednih historijskih perioda doživjeli različite sudbine.

Slika 2. Maglaj 1966. godine

Slika 3. Maglaj danas, 2011. godine

Slika 4. Stara slika Tešnja

Slika 5. Tešanj 2012. godine

Tešanj i Maglaj predstavljaju gradove čija se urbana matrica kontinuirano razvija od utvrde, kontaktne zone podgrađa i širi se na druge lokalitete, pa je takva zona „starog“ grada ujedno historijska jezgra grada. Visoko (Visoki) je srednjovjekovni grad čiji su se podgrađe i grad razvili na udaljenijoj lokaciji od same neposredne kontaktne zone. Vranduk je danas seosko naselje budući da je tokom Austro-Ugarske uprave ovaj lokalitet izgubio važnost.

Slika 6. Vranduk prije II svjetskog rata

Slika 7. Vranduk 2011. godine

Slika 8. Crtež Visokog u prošlosti

Slika 9. Visoko 2012.godine

Analizirajući lokalitete koji su odabrani kao uzorci najprije će se definisati vrijednosti, autentičnost i integritet. Da odabrani lokaliteti koji se obrađuju u ovoj doktorskoj disertaciji zaista predstavljaju naslijeđe univerzalnih vrijednosti, treba se osloniti na kriterije propisane od strane UNESCO-a kao baza za razumijevanje važnih kvaliteta u cilju da se odrede akcije koje su potrebne da se zaštiti dobro i da se upravlja njime.

2.2. Opće karakteristike bosanskih gradova kroz historijske periode, sa posebnim osvrtom na srednjovjekovne utvrde

Prateći historijski razvoj bosanskohercegovačkih gradova možemo uočiti ujedno i kontinuiranost i promjenljivost u njihovom razvoju. Kada govorimo o vrijednostima graditeljskog naslijeđa Bosne, srednjovjekovni utvrđeni gradovi se ističu svojom autentičnošću: razlozi zbog kojih su izgrađeni, razvoj kroz vijekove, funkcionalne transformacije. Ovi gradovi, iako mnogi imaju inicijalne elemente već u doba Antike, uglavnom su formirani u periodu od XII do XV vijeka, tj. u doba bosanske državne samostalnosti.

Dolaskom Turaka-Osmanlija u XV vijeku u Bosnu javlja se novi način izgradnje, a u skladu sa novom filozofijom života na osnovama religije Islama i promjenom vojne strategije od malih, nezavisnih feudalnih jedinica ka sistemu centralizovane uprave i sa vojnom granicom daleko od centralne Bosne. Osim promjena u gradnji fortifikacija gdje većina postojećih gubi prethodni značaj, uvodi se nova urbana matrica i potpuno nova arhitektura javnih objekata. Zatečena stambena arhitektura se počinje prožimati sa uticajima donesenim iz Islamskog svijeta. Ovaj proces je trajao četiri vijeka, nakon čega austrougarska okupacija, 1878.godine, u svojih 40 godina trajanja redefinira kompletan fortifikacioni, urbani i arhitektonski sistem po standardima kapitalističke Europe: interes za utvrđene gradove i njihovu bližu okolinu je gotovo izgubljen. Ta tendencija se nastavila tokom sljedećih pet decenija. Posljednjih decenija u svijetu, a i kod nas, postepeno raste interes za očuvanje graditeljskog naslijeđa ne samo monumentalnih spomenika svjetskih civilizacija već i spomenika ljudskog bitisanja ukomponiranih u prirodno okruženje. U tome smislu interes za utvrđene gradove Bosne dobiva i ekonomske razvojne komponente posebno u turizmu.

Tradicionalne vrijednosti – Kako čovjek egzistira u prostoru svojim radom daje određene karakteristike tom prostoru koje su opet odraz samoga čovjeka.²² Njegovo djelovanje u prostoru ide u pravcu iskazivanja duha mjesta, i to samim načinom građenja od upotrebe materijala koji su se koristili *in situ* do načina njegove ugradnje. Tako se vremenom stvara savršeniji oblik izgrađenog prostora, sa više elemenata karakterističnih za određeno podneblje.

²² Arhitektonski prostor je konkretizacija čovjekova egzistencijalnog prostora (Norberg Šulc, 1975)

Svi ovi elementi u interakciji i međusobnoj zavisnosti, vremenom stvaraju tradiciju. Tradicija se može definisati kao predaja znanja, vještina, načina ponašanja i običaja unutar jedne kulture ili skupine ljudi.

Tradicionalne vrijednosti treba znati izdvojiti, i unijeti u savremeni arhitektonski izraz.²³

Tradicionalne vrijednosti možemo definirati kroz objekat i njegov ambijent, koji nose kulturne navike i odlike svoga podneblja i koje u svojoj korelaciji tvore duh mjesta.

Opće karakteristike srednjovjekovnih gradova Bosne i Hercegovine - Utvrđeni gradovi su dobili svoju definisanu formu širom Bosne u periodu od XII do XV vijeka. Inicijalna utvrđenja na istim lokalitetima građena su od drveta, a kasnije kamen postaje glavni građevinski materijal. Najveći broj gradova-utvrda ima nepravilni oblik što je bilo uslovljeno karakteristikama terena.

Slika 10. Karta Bosne od XII do XIV vijeka

²³ „Tradicionalna arhitektura je pojam kojim označavamo gradnje koje je osmišljavao i gradio, uglavnom, oficijelno neškolorani i nepoznati majstor, služeći se dugo sleganim iskustvom proizašlim iz dubokog razumijevanja prirodnog okruženja; sazdane od prirodnih materijala nadenih in situ, sa ostvarenim prostornim kvalitetama, konstruktivnim sklopovima i specifičnim detaljima, provjerene svojom svrsishodnošću i fizičkom postojanošću kroz dugo vrijeme, mnoge od ovih gradnji su dosegle attribute arhitekture.“ (Hadrović, Bioklimatska arhitektura traženje puta za raj, 2008, str.6)

Svaki grad je u svom prostornom razvoju imao svoje posebnosti. Osnovni elementi srednjovjekovnih gradova su bedemi ojačani kulama. U strukturi utvrđenog grada nalazili su se glavna odbrambena kula, kapija, glavna stambena kula, bedemske kule, otvori za gađanje, dvorac, kapela, čatrnje, i sl. Unutrašnji dio utvrđenog grada možemo podijeliti u tri cjeline: odbrambeni dio, stambeni dio, i otvoreni prostor.

U razvojnim fazama grada uočava se uslijed prostornog širenja grada i potrebe za više različitih funkcionalnih prostora, raščlanjivanje jedinstvenog prostora. U okviru postojećih gradskih bedema podižu se kuće za smještaj upravno-političkih funkcionera, posade, radionice, spremišta hrane i sl. Svaki grad se različito širio i razvijao. Uslijed dodavanja novih struktura mjenjao se i oblik grada. Razvoj grada pratilo je i poboljšavanje tehnike zidanja. Grad postaje upravno-politički centar svoje okoline. Uz najveći broj ovih gradova razvila su se i prigradska naselja, uglavnom podgrađa, koja imaju karakter varoši.

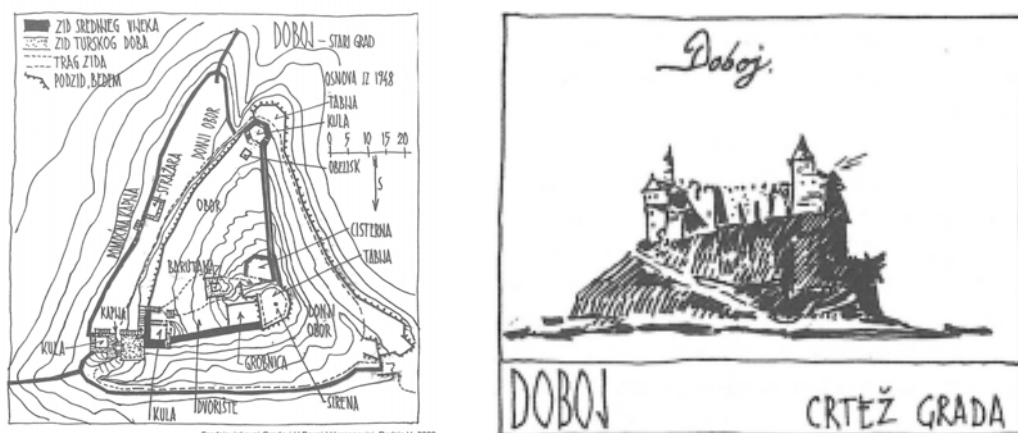
Podizanje utvrđenih gradova i njihov raspored u širem regionu bilo je uvjetovano u najvećem broju slučajeva potrebama odbrane naselja i puteva, ali su podizani i gradovi-utvrde za zaštitu rudnika odnosno feudalnih posjeda.

Većina gradova srednjovjekovne Bosne pripada tipu grada-utvrde (burga) sa poligonalnom osnovom i glavnom kulom koja je ukomponovana u bedeme. Takva forma je u Bosnu došla iz srednje Evrope, a nastala je u kasnoj antici. Drugi tip gradova koji pripadaju tipu antičko-rimskog kaštela imaju četvrtaste osnove i kule na uglovima, pa tu možemo svrstati kaštel u Banja Luci ili citadelu u Jajcu.

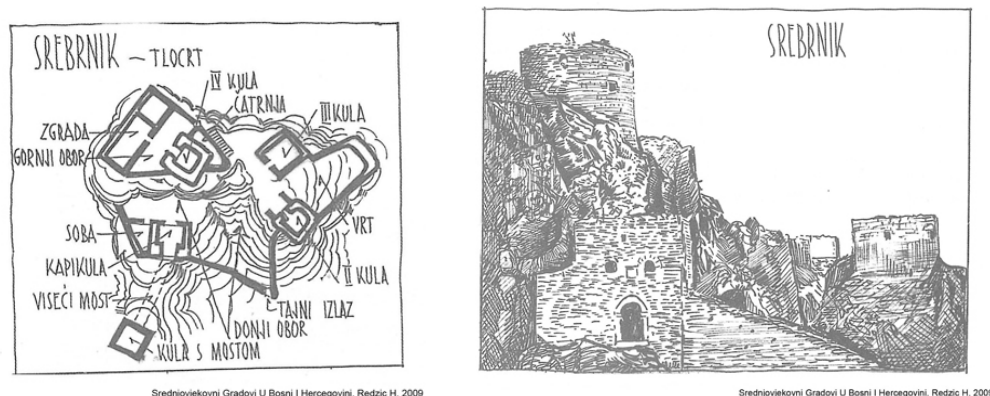
Prvobitni grad je činila samo jedna kula, a kasnije se oko kule grade bedemi i gradovi se proširuju izgradnjom novih kula. Oblik osnove kula mjenjao se od četvrtaste osnove od polovine XIV vijeka (starije faze Bobovca, Borča i Ključa), preko prelaznih oblika prema kružnoj osnovi izgrađenih tokom XV vijeka (Dobor, Prozor, i dr.) pa do potpuno kružne osnove sa kraja XVI vijeka (Travnik, Jajce, Bobovac, i Borač). Krajnji rezultat razvoja oblika osnove gradske kule jeste poligonalna osnova, a svakako da su različiti oblici starijih formi postojali paralelno sa novim oblicima osnove. (Benac, i dr., 1966) Razvoj oblika kula objasnio je i Redžić u svojoj knjizi Srednjovjekovni gradovi Bosne i Hercegovine.²⁴

²⁴ „Prvobitno utvrđenje se sastojalo samo od jedne kule koja je bila postavljena na dominantnom položaju. Najstarije srednjovjekovne kule u Bosni bile su u pravilu okrugle, Ključ, Sokolac kod Bihaca, Ostrožac, Buzim, Vrnograc, Visoki, Medvjedkula u Jajcu. U ranijem periodu rjeđe, kasnije češće, grade se četvrtaste kule, Bihać, Blagaj na Sani, Srebrenik i Vranduk. U Samoboru i Zvečaju postojale su i trougaone kule, a bilo je i osmougaonih.“ (Redžić, 2009, str.16)

Prema funkciji i položaju u sistemu gradskih fortifikacija postojale su: glavna, ulazne, ugaone, pobočne i isturene kule. Kule su se uklapale u bedeme grada.

Slika 11. Doboj- crteži srednjovjekovne utvrde; lijevo: osnova; desno: fasada

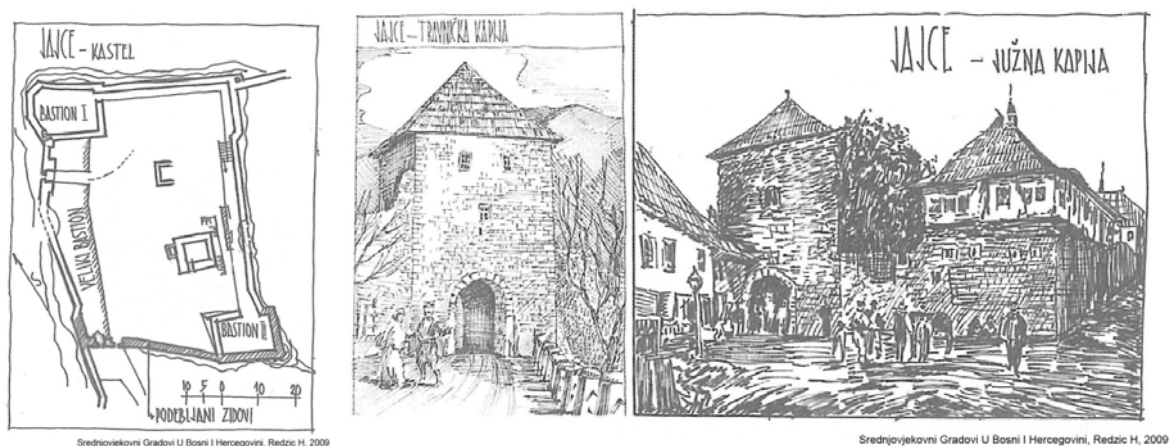

Slika 12. Srebrenik-crteži srednjovjekovne utvrde; lijevo: osnova; desno: fasada

Prvobitno utvrđenje koje se nalazilo na dominantnom položaju imalo je samo jednu kulu. Utvrđene kule bile su višespratne. Sve te kule bile su uređene po istom principu. Masivni zid, koji ih okružuje, uzdiže se do visine 20 do 25 m, koji je u donjem dijelu vrlo debeo, katkada 3-4 m, a prema vrhu postepeno se stanjuje. Po visina kula je razdjeljena na više spratova. Najniža podrumaska etaža služila je kao ostava ili kao tamnica. Prva etaža se nalazila na visini 5-7 m iznad nivoa zemljišta, sa ulazom do kojeg su vodile stepenice koje su se mogle jednostavno ukloniti u slučaju opasnosti. Veće kule su imale drugi i treći sprat povezan unutrašnjim kamenim stepeništem. Na svakoj etaži bila je po jedna prostorija sa minimalnim otvorima. Kule su imale šatoraste krovove i pokrov od šindre, te drvene stropove. Na najvišoj koti u sastavu utvrđenog grada nalazila se glavna donžon kula²⁵, koja je često jedina kula grada. To je ujedno i najbolje utvrđeni dio grada, čija je osnovna funkcija

²⁵ Termin donžon kula odnosi se na glavnu odbrambenu kulu

odbrambena. Ova kula imala je nabolji položaj i najbolji građevinski kvalitet. Ulazna vrata često su se nalazila visoko u zidu kule.

Slika 13. Jajce - crteži srednjovjekovne utvrde; lijevo: osnova, desno: izgled, u sredini: kapija

Glavna gradska vrata u najvećem broju slučajeva nalazila su se u posebnoj ulaznoj kuli, ali je bilo moguće i da se nalazi direktno u bedemskom zidu. Po svojoj utvrđenosti i veličini ova kula je obično slabija od glavne, a jača od ostalih bočnih kula. Neki veći gradovi imali su po dvije kapije. Osim toga, bilo je ponegdje u bedemskim zidovima i sporednih tajnih izlaza predviđenih za slučaj opasnosti.

Uglovi gradskih bedema bili su izloženi jačem napadu neprijatelja, pa su zbog toga na njima često izgrađivane i posebne kule. Na dužim potezima bedema su građene i dodatne bočne kule kako bi se mogao braniti direktan prilaz bedemu. U blizini bedema, na položajima pogodnim za odbranu, podizane su isturene detaširane kule, koje su služile za osmatranje i prvu odbranu. Bedemi su građeni različitih debljina 90 do 200 cm, u zavisnosti od perioda izgradnje i u zavisnosti od samog položaja bedema. Građeni su od kamena i sužavali su se prema vrhu. Po vrhu bedema obično su bili postavljeni prsobrani koji su štitili vojnike od neprijateljskih projektila. Vojnici su se kretali vrhom bedema „stražarskom stazom“ ali i po posebnoj drvenoj galeriji izgrađenoj sa unutrašnje strane na tanjim zidovima, a kasnije je širina bedema omogućavala komuniciranje bez ikakvih posebnih konstrukcija.

Pored navedenih osnovnih objekata koji su namijenjeni za odbranu gradskih fortifikacija gradili su se još i usjeci, jarci i pokretni mostovi. U sklopu svakog srednjovjekovnog grada postojala je jedna ili više cisterni.

Prilazi srednjovjekovnim gradovima uglavnom su građeni usjecanjem u kameni teren, sa prosječnom širinom od oko jednog metra na strmom terenu. Ove komunikacije mjestimično

su bile prekrivene kaldrmom. Uspon je morao biti prilagođen kretanju konja sa tovarom. Gradile su se i druge vrste komunikacija kao uske i strme staze za pješake.

Analizirajući stilski izraz srednjovjekovnih bosanskih gradova uočavamo elemente romanike i gotike. Romanički elementi su prisutni u tlocrtu i u plastičnom izrazu. Tlocrti grada su jednostavni sa jedinstvenim prostorom, bedemi su niski čija debljina rijetko prelazi jedan metar, a glavna kula kvadratne ili pravougaone osnove je zdepasta. Najčistiju formu romaničkog grada ima Vranduk. Pojedini elementi romanike vidljivi su i na starijim dijelovima Ključa, Bobovca, Sokola na Plivi, Blagaja, Visokog-i dr. Romaničke forme u pojedinim detaljima dugo su se održale i u kasnijim vremenima, naročito pri izgradnji ulaznih, ugaonih i bočnih kula.

Razvoj gradova uslovio je i razvijanje unutrašnjosti, veći broj kula, povećanu visinu bedema i kula, deblje zidove, uvode se pojačanja - kontrafore, glavna kula se zaobljava. U detaljima se može zapaziti pojava oštrog luka svoda vrata i prozora, dekorativna ornamentika i dr. Svi navedeni elementi su odlika gotičkog stila koji se odražava u svim gradovima, a kao cjelina samo je grad Dobor sa svim odlikama.

Dva bitna faktora uticala su na razvoj srednjovjekovnih gradova, prvo prilagođavanje zahtjevima i uslovima ratovanja, promatrano kroz prizmu vojno-odbrambene svrhe, i drugo, interes za razvoj varoških i gradskih naselja uz grad-utvrdu.

Bosanski srednjovjekovni gradovi pripadaju tipu visinskih gradova, odsječenih gradova, gledano na položaj na obroncima planina i uzvisina, a jedini srednjovjekovni grad nizinskog tipa je Kaštel u Banja Luci.

Urbanistički razvoj grada-utvrde tekao je paralelno sa razvojem grada kao naselja. U razvojnim fazama grada uočava se prostorno širenje grada, drugačija organizacija unutar gradskih bedema, rasčlanjivanje jedinstvenog prostora na više kompleksa i prostora.

Prateći daljnji razvoj gradova primjećujemo širenje gradskih bedema koji sada obuhvataju i šire gradsko područje. Prvobitni grad je cjelina sa funkcijom akropole-citadele, a unutar grada formiraju se i drugi građevinski ansambli sa objektima odbrambenog, poslovnog, stambenog ili sakralnog karaktera.

Gradovi-utvrde su podizali i posjedovali vladari, ali i velikaške porodice koje su vremenom postale i gospodari cijelih autonomnih oblasti. (Redžić, 2009) Osnovna funkcija grada je odbrana nekog teritorija, ali su korišteni i kao moćno sredstvo za jačanje centralne vlasti, naročito u vrijeme najintenzivnije izgradnje, za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića i njegovog nasljednika kralja Tvrtka I, budući da su u vrijeme njihovih vladavina granice Bosne dosta proširene. Isti cilj imalo je podizanje i forsiranje političke uloge gradova u okviru

pojedinih autonomnih oblasti u XV vijeku. „Zato bosanski ban Stjepan II Kotromanić izjavljuje u jednoj ćirilskoj povelji izdatoj velikom knezu Grguru Stipaniću-Hrvatiniću iz 1324. Godine da mu se zemlja-država prostire od Jadrana do Save i od Cetine do Drine.“ (Vego, 1957, str.32)

Dvorovi bosanskih vladara, razvijeni i bolje opremljeni oblik stambenih objekata, građeni su unutar bedema (Bobovac, Jajce, Kreševo) ali i u podgrađu ili van postojećih naselja. Dvorove su u Bosni podizali i feudalci nižeg ranga kao i bogati trgovci. Pored dvorova postoje brojni podaci i o kućama zanatlija i trgovaca, gdje je na formu i unutarnju organizaciju u prvom redu uticalo zanimanje vlasnika.

Uticaj mediteranske arhitekture donose dubrovački trgovci koji su u brojnim gradovima imali svoje stalne kolonije.

Kuće su se gradile i na platformama koje su se usijecale u strmo i kamenito tlo. Osnova kuće je po pravilu četverougao, relativno malih dimenzija, a susreću se i građevine poligonalne ili nepravilne osnove. U zavisnosti od društveno ekonomskih prilika gradile su se različite vrste kuća, ali i različiti uslovi poput klime, tla, vegetacije, uticali su na izbor materijala, tehniku građenja i formu kuće. Sastavni dio svih kuća koje su građene jeste otvoreno ognjište, koje se koristilo za kuhanje, zagrijavanje i osvjtljenje.

Od drugih vrsta objekata grade se zgrade za smještaj stoke i stočne hrane, zanatske radionice. Zgrade za smještaj stoke i stočne hrane su građene uz seoske kuće i feudalne dvorove, ali i unutar gradskih zidina i u varošima.

Za smještaj putnika, njihovih konja, prtljage i robe koju su nosili gradili su se objekti smještajno ugostiteljskog karaktera. „Kapacitet tih kuća bio je vrlo velik, kao što govori pisani podatak da je 1428. godine upućen iz Dubrovnika u Bosnu karavan sa 337 tovara soli. Ugovorom Je bilo predviđeno da se sva roba dopremi do »kuće« patarena Milorada u Bradini, a u slučaju nevremena treba da se deponira u »kućama bosanskog kralja u Konjicu.“ (Benac, i dr., 1966, str.435)

Zanatske radionice raznih vrsta su najbrojnija kategorija objekata. Najviše su građene kovačnice i mlinovi. Relativno malih dimenzija, ove zgrade su građene upotrebom drveta ili kombiniranim građevinskim materijalom. Često su jednim dijelom ukopane u zemlju. Za mlinove postoje pisani historijski izvori (npr. Kraljevski mlinovi kod Fojnice i Bobovca), a također otkopane su i ruševine nekih zanatskih radionica - uglavnom kovačnica na Borcu i Bobovcu. (Benac, i dr., 1966)

Unutar utvrđenih gradova gradile su se cisterne za vodu, kružne ili ovalne osnove, zasvođene ili pokrivene ravnim krovom. Također, gradile su se cisterne u selima, a danas se često

nazivaju grčkim ili rimskim. Ove cisterne gradili su pretežno dubrovački majstori, specijalizirani za gradnju cisterni za vodu, primjenjujući antičku tehniku zidanja i prevlačenje posebnim hidrauličkim malterom koji se spravlja miješanjem kreča sa mljevenom ili tucanom ciglom. Druga tehnika značila je oblaganje cisterne raznim vrstama gline, ovisno o kraju u kojem se gradi, u Bosni je to bila bijela ili pečena zemlja, a u Hercegovini gline crvenkaste boje. (Benac, i dr., 1966)

Kada analiziramo materijalne ostatke srednjovjekovnih gradova lako je uočiti da je upravo kamen glavni građevinski materijal, te da je zahvaljujući kamenu bogato naslijeđe srednjovjekovnih utvrda. Korišten je kamen krečnjačkog sastava, koji je vezan krečnim malterom. Zidanje bedema se izvodilo tako da su izgrađene oplata sa nabacanim neobrađenim kamenom u sredini. Kamen je uglavnom u oplata samo lomljen. Grublji klesarski alat se upotrebljavao jedino na ugaonom kamenju, zatim u bedemima nekih gradova XV vijeka. Radi ravnomjernog slijeganja zidane mase stavljeni su mjestimično poprečni drveni kolci u zid, koji su vremenom istrunuli pa su danas vidljive šupljine koje narod često naziva puškarnicama. Kontrafori koji se mogu vidjeti na utverdama predstavljaju naknadne intervencije turskih graditelja. (Benac, i dr., 1966)

Za građenje kuća u najvećoj mjeri je korišteno drvo. Kamen je rijetko upotrebljivan, dok su se žive stijene često koristile kao zidovi, a unutrašnji pregradni zidovi su izrađeni od šepara. Često se susreću i kombinacije više građevinskih materijala. U tehnici zidanja korišten je zid sa krečnim malterom i zid bez ikakvog vezivnog sredstva. Ove kuće jednostavne dispozicije sa najčešće samo jednom prostorijom i rijetkim primjerima kuća na sprat, nisu imale posebno građene podove. Rjeđe se zapaža poseban naboj od gline ili krečnog maltera, te drvo. Za pokrivanje kuća korištena je daska, slama ili kamene ploče.

Karakteristike bosanskih gradova osmanskog perioda - dolaskom Osmanlija 1463.god. uvode se novi principi gradnje utvrđenja i gradskih naselja, razvijaju se zatečena naselja i osnivaju nova manja naselja-kasabe i veća-šeheri.²⁶ Na razvoj postojećih naselja i izgradnju novih naselja institucija vakufa je imala ključnu ulogu: od izgradnje islamskih religijskih kompleksa - koji su bili vjerski, obrazovni i kulturni centri, do razvoja trgovine i zanatstva

²⁶ „Turci su sobom donijeli gotove, zrele principe izgradnje malih i velikih naselja - "kasaba" i "šehera". Osnovni princip formiranja naselja je njegova podjela na zanatsko-trgovački dio - čaršiju, i stambena naselja - mahale. U čaršiji se odvija cjelokupna privredna djelatnost, u njoj su smješteni i javni objekti, hanovi, karavan saraji, bezistani, hamami, medrese, sahat-kule, imareti i sakralni objekti džamija mesdzidi, turbeta i groblja. Čaršiju čini gusta mreža ulica i uličica sa mnogobrojnim drvenim dućanima sa čepenkama, u kojim su bile smještene trgovine i razni zanati, na principu: jedna ulica - jedan zanat. U prostornoj kompoziciji čaršije glavni akcenti su tvrdo zidani javni i sakralni objekti“, (Redžić, Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, 1983, str.86)

putem investiranja u izgradnju komunalnih i privrednih objekata. Država je imala veliki interes za širenje i razvoj gradova, budući da su u gradovima zadovoljavali osnovne potrebe uprave i vojske. Prema administrativnoj klasifikaciji naselja urbanog karaktera su bila kasabemala naselja i šehar. Tipična naselja ovog perioda razvijala su se na raskršću glavnih puteva, uz rijeku i sl. Most, džamija, han, rjeđe karavansaraj, i hamam povezivali su se sa dvije ili tri ulice i tako činili centar grada. Uz ulice nastaje niz malih dućana. Tako je formirana čaršija, a kod nekoliko gradova nastaju i periferne čaršije koje rasterećuju glavnu.

Administrativno-upravni objekti se grade uz rezidencije nosilaca vlasti, ili su u nekim primjerima smješteni na ranijim srednjovjekovnim strukturama. Objekti kulture i obrazovanja poput medresa i biblioteka smješteni su unutar čaršije blizu velike džamije, dok su tekije bile na periferijama, ali u nekoliko primjera i u samom centru i u mahalama.

Mahale su stambene zone, koji se grade oko čaršije, sa četrdeset do pedeset stambenih kompleksa ili kuća. Društveni i religijski centar mahale je džamija koja se uglavnom podiže kada je mahala većim dijelom formirana. Ukoliko je mahala naseljena nemuslimaskim življem, drugi religijski objekat predstavlja njen centar. Kuće se grade prateći konfiguraciju terena, sa osiguranjem slobodnih vidika, integriranjem dijela prirode unutar zidova kompleksa koji im obezbjeđuju privatnost. Upotrebljenim arhitektonskim elementima i lokalnim materijalima kuća je prilagođena klimatskim uslovima lokaliteta. (Pašić, 1994)

U Bosni i Hercegovini možemo prepoznati osnovne tipove tradicionalnih kuća sa karakterističnim elementima. Brojna literatura analizirala je bosanske kuće i tipove stanovanja od seoskih do gradskih. Kuće su građene po istom principu samo su oslikavale karakteristike podneblja gdje nastaju. Svaka je prilagođena terenu, klimatskim uslovima, ali ono što je zajedničko za sve tipove bosanskih kuća jeste da su poštovani osnovni principi gradnje u mjerilu čovjeka i za čovjeka.²⁷

Voda kao dio prirodnog ambijenta je gotovo uvijek element koji prati islamsku-osmansku arhitekturu.

U Bosni veći broj srednjovjekovnih utvrđenih gradova nastavlja da funkcionise i u vrijeme osmanske vlasti. Osmanlije su zatečene gradove prilagodili svojim potrebama, te su vršili

²⁷ „Tip stambene kuće koji su donijeli Turci, kao svoj već tradicionalni tip kuće, u pravilu je imala prizemlje i sprat. U prizemlju je bila ljetna kuhinja, prostorije za zimsko stanovanje i ostave, a na spratu - centralni dio kuće. To je bio glavni prostor, koji se otvarao prema bašti, a oko njega su se redale sobe, od kojih je svaka imala rezbarene drvene uzidane ormare - musandare - za ostavu posteljine, malo kupatilo, hamamdžik, i drveni rezbareni plafon, šiše. Prizemlje je zidano od kamena a sprat je najčešće bio drveni skelet sa ispunom od čerpiča. U krajevima bogatim kamenom i sa tradicijom kamene kuće, i sprat je bio zidan, samo su centralni otvoreni prostor, divanhana, i izbačeni doksati, čoškovi, bili od drvenog skeleta. U južnijim krajevima krovovi su imali blag nagib i bili pokriveni ćeremitom; u sjevernijim - imali su strmiji nagib i pokrivač od šindre.“ (Redžić, Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, 1983, str.89)

različite dogradnje, i proširenja i najveći broj zauzetih utvrđenih gradova koristili za vojne posade. Glavne promjene oni su izveli na uglovima utvrda, izgradnjom tzv. "tabija", niskih bastiona za smještaj topova, a bedemi su deblji i niži od srednjovjekovnih, i grade se od grublje obrađenog kamena. U nekim slučajevima (Maglaj, Doboj, Jajce, i sl.) utvrde su proširene izgradnjom novog prstena bedema i kula, a u nekim utvrdama izgrađene su džamije sa minaretom (Travnik, Bužim, Blagaj, i sl). Također, na utvrdama se mogu uočiti nove stilske karakteristike na kapijama, vratima i prozorima (motiv šiljastog luka). Dekorativni elementi na ovakvim objektima su stavljeni u drugi plan.

Austrougarski period - Nakon perioda osmanske vladavine sa dolaskom Austro-Ugarske uprave 1878.godine nastaje novi društveno-ekonomski poredak na teritoriji Bosne i Hercegovine. Uvode se novi propisi o gradnji. Nema striktnog razdvajanja zona za stanovanje i zona rada, kao što je bila karakteristika prethodnog perioda. Budući da se mijenja struktura a i broj stanovništva, zahtjevala se izgradnja većeg broja objekata za smještaj novog stanovništva, a ujedno se povećava spratnost objekata. Počinje razvoj industrije čemu je preduslov bio razvoj željezničkog saobraćaja.

Nakon perioda austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini nastupa period između dva svjetska rata. Nakon 1930.godine, u Bosnu stižu školovani arhitekti koji polako u arhitektonskoj praksi primjenjuju savremene svjetske trendove prilagođene lokalnim uslovima.

Gradila su se nova tipizirana naselja uz tvornice i rudnike, a uticaji socijalističkog realizma odrazili su se i na arhitekturu 1945.-55. godine. Ograničavajući normativi u arhitekturi uslovi su projektiranje tipiziranih stambenih objekata širom Bosne i Hercegovine. Djelovanje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, osnovanog 1949.godine doprinosi unošenju pozitivnih vrijednosti tradicionalne arhitekture u savremenu izgradnju, i arhitekti se polako oslobađaju socijalističkog realizma, pa se osjećaju veće stvaralačke slobode. Nakon toga uslijedio je niz projekata (Robna kuća u Jajcu, Hotel Ruža u Mostaru, Hotel Bregava u Stocu) koji se pokušavaju usaglasiti sa okolinom, poštivajući zatečene ambijentalne vrijednosti, a istovremeno unoseći odlike regionalne arhitekture kao interpretaciju tadašnjeg vremena. Osamdesete godine prošlog vijeka mogu se spomenuti kao produktivne i uspješne budući da su tada održane Zimske olimpijske igre u Sarajevu, 1984.godine.

Period od 1992.godine do 1995.godine obilježen je agresijom na Bosnu i Hercegovinu - to je period genocida i uništavanja, posebno uništavanja ogromnog broja objekata od kulturno-historijskog značaja.

Nakon rata 1995.godine do danas radi se na obnovi porušenih, te izgradnji novih objekata. Međutim, poslijeratni period donio je i niz problema, prvenstveno uzrokovanih izgradnjom objekata bez poštivanja vrijednih ambijentalnih cjelina. Grade se novi objekti koji ne odražavaju niti po formi niti materijalu arhitekturu podneblja u kojem se nalaze. Nesređena politička situacija dozvoljava kreiranje objekata koji su odraz moći pojedinaca i koji ne korespondiraju sa okolinom niti u fizičkom niti u socijalnom smislu, a što sve skupa narušava arhitektonsku sliku Bosne. Bespravna stambena gradnja u Bosni i Hercegovini danas mijenja izgled i karakter brojnih bosanskohercegovačkih gradova, naročito u historijskim cjelinama.

2.3. Odnos prema naslijeđu u Bosni i Hercegovini

Dolina rijeke Bosne predstavlja geografsku cjelinu koja je vijekovima bila jezgra bosanske države, čije su se granice vremenom mijenjale, pa se tu nalazi veliki broj objekata kulturno-historijske baštine, a posebno treba istaći srednjovjekovne utvrde. Gotovo tri stotine utvrda koliko ih je bilo širom cijele Bosne i Hercegovine svjedoče o postojanju bosanske državne samostalnosti u srednjem vijeku. Tokom vremena mijenjao se odnos prema ovim spomenicima i način na koji su se prepoznavali kao kategorije od pojedinačnih spomenika do spomeničkih cjelina. Svaka od njih nosi različitu priču o historijskom razvoju same utvrde, grada i šire okoline.

Kako su se razvijali stavovi prema očuvanju spomenika u Bosni i Hercegovini kratko se treba osvrnuti na primjere širom Bosne i Hercegovine koji su predstavljali prekretnicu na planu aktivnosti zaštite graditeljskog naslijeđa. Za period nakon Drugog svjetskog rata najprije trebamo pomenuti primjer Sarajeva, posebno Baščaršije.²⁸ Krajem šezdesetih godina dvadesetog vijeka zauzet je jasan stav da se Baščaršija treba posmatrati kao jedinstvena cjelina, pa je 1975.godine usvojen "*Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije*".

Kao reprezentativan primjer konstantne misli o samoodrživosti baštine važno je spomenuti primjer grada Mostara, gdje praksa u oblasti zaštite graditeljskog naslijeđa datira od 1950.god. U to doba formira Uprava za zaštitu i očuvanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u gradu i regiji, a napravljena su prva istraživanja kompleksa Starog mosta i objekata u čaršij koja ga okružuje, te prve aktivnosti očuvanja i zaštite. U decenijama koje slijede ostvareni su brojni projekti, koji su rezultirali osnivanjem Radne organizacije za upravljanje, korištenje, zaštitu i održavanje kulturno-historijske baštine "Stari grad" u Mostaru 1977.godine.²⁹

Organizacija je djelovala prema Planu upravljanja koji je omogućio punu samoodrživost Starog grada u Mostaru. Prihodi od najma, poreza i sl., koji su se prikupljali na teritoriji

²⁸ Na sjednici Gradskog narodnog odbora održanoj 20. jula 1945.godine donesena je odluka o rušenju dućana na Staroj čaršiji. Tada je porušena jezgra čaršije, a tri dana kasnije donesen je *Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih vrijednosti*. Rade se projekti restauracije, rekonstrukcije i revitalizacije pojedinačnih objekata koji objedinjuju potrebe tadašnjeg vremena i graditeljskog naslijeđa poput projekta restorana „Daira“ u Sarajevu, Gazi Husrev-begov bezistan, Kuršumli medresa i dr.

²⁹ Niz aktivnosti koje su uslijedile do 1992.godine rezultirale su dva dokumenta i to "*Preliminarni urbanistički program za kulturnu i historijsku baštinu - regulacija planiranja, revitalizacije i obnove Starog grada*", koji pripada Zavodu za urbanističko planiranje grada Mostara (1967.) i odluka "*Odluke o prostornom uređenju i revitalizacije središnjeg područja Starog grada*", donesenu od strane Skupštine općine Mostar (1973.), a koji su predstavljali osnovu zaštite Starog grada u Mostaru.

Starog grada ostajali su u Starom gradu za njegovo očuvanje i dalji razvoj. Uspješnost ovog projekta prepoznata je u svijetu i donijela je organizaciji prestižnu svjetsku nagradu Aga Khan za arhitekturu 1986.godine.

Nakon rata 1992-1995. godine, u kome je Stari grad u Mostaru u potpunosti razrušen, u Mostaru se zasnivaju intenzivne aktivnosti na obnovi naslijeđa, uz prisustvo ključnih svjetskih organizacija.³⁰

U periodu 1997-2005 obnovljeno je preko stotinu objekata u historijskoj zoni Mostara. Krunski projekat rekonstrukcije Starog mosta, završen je u julu 2004.godine, pod pokroviteljstvom UNESCO-a i Svjetske banke. (Pašić, 2005)

Od 2005.godine Stari Most i područje Starog grada u Mostaru nalazi se na UNESCO-voj listi svjetske baštine (*The Old Bridge area of the Old City of Mostar*).

Iz Bosne i Hercegovine, pored Mostara na listi UNESCO-a se nalazi i Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu (*Mehmed paša Sokolovic's Bridge in Višegrad*, 2007).

Na privremenoj listi UNESCO-a nalaze se: Prirodni i arhitektonski ansambl u Jajcu, Sarajevo-jedinstveni simbol univerzalne multikulture-otvoreni grad, Historijsko urbano područje Počitelja, Prirodni i arhitektonski ansambl u Blagaju, Prirodni i arhitektonski ansambl Blidinje, Prirodni i arhitektonski ansambl Stolac, Prirodni spomenik pećina Vjetrenica sa arhitektonskim ansambom sela Zavala i Pećina Vjetrenica.

U metodološkom materijalu "*Popis nepokretnih registrovanih kulturnih dobara (spomenika kulture)*" urađenom 1986.godine dati su statistički podaci o spomenicima (prema vrstama spomenika, stepenu očuvanosti, postojanju projektne dokumentacije, broj spomenika po općinama idr.), a koji je objavio 1987.godine Savezni zavod za statistiku. Popis pokazuje podatak da se na tlu tada SR BiH nalazilo ukupno 727 spomenika kulture, od čega spomeničkih cjelina 220, a pojedinačnih spomenika 507.

Općim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini 1995.godine (Aneks 8. Sporazum o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika), Republika Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska sporazumjele su se o osnivanju Komisije za

³⁰ Plan upravljanja, pripremljen zajednički od strane Aga Khan fondacije iz Ženeve (AKTC) i Svjetskog fonda za spomenike iz Njujorka (WMF) tokom perioda od jula 1998.godine do januara 2001.godine, slijedeći postavke „*Master plan Starog grada*”, iz 1990-te, i UNESCO “*Mostar Urban Rehabilitation Map and Rehabilitation Plan of Stari Grad*” objavljen 1997.godine poslužio je kao osnova za razvoj urbanog i ekonomski samoodrživog sistema. Također, kao dodatak Planu AKTC/WMF tim je razradio dokumentaciju 21 spomenik i historijski objekat u središtu Mostara kao dio 100 listiranih najznačajnijih objekata iz svih historijskih razdoblja u urbanom području Mostara, te definisao *Program strateškog razvoja*.

očuvanje nacionalnih spomenika koja će primati prijedloge i odlučivati o molbama za proglašenje neke imovine nacionalnim spomenikom zbog kulturne, historijske, vjerske ili etničke važnosti.

Danas nadležne institucije u oblasti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa koje obavljaju stručne poslove organizovane su kao Zavodi za zaštitu spomenika i to federalni i kantonalni zavodi.

Prema podacima iz 1987.godine utvrđeno je da se na području odabranih gradova koji su uzeti kao primjeri nalazilo:

	Tešanj: 5	Maglaj: 8	Visoko: 3	Vranduk (Zenica): 4
Pojedinačni spomenici	4	8	3	2
Civilna arhitektura		4	1	1
Vojna arhitektura		1	1	1
Privredna arhitektura	2	2		
Sakralna arhitektura		1	1	
Spomenička područja	1			2
Naseljena područja, privredni kompleksi, i grupe istorijskih građevina	1			
Grobna arhitektura	2			
Područja naučnog interesa				2

Tabela br. 1 Nepokretna registrovana kulturna dobra prema vrsti i vremenu nastanka po opštinama

Na listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine na lokalitetima općina Tešanj, Maglaj, Visoko, i Vranduk proglašeni su nacionalnim spomenicima objekti i lokaliteti:

Tešanj

1. Čaršijska (Gazi Ferhad-begova) džamija, graditeljska cjelina
2. Eminagića konak, historijska građevina
3. Stari grad Tešanj, graditeljska cjelina

Na privremenoj listi: (Ferhad-begov sarkofag i Sahat-kula).

Maglaj

1. Kalavun Jusuf pašina (Kuršumlija) džamija sa haremom i česmom, graditeljska cjelina
2. Stari grad Maglaj, graditeljska cjelina
3. Uzeirbegovićev konak, historijska građevina

Na privremenoj listi: (Fazli-pašina džamija, Tabhana česma i Česma uz Kuršumliju džamiju).

Visoko

1. Crkva sv. Prokopija, graditeljska cjelina
2. Mile, arheološko područje - Krunidbena i grobna crkva bosanskih kraljeva, Arnautovići
3. Praistorijsko naselje na lokalitetu Okolište u naseljima Okolište i Radinovići, arheološko područje
4. Stari grad Visoki, historijsko područje
5. Tabačka (Tabačica) džamija u Visokom, graditeljska cjelina

Na privremenoj listi: (Alaudinova (Šadrvarska) džamija, Arnautovići – Samostan, Naksibendijska džamija).

Vranduk

1. Stari grad Vranduk, graditeljska cjelina

Također, prema Prostornom planu Zeničko – dobojskog kantona osim proglašanih nacionalnih spomenika navode se i kulturni krajolici kao najvrijedniji spomenici.

Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine navodi spisak evidentiranog kulturno-historijskog naslijeđa.³¹

Na osnovu historijskih činjenica i podataka nadležne institucije su prepoznale srednjovjekovne utvrde i upisale ih na listu nacionalnih spomenika, međutim uvidom u sadašnje stanje ovih objekata očito je da ne postoji planska dokumentacija koja ih adekvatno štiti niti ih uvezuje u neku cjelinu.

³¹ Vidi: Dodatak tabele br 1,2,3,4 iz 2007. godine

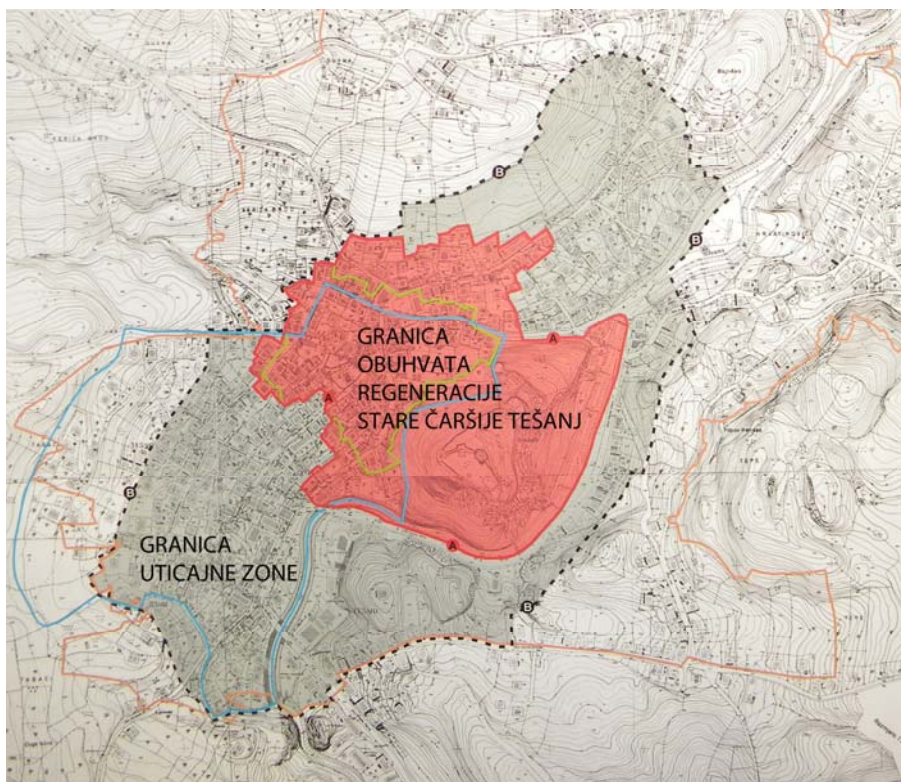
3. Studije slučaja pojedinačnih dobara

3.1. Tešanj

3.1.1. Identifikacija graditeljskog naslijeđa Tešnja

Kulturno-historijsko dobro Tešanj - grad (utvrda) sa bližom okolinom nalazi se na prirodnom uzvišenju u dolini rijeke Usore, pritoke rijeke Bosne.³² Na ovom prostoru postoje tragovi različitih historijskih slojeva.

Tešanjaska čaršija - uža gradska jezgra i danas sadrži osnovne komponente iz kojih se razvio grad. Na formiranu urbanu jezgru grada sedimentirali su se elementi iz različitih historijskih perioda. Grad čine dvije cjeline srednjovjekovni dio - utvrda i osmanski dio grada. Pored srednjovjekovne utvrde formiralo se i podgrađe u srednjem vijeku, ali fizičkih ostataka arhitekture iz tog perioda nema. Podgrađe intenzivira svoj život sa dolaskom Osmanlija, što je jasno vidljivo u arhitekturi čaršije, gdje je sačuvano nekoliko objekata osmanske arhitekture spomeničkog karaktera. Također, vidljivi su i zahvati rađeni u doba Austro-Ugarske, a i nakon toga.

Slika 14. Jezgra čaršije Tešanj sa naznačenim zonama zaštite prema Regulacionom planu općine Tešanj

³² Današnja općina Tešanj pripada sjeverozapadnom dijelu zeničko dobojskog kantona. (gotovo cijela teritorija općine Tešanj pripada slivu rijeke Usore, lijevoj pritoci rijeke Bosne), sa umjereno kontinentalnom klimom. To je prostor između srednje i sjeveroistočne Bosne sa pretežno brežuljkasto brdovitim reljefom. Nadmorska visina Tešnja je 230m. Površina općine iznosi oko 163km² sa oko 46 000 stanovnika. Općina Tešanj ima značajne prirodne (šume, vode, mineralne sirovine) i kulturno historijske resurse.

Svi vidljivi slojevi graditeljske historije Tešnja potvrđuju autentičnost njegove baštine koju treba sačuvati za buduće generacije.

Grad Tešanj prema popisu nacionalnih spomenika sadrži tri nacionalna spomenika: grad-utvrda, Eminagića kuća, Čaršijska džamija (Fehadija).

U ovom radu je analiziran prostor čaršije u cilju definisanja zona.

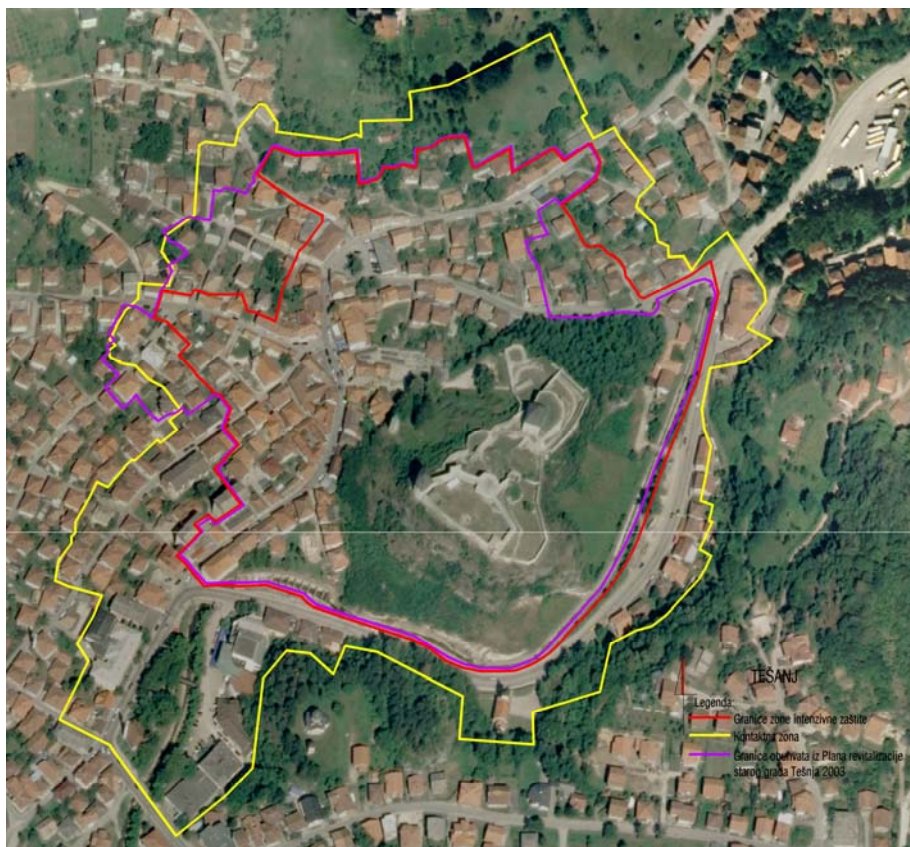
Slika 15. Tešanj – utvrda-grad (lijevo gore), Eminagića konak (lijevo dole) i Ferhadija džamija (desno)

Rad predlaže korekcije granica Zone intenzivne zaštite i njene Kontaktne zone iz Prijedloga revitalizacije starog grada Tešnja iz 2003.godine³³ u cilju boljeg korišćenja prostornih potencijala.

Zona intenzivne zaštite (prikazana na slici broj.16.) obuhvata lokalitet za koji je utvrđeno da posjeduje integritet i autentičnost, sa slijedećim strukturama: grad-utvrda, Eminagića kuća, Čaršijska džamija (Fehadija), Sahat kula, stambene i stambeno-poslovne objekte iz svih historijskih perioda.

Kontaktna zona uglavnom sadrži objekte novijeg datuma, izgrađene po novim arhitektonskim principima i upotrebom novih savremenih materijala.

³³ Na mapama br. 1-7 prikazani su obuhvati postojećeg plana i korekcije obuhvata koje su predložene u ovom radu. Korekcije zona obuhvata izvršene su na osnovu analiza stanja objekata na lokalitetu Tešnja, nakon što je izvršena valorizacija i ustanovljeno stanje integriteta i autentičnosti, kako pojedinačnih objekata, tako i ambijenta u cjelini.

Slika 16. Predložene i postojeće zone obuhvata u Tešnju

- Granice zone Intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granice obuhvata iz Plana revitalizacije Starog grada Tešnja 2003

3.1.2. Opis dobra i lista objekata spomeničkog karaktera

Pregled historijskog razvoja - Tešanj se spominje prvi puta 1461.god. (Kreševljaković, Izabrana djela II, 1991)

Prema pronađenim ostacima na ovom lokalitetu moguće je pretpostaviti da je ovo područje nastanjeno još u doba Ilira, Rimljana, i kasnije Slavena. Grad-utvrda „...sagrađen je na strmom brežuljku koji se danas nalazi u središtu varoši istog imena. Grad se sastoji iz dva dijela: gornji nastao u srednjem vijeku i donji kojeg su sagradili Turci (1703 godine).“ (Kreševljaković, Kapetanije, 1991, str.154)

Osmanlije su zauzele grad 1520.godine. U administrativnom pogledu, Tešanj je prvo bio u sastavu travničkog kadiluka, a između 1560 - 1584.godine postao je samostalan kadiluk u Bosanskom sandžaku, kada se spominje kao kadiluk kome su pripadale nahije: Maglaj, Doboj, Žepče, Usora, Ozren i Trebetin. (Šabanović, 1982(92))

Najviši stepen u klasifikaciji naselja u Osmanskoj državi - šehar - nije imalo nijedno naselje u Tešanjskom kadiluku, dok su status srednje razvijenih naselja - kasaba imali Tešanj, Žepče, Maglaj i Doboj.

„Na teritoriji Tešanskog kadiluka bile su tri kapetanije: tešanska, dobojska i maglajska i palanka u Novom Šeharu koja je pripadala Vrandučkoj kapetaniji i grad Žepče. Sve ove kapetanije nastale su poslije 1699.godine.“ (Kreševljaković, Kapetanije, 1992, str.154)

U sidžilima su sačuvana i imena nekih mahala. (Prevod i obrada: Čar-Drnda, 2005)

U Tešnju se spominju mahale: Dobro Polje, Tabhana, Mahala Ferhad-bega i Trasica, a u kasabi Maglaj, Suhopolje i Bakovići. Sačuvan je spomen i nekim arhitektonskim objektima, kao i podaci o njihovim graditeljima, načinu održavanja i obnovi. U kasabi Tešanj spominju se sljedeće džamije: Tabhana i Ferhad-begova, a u Doboju džamija, sagrađena u ime sultana Selima I (1512-1520. godine).

Početkom XVIII vijeka osnovana je tešanska kapetanija, a nakon nove administrativne reorganizacije Bosne 1865.godine Tešanj je ušao u sastav banjalučkog sandžaka. Poslije 1878.godine, u doba vladavine austrougarske okupacije Tešanj stagnira jer se tada nalazi van glavnih saobraćajnih puteva.

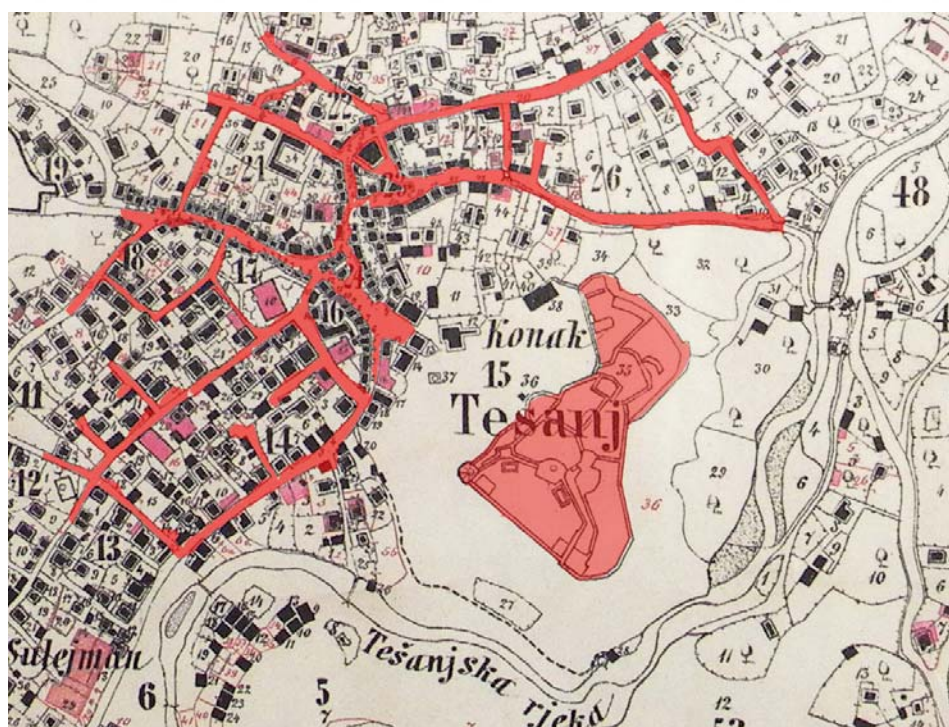
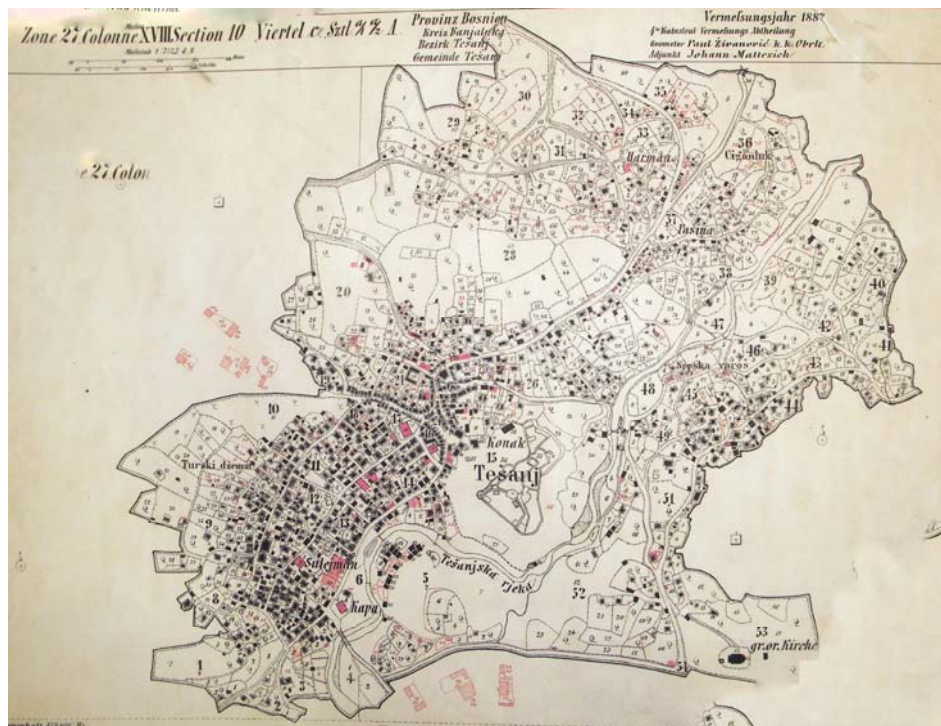
Opće karakteristike obuhvata - Grad-utvrda čini osnovu urbanog razvoja Tešnja. Na formiranje urbanističke kompozicije starog tešanskog grada, tj. same utvrde, uticali su različiti faktori i to: konfiguracija terena, komunikacije, općenito uslovi političke i društvene situacije u tom trenutku u državi.

„Urbani prostori kao i svako drugo mesto, ipak su uslovljeni izgrađenom formom granica. Izgrađena forma određuje Stimmung ili lokalni karakter, pokazujući neprekidnost i raznolikost. U početku prostor se opaža kao opšti utisak nalaženja u unutrašnjosti, a tek posle dubljeg upoznavanja formira se jedna strukturisana i koherentna slika.“ (Norberg-Šulc, 1990, str.55)

Prostorni razvoj ove srednjovjekovne utvrde, i drugih utvrda koje će biti kasnije razmatrane u ovom radu, bio je uslovljen položajem, konfiguracijom terena, načinom ratovanja i sl. Utvrde su građene na teško pristupačnim terenima sa dominantnim položajem sa kojeg je bilo moguće kontrolisati širu okolinu i put.

Nakon dolaska Osmanlija na ovo područje razvilo se naselje sa dvije osnovne komponente poslovni dio (čaršija sa džamijom i dućanima) i stambeni dio mahale. Tokom XVI vijeka izgrađeni su objekti javnog sakralnog i prosvjetnog karaktera. Tokom XVII i XVIII vijeka Tešanj prerasta u značajniji privredni centar.

Posmatrajući izgrađene strukture Tešnja uočava se jednostavnost u arhitektonskom oblikovanju i veći broj zajedničkih karakteristika za sve gradove razmatrane u ovom radu, posebno povezanost arhitekture sa ambijentom i spontanost u arhitektonsko-urbanističkoj kompoziciji.

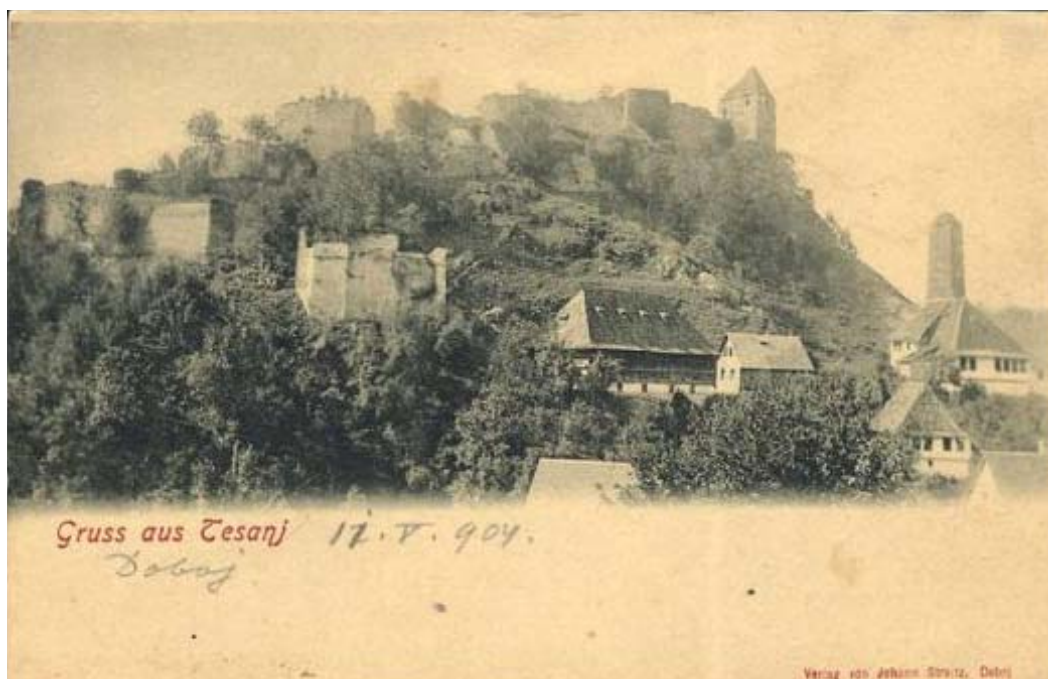

Slika 17. Austrougarske mape Tešnja: (gore) geodetski snimak grada iz 1887.godine; (dole) centralni dio geodetske mape sa naznačenom utvrdom i glavnom uličnom mrežom

- **Tešanjaska utvrda-grad**

Utvrda-grad u Tešnju predstavlja klasični tip srednjovjekovnog utvrđenog grada sa elementima koji čine ovu urbanomorfološku strukturu i to dvorište, ulaz, kule, bedemi i sl. Vjerovatno je prva utvrda na istom lokalitetu postojala u vrijeme Ilira, a poslije njih bile su vjerovatno i dogradnje od strane Rimljana i Slavena, a arheolozi su utvrdili postojanje dvije srednjovjekovne faze gradnje utvrde na temelju prethodne prahistorijske gradine, te intervencija u vrijeme Osmanlija. Komunikacije unutar ove kompozicije su jednostavne ulice. Sve kule unutar utvrde odlikuju se nepravilnim oblicima od kvadratične do višestruke forme. Utvrda zauzima prostor od 5600 m².

Kompozicija tešanjске utvrde gledano sa urbanog ili arhitektonskog aspekta predstavlja vrlo skladnu cjelinu koja odiše jednostavnošću. Zbog svog položaja prvenstveno je imala odbrambeni karakter, a sa čaršijom čini skladnu ambijentalnu urbanu cjelinu.

Slika 18. Stara razglednica (oko 1900. godine), sa pogledom na utvrdu u Tešnju

Gledano sa aspekta urbanističke postavke ovog grada-utvrde zaključujemo da utvrda dominira nad cijelim krajem, što je opet karakteristika svih srednjovjekovnih utvrda u Bosni. Međutim i pored toga što djeluje kao akcent u prostoru još uvijek ne djeluje na okolni teren agresivno. Tešanjaska utvrda građena je na stijeni (litici), veoma prilagođena terenu svojim oblicima i sa upotrebom lokalnog kamena.

U samom utvrđenju izgrađena je najstarija sedmerougona donžon kula, sadašnja Krnja kula i ograđeno dvorište nepravilnog oblika, najvećeg raspona 26 metara. Grad je bio opasan

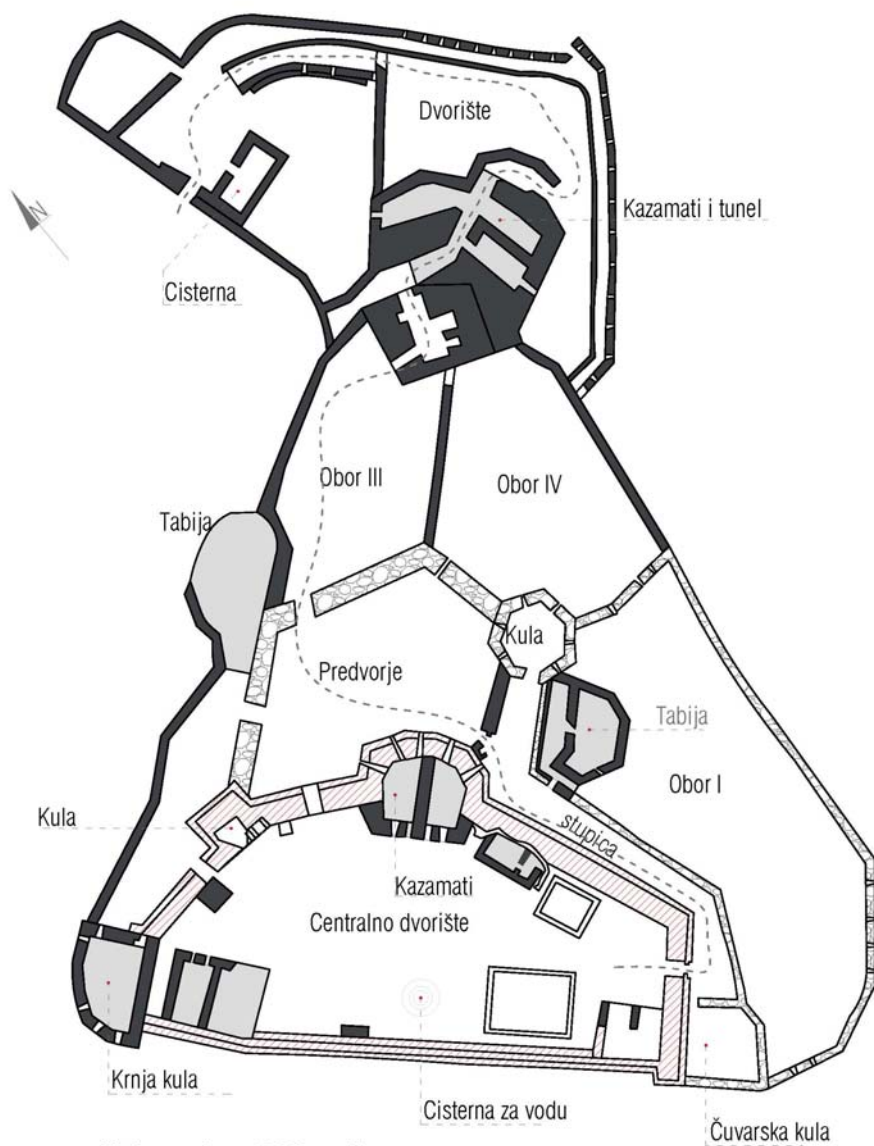
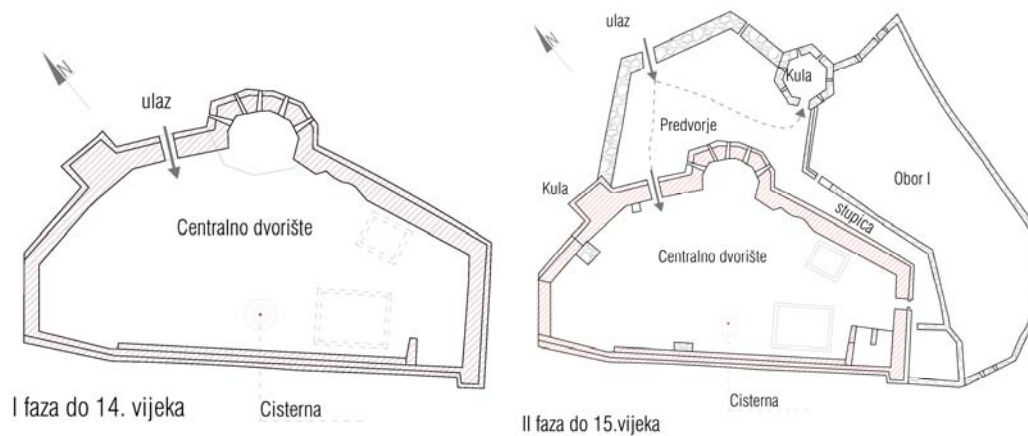
bedemima nepravilnog oblika gdje je na sjeveroistočnoj strani bila dvanaestougona branič kula, visine između 15 i 20 metara i obima 48 metara. U blizini ove kule izgrađena je sedmougona kula, koja je bila povezana zidom sa kapijom. Između ove kule i donžon kule izgrađena je četvrtasta bedemska kula.

Tu su još izgrađene kapijska kula ili stražara i još jedna kapijska kula koja je povezana zidom sa ostalim dijelom grada. Grad se vremenom mijenjao kako sa pojačavanjem zidova tako i izgradnjom novih kula kao odbrambenih čvorišta, pa je jedan bedem povezao četvrtastu, sedmougona i branič kulu čineći predvorje glavne utvrde. Ovo predvorje zatvoreno je novim zidovima i sa otvorom za kapiju.

Na ovako vremenom dograđivanom starom srednjovjekovnom gradu, Osmanlije su nakon zauzimanja izvršile više rekonstrukcija i dogradnji posebno u XVII vijeku u cilju prilagođavanja novim načinima ratovanja. Tako je Kapi kula pregrađena i pretvorena u Dizdarevu rezidenciju, gdje je u prizemlju bio hodnik koji je povezivao dva dijela grada, dok je prva etaža služila za stanovanje posade i kazamat, a druga etaža je služila kao stan dizdara. Osmanlije su, također, prezidali Krnju kulu i napravili cisternu sa kapacitetom od 70 000 litara vode. Cisterna je bila presvođena polukupolom i podijeljena je na dvije etaže drvenim stropovima. Pristup cisterni je ostvaren preko male četvrtaste kule do koje se dolazilo kamenim stepeništem iz dvorišta. Također, izgrađeni su i bunker i sa bačvastim svodovima i pokrovom od rastinja u debelom sloju zemlje. Dvanaestostrana kula je podijeljena na dva dijela i pretvorena je u tabiju. U njoj su bili kazamati, barut-hana (skladište municije). Istočno od Dizdareve kule izgrađena je nova tabija, sa prečnikom od 23 m, nepravilnog kružnog oblika. Kroz sredinu tabije prokopan je tunel, a desno i lijevo kazamati. Veliki zaštitni zid dužine 90 m pružao se sjeveroistočno i istočno od tabije, a debljina je iznosila 2,60 do 2,70m. Zid se protezao prema sjevernoj tabiji, i u njemu su ostavljeni tajni prolazi. Tabija je bila zaštićena još jednim zidom sa kapijom, a tu je prokopan i tunel dužine 20 m.

Sahat-kula, koja je i danas očuvana, sagrađena je krajem XVII ili početkom XVIII vijeka. Sahat-kula ima osnovu 4x4m i visinu 16m. Zidovi su debljine 65 cm, izgrađeni od krečnjaka. Pokrivena je četverovodnim krovom. Na kuli se nalazi ulazni otvor dimenzije 77 x 170 cm i na gornjem dijelu četiri prozora.

Pronađeni su i temelji dva objekta za koje još nema pouzdanih podataka ali pretpostavlja se da se radi o najstarijoj tešanjskoj džamiji te kuća za efendiju.

Slika 19. Razvojne faze utvrde-grada Tešanj

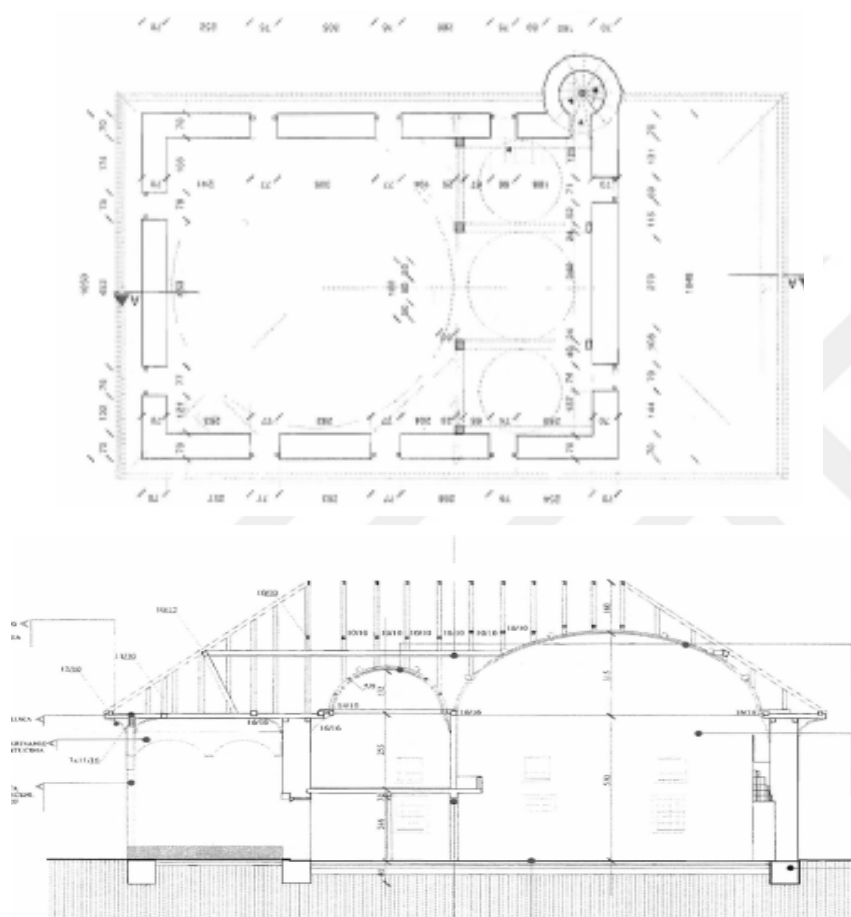
Slika 20. Izgled utvrde-grada Tešanj 2012.godine

• **Ferhad - begova džamija**

U centru Tešnja nalazi se Ferhadija džamija ili Čaršijska džamija izgrađena je 1564.godine. Osnivač džamije bio je Ferhad-beg, sin Iskenderov. Džamija je obnovljena 1786.godine, nakon što je princ Eugen Savojski zapalio čaršiju i devastirao džamiju u pohodu na Sarajevo 1697.godine. Džamija je temeljito obnovljena i 1883.godine o čemu govori kronogram iznad ulaza. Iz tog vremena potječe minber, ćurs i musandra.

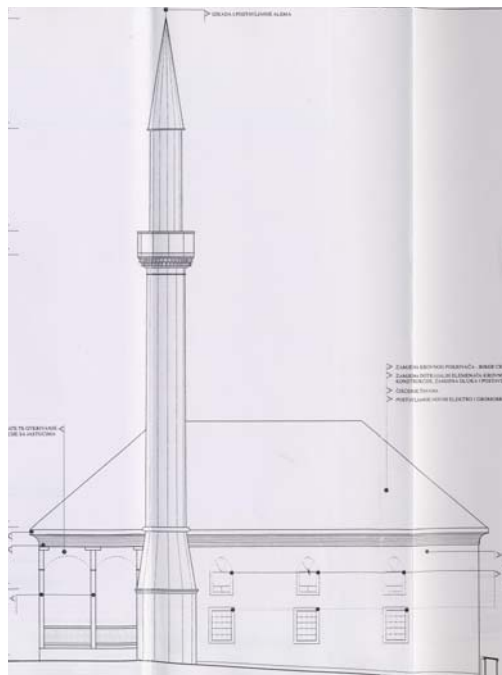
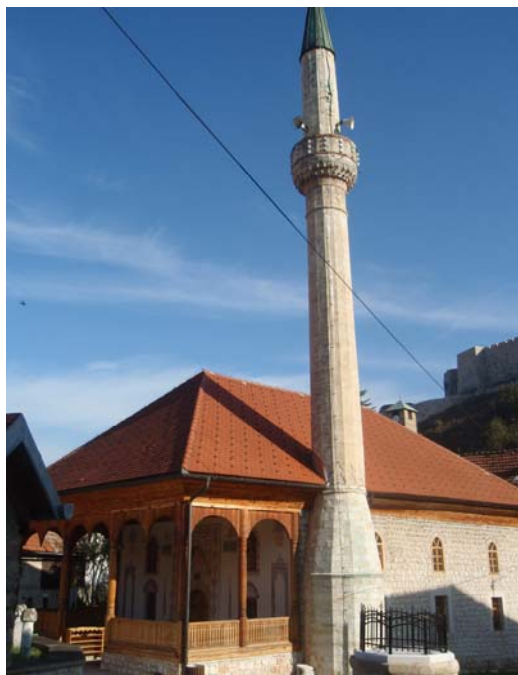
Džamija je u osnovi dimenzija 10,70 m x 15 m. Unutrašnji prostor natkriva kompozicija od više kupola, uklopljenih u sistem četverovodnog kosog krova. Kompletna konstrukcija je izvedena od drvene građe, a pokrov je crijep. Velika kupola na trompama postavljena je na rasponu 9 m iznad centralnog prostora i tri manje kupolice iznad mahfila na rasponu od 3 m. Mahfil dužine 4 m, je postavljen uz prednji zid na četiri stuba sa jastucima. Uz džamiju sa desne strane je vitka skladna poligonalna, zidana od kamenih blokova munara visine 26,95 m. Ukrašena je vijencem sa stalaktitima ispod šerefeta. Ovakva specifična dekoracija pojavljuje se i iznad ulaza. Džamija je zidana od kamenih blokova sa zidovima debljine oko 80 cm. Fasada je izrađena od rustično obrađenog kamena, sa profiliranim kamenim okvirima za otvore koji su postavljeni u dva reda po tri prozora. Jedan red prozora je pravaugaoni dok je drugi red prozora oblikovan kao prelomljeni luk. Prednja fasada je malterisana. Unutrašnjost

džamije, zidovi i kupola su malterisani. U unutrašnjosti je kameni mihrab sa stalaktitima u nekoliko redova. Portal džamije je također kameni sa lukom i profiliranim okvirom. Vanjski trijem džamije omeđen je sa osam drvenih stubova sa drvenim nazubljenim jastukom, koji je prilikom intervencija na objektu bio prekriven drvenom oplatom. Dosadašnja istraživanja utvrdila su postojanje arabeske na zidovima u sofama, te da je portal bio u cjelosti oslikan. Oko džamije nalazi se harem gdje je i sarkofag Ferhad-bega.

Slika 21.
Džamija Ferhadija ili
Čaršijska džamija u Tešnju
(gore: tlocrt, presjek;
dole lijevo: izgled ulaza i
desno: unutrašnjost; iz
2012.godine)

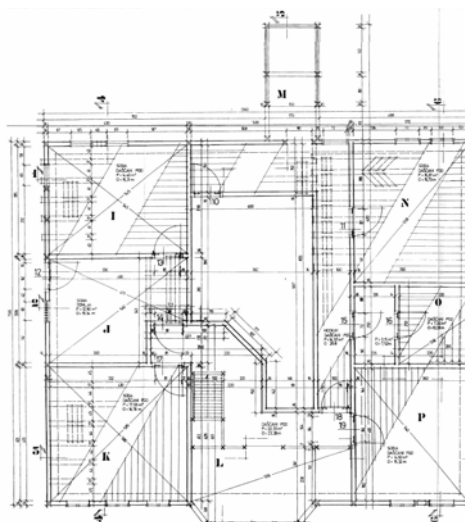
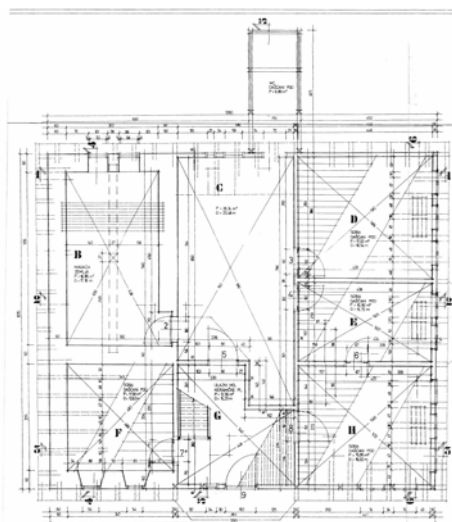

Slika 21.a Džamija Ferhadija ili Čaršijska džamija u Tešnju (lijevo: vanjski izgled iz 2012.godine; desno: nacrt bočne fasade)

- **Eminagića kuća**

Objekat predstavlja primjer stambene arhitekture Tešnja sa karakterističnim elementima gradskih kuća. Tačan datum izgradnje ove kuće nije poznat, ali se zna da je bio ucrtan na geodetskoj mapi Tešnja iz 1882.god. Objekat se nalazi od 2005.god. na listi nacionalnih spomenika.³⁴

Slika 22. Eminagića konak u Tešnju (tlocrti)

³⁴ „Eminagića konak predstavlja jedan od najstarijih a ujedno i najljepših objekata stambene arhitekture Tešnja. Točna godina njegove izgradnje nije utvrđena, mada se prema načinu zidanja, vrsti i kvaliteti vezivnog sredstva, odnosno ostaloga uporabljenoga građevinskoga materijala, kao i načinu obrade pojedinih konstruktivnih elemenata, pretpostavlja da je mogao nastati u prvoj polovici XIX. stoljeća.“ Vidi: www.kons.gov.ba,

Slika 22.a Eminagića konak u Tešnju (fasade, presjek i vanjski izgled iz 2012.godine)

Slika 22b. Eminagića konak u Tešnju (današnji izgled enterijera-2012.godine)

Tlocrtno rješenje ovog objekta je kubus sa konstrukcijom koja je bila karakteristična za kuće tog vremena koja sa visinom postaje lakša. Kuća ima podrum prizemlje i jedan sprat. Podrum je građen od kamena sa zidovima od oko 70 cm. Kao vezivni materijal korišten je krečni malter, a na određenoj visini od oko 80 cm postavljane su drvene hatule. Podrum je korišten kao gospodarski prostor. Otvori u podrumskoj prostoriji su u obliku trapeza i vrata širine oko jednog metra.

Prizemlje je pravougaonog oblika sa dimenzijama od 12,75 m (12,80 m) x 10,70 m (10,75 m). Građeno je u kombinaciji čvrsti materijal kamen na mjestu gdje se naslanja na teren, i bondruk sistema od drvenih stubova i kosnika sa ispunom od pletera sa ilovačom. U prizemlju su se nalazile različite prostorije: hajat, mutvak, magaza i sobe. U središtu prizemlja nalazi se mutvak. Sobe imaju daščani pod. Drvene stepenice vode do etaže gdje se nalazili divanhana i sobe. Divanhana je smještena na prepustu iznad samog ulaza u objekat sa specifičnim elementima tradicionalne gradnje kao što je niz prozora sa mušebkom. Sve prostorije imaju daščani pod. Krov ovog objekta je visoki četverostrešni sa pokrovom od biber crijepa. Nagib krova je 45 stepeni sa nekoliko badža. Stropna konstrukcija objekta je izgrađena od drvenih greda u koje su utisnuta šišeta.

3.1.3. Valorizacija

Stanje konzervacije i aktuelna upotreba - Srednjevjekovni grad Tešanj i Sahat-kula stavljeni su pod zaštitu države 1951.godine, a 1962.godine upisan je u Registar nepokretnih spomenika kulture Bosne i Hercegovine. U Prostornom planu BIH do 2000. godine urbana cjelina Tešanj (Stari grad sa podgrađem, čaršija, Sahat-kula, džamija i groblje) je evidentirana i kategorisana kao cjelina nacionalnog značaja, I kategorije.

Od 2003.godine tešanjski grad-utvrda je stavljena na listu Nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, zatim Eminagića konak 2005.godine i Čaršijska džamija 2007. godine.

Sve aktivnosti na tešanjskoj utvrdi i drugim objektima koji su listirani kao Nacionalni spomenici na području gradske jezgre općine Tešanj su pod kontrolom nadležnih Federalnih ministarstava. Međutim, treba naglasiti da za ove spomenike i njihovu okolinu nije urađen plan upravljanja.

Utvrda se danas koristi uglavnom u turističke svhe, sa povremenim muzejskim postavkama u obnovljenim dijelovima poput Dizdareve kule. Utvrda se ljeti koristi za održavanje kulturnih manifestacija. Međutim sve navedene aktivnosti su nedovoljne za ekonomsku samoodrživost utvrde.

Prema dokumentaciji Komisije za zaštitu spomenika na gradu-utvrđi su vršeni istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi od 1950-1990. godine.³⁵

Praćenjem dešavanja od decembra 2010.godine uočeni su etapni radovi na restauraciji Tešanjske utvrde. Obnovljene su Dizdareva i Krnja kula. Također, postavljeni su elementi urbanog mobilijara kao pokretna i demontažna bina.

Tešanjska čaršija predstavlja vrijedan primjer gdje je urbana matrica očuvana do danas, međutim i ovdje je lako uočiti niz promjena koje degradiraju definisane vrijednosti čaršije. Analizom objekata unutar gradske jezgre uočene su promjene koje odstupaju od urbanog koda tradicionalne izgradnje, bez uočavanja novih vrijednosti kako u estetskom tako ni u arhitektonskom dojmu. Objekat Eminagića kuće je restauriran i otvoren je za posjetioce sa stalnom muzejskom postavkom. Također izvršena je i resturacija Ferhabbegove džamije, pa je danas u dobrom stanju očuvanosti.

Faktori koji utiču na obuvat - Faktori koji koji direktno utiču na zonu intenzivne zaštite su: infrastruktura, razvoj djelatnosti neprimjerenih urbanoj jezgri grada, izgradnja objekata bez poštivanja urbane matrice i oblikovnih smjernica za užu gradsku jezgru, saobraćajna mreža.

Kontaktna zona je izložena uticaju istih faktora, sa intenzivnije prisutnom neplanskom izgradnjom.

Integritet i autentičnost - Integritet grada-utvrde (koja nosi elemente nekoliko historijskih slojeva i predstavlja jezgru iz koje se razvio grad) i čaršije koja okružuje grad-utvrdu u Tešnju utvrđen je analiziranjem stanja na terenu i dostupne historijske građe i planske dokumentacije. Treba istaći da listirani nacionalni spomenici integriraju vlastito urbano okruženje (ambijentalne cjeline bogate materijalnim ostacima koje nose karakteristike tradicionalne čaršije osmanskog perioda u oblikovnom smislu, upotrebi materijala, postavci na terenu, sistem ulica) i garantiraju autentičnost zone intenzivne zaštite.

U tom smislu rad je definisao stepen očuvanosti elemenata nosilaca identiteta mjesta.

Analiza stanja na lokalitetu Tešnja prikazana je na mapama br. 1-7, gdje je moguće uočiti da se u zoni intenzivne zaštite nalaze u većem broju objekti sa kombinovanim stambeno-poslovnim funkcijama, sa jako malim brojem objekata ambijentalnih vrijednosti, te objekata spomeničke vrijednosti. Također, evidentno je da se ovi objekti nalaze u priličnom dobrom

³⁵ „Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi: 1950. godine - podignut je novi krov na Krnjoj kuli; 1954. godine - konzervatorsko-restauratorski radovi na starom gradu; 1963. godine - sanacija Dizdareve kule; 1970. godine - zaštitni radovi na starom gradu; 1976.-1990. godine - istražni, konzervatorski i restauratorski radovi; 1981.-1985. godine - arheološka istraživanja. Tom prilikom pronađen je abri sa skeletnim grobom koji pripada kasnom bronzanom dobu. Pokretni arheološki materijal iz srednjevjekovnog doba i doba osmanske uprave: posude sa utisnutom “svastikom” na dnu, kao znakom radionice, posude sa urezanom valovnicom, koštani predmeti, razni gvozdeni predmeti i glazirana keramika.“ Vidi: www.kons.gov.ba,

stanju očuvanosti, te da svojim gabaritom u urbanističkom smislu nisu narušili integritet ove zone.

Slika 23. Tešanj februar 2011; lijevo: pogled na čaršiju sa utvrde-grada; desno: stanje unutar utvrde-grada

3.1.4. Prijedlozi za očuvanje i dalji razvoj

Analizirajući fizičku strukturu stare tešanske utvrde ustanovljene su zakonitosti i uzroci promjena kako urbane forme tako i pejzaža, suština sadržaja i funkcije utvrde, te veze i uticaji različitih faktora prema kojima se utvrda formira i transformira u sadašnjem vremenu. Različiti društveni, tehničko tehnološki, geomorfološki, ekonomski i sl. uticaji u zajedničkoj interakciji dali su današnju sliku stare utvrde ili onoga što je ostalo od nje.

Karakteristična arhitektura tešanske čaršije je degradirana novom izgradnjom prema principima koji su totalno oprečni tradicionalnom graditeljstvu, pa je zato neophodno naglasiti važnost djelovanja na planu zaštite i očuvanja pojedinačnih objekata, pored utvrde i ostalih nacionalnih spomenika.

Objekti nad kojima su izvršene intervencije zaštite (restauracija, konzervacija, sanacija) trebaju biti podvrgnuti stalnom tretmanu održavanja kako bi definisane vrijednosti takvih objekata bile trajno očuvane.

Zaštita naslijeđa Tešnja i same utvrde ima za cilj, pored očuvanja historijskih i ambijentalnih vrijednosti i poboljšanje uslova života na ovom lokalitetu. Čaršija odiše historijskom slojevitošću, koja je narušena izgradnjom neprimjerenih objekata, a postojeći objekti su prilično zapušteni. Plan upravljanja naslijeđem Tešnja daje smjernice za očuvanje vrijednih objekata i cjelokupnog historijskog ansambla, i smjernice za samoodrživo funkcionisanje zaštićene cjeline u budućnosti, a koje se odnose na prijedlog intervencija na objektima, prijedlog namjene površina, rješenja saobraćaja i definisanje podzona rehabilitacije i prioritetnih objekata. Smjernice su grafički prikazane na mapama (Mape br. 8-11).

3.2. Maglaj

3.2.1. Identifikacija graditeljskog naslijeđa Maglaja

Srednjobosanski grad-utvrda Maglaj najvjerovatnije je nastao u XIII vijeku. Izgrađen je na veoma strmoj stijeni na desnoj obali rijeke Bosne, u podnožju planine Ozren, sa koje se pruža pogled prema glavnoj komunikaciji koja kroz dolinu rijeke Bosne vodi iz srednje u sjevernu Bosnu.³⁶ U srednjem vijeku Maglaj se nalazio u oblasti Usora, koja je vjerovatno bila gusto naseljavana na što upućuju brojni ostaci nekropola i stećaka. Prema arheološkim nalazima naseljavanja u ovoj oblasti moguće je pratiti od prahistorijskog perioda.

U osmansko doba nastala je čaršija u podgrađu utvrde, sa brojnim elementima sačuvanim do današnjih dana. Od značajnijih objekata treba pomenuti džamije Kuršumliju (XVI st.), Fazli-pašinu (XVIII.st.), Sukiju džamiju, Uzeirbegovića konak (1875.godine), i crkvu Sv. Leopolda. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH uvrstila je utvrdu Maglaj na listu nacionalnih spomenika BiH i definisala zaštitni pojas i preporuke.³⁷

Općina Maglaj uradila je 2011. godine Regulacioni plan starog grada koji je definisao zone obuhvata, na načina da su ustanovljene tri zone zaštite, gdje je Prva zona sama uža jezgra stare čaršije, u kojoj su objekti spomeničkog karaktera i objekti visoke ambijentalne vrijednosti. Druga zona obuhvata područje sa objektima ambijentalne vrijednosti i Treća zona koja je sastavljena iz dvije cjeline pretežno sa objektima individualnog stanovanja: južni dio koji se nastavlja na Drugu zonu i odvojen je od historijske gradske jezgre i sjeverni dio koji se nastavlja na Prvu zonu.

U cilju boljeg korišćenja prostornih potencijala, rad predlaže redefinisane zaštitnih zona podjelom na dvije zone, zonu intenzivne zaštite i kontaktnu zonu kako je prikazano na slici br. 23. Analiza postojećeg stanja na lokalitetu uslovlila je prijedlog definiranja obuhvata zone intenzivne zaštite i kontaktne zone kako slijedi:

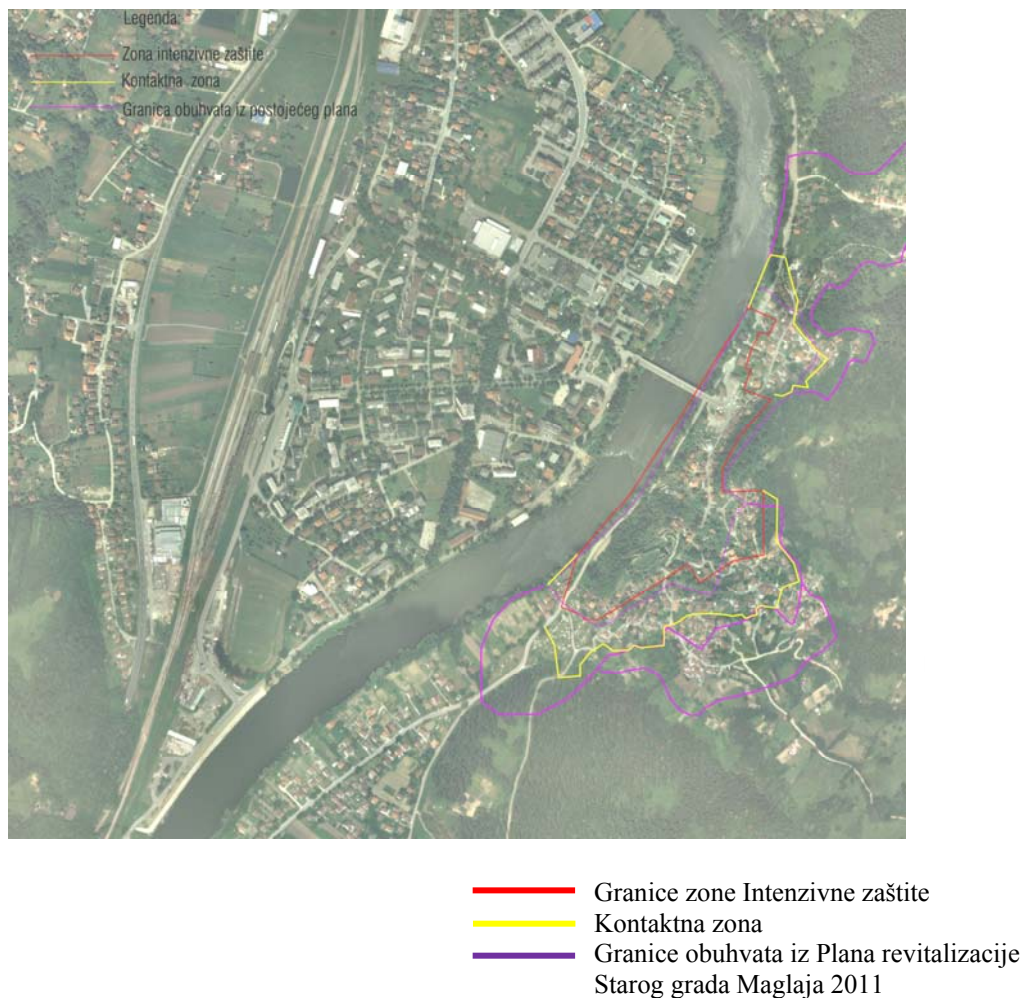
Zona intenzivne zaštite (slika br. 23) obuhvata lokalitet utvrđenog integriteta i autentičnosti, a što potvrđuju sastavni elementi ove zone: grad-utvrdu, Sahat kula, Uzeirbegovića konak,

³⁶ Danas teritorij Općine Maglaj pripada Zeničko-dobojskom kantonu sa oko 43.388 stanovnika prema popisu 1991.godine. Površina općine iznosi cca 384 km².

³⁷ „Nacionalni spomenik se nalazi na prostoru označenom kao k.č. 2140 (novi premjer), što odgovara k.č. 1/1 (stari premjer), z.k. uložak broj 1300, k.o. Maglaj, općina Maglaj, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina. Zaštitni pojas obuhvata parcele k.č. 2150/1, 2148, 2147, dio k.č. 2144, (između Miulalića česme, Gradine i parcele 2143), 2142, 2143, 2139, 2138, 2137 i 2136.“ Vidi: www.kons.gov.ba

Kuršumlja džamija, Sukija džamija, Fazli-pašina džamija, Čabrina kafana, te stambeni i stambeno-poslovni objekti iz svih historijskih perioda.

U kontakt zoni su uglavnom locirani objekti novijeg datuma, izgrađeni na novim principima izgradnje, od upotrebe materijala pa do oblikovnog segmenta, ali sa napomenom da je urbana matrica zadržana.

Slika 24. Postojeće i predložene granice obuhvata u Maglaju

3.2.2. Opis dobra i lista objekata spomeničkog karaktera

Pregled historijskog razvoja - Prema do sada utvrđenim historijskim izvorima Maglaj se prvi puta spominje 1408.godine u povelji koju je izdao ugarsko-hrvatski kralj Sigismund, kao utvrđeni grad, a u osmanskim defterima spominje se 1485.godine nahija grada Maglaja. (Mujezinović, 1998) Isti izvor spominje i selo Maglaj sa vlaškim porodicama, pa su duže vrijeme Maglajska i Ozrenska nahija označene kao vlaške.

Nakon što je Mehmed II Fatih zauzimanjem Jajca 1463.godine okončao postojanje bosanskog kraljevstva, Osmanlije su 1465.godine, na prostoru dijela sjeverne Bosne, utemeljile tkz. „Obnovljeno bosansko kraljevstvo“, i dali ga na upravu porodici regentu Matije Kotromanića (1465 - 1471) do 1476.godine, kada su ovaj prostor pripojili bosanskom sandžaku. Maglajska nahija sa sjedištem u utvrđenom gradu Maglaju formirana je vjerovatno 1485.godine, jer se tada prvi put pominje u defteru. (Šabanović, 1982(92))

Ovaj prostor bio je naseljen vlasima koji su imali zadatak da čuvaju osmanska pogranična područja. Objavljeni maglajski sidžil govori da je maglajski kadiluk formiran u XVIII vijeku.

„Tešanjski kadiluk osnovan je između 1560. i 1584. godine, izdvajanjem iz broetskog kadiluka. Godine 1584. njemu su pripadale nahije: Maglaj, Žepče, Usora, Ozren i Trebetin. Prema Hazimu Šabanoviću, tešanjski kadiluk je u XVIII vijeku imao tri nahije: Tešanj i Usora, Maglaj i Žepce, a u XIX vijeku Maglaj se izdvojio i postao samostalan kadiluk.“ (Maglajski sidžili 1816-1840, Prevele i obradile: Bojanić - Lukač & Katić, 2005, str. 10)

Prema prvom diplomatskom dokumentu, ugovoru o primirju između Ugarske i Osmanske države, Osmanlije su Maglaj zauzele 1503. godine i postavili posadu sa dizdarom, a od polovine XVIII vijeka sjedište je kapetanije, i od tada započinje njegov brži razvoj. „Maglajska kapetanija se prvi put spominje 25.11.1753.godine.“ (Kreševljaković, Kapetanije, 1992, str. 162) Veliki dio naselja je prilikom prolaska Eugena Savajskog kroz Maglaj, 1697. godine stradao u požaru.³⁸

Nakon 1878.godine Maglaj gubi vojni značaj. U doba Austro-Ugarske izgrađen je veliki željeznički most preko rijeke Bosne.

Arheološka istraživanja na utvrdi nisu potvrdila prisustvo starijih historijsko-arheoloških slojeva. Utvrda je mjenjala svoj izgled, ovisno o razvoju vatrenog oružja. U razvoju utvrde primjetne su dvije faze i to: srednjovjekovna gradnja i osmanski način gradnje.

Oko utvrde se razvilo naselje orijentalnog tipa sa najstarijom džamijom ispod starog grada na mjestu današnje Sukija (Čaršijska) džamije. „Prema jednom izvještaju, u kasabi Maglaju postojale su 1655. godine četiri džamije, a toliko ih je bilo i sve do poslije prvog svjetskog rata, kada je jedna od njih, kako ćemo to i kasnije vidjeti, porušena.“ (Mujezinović, 1998, str. 236)

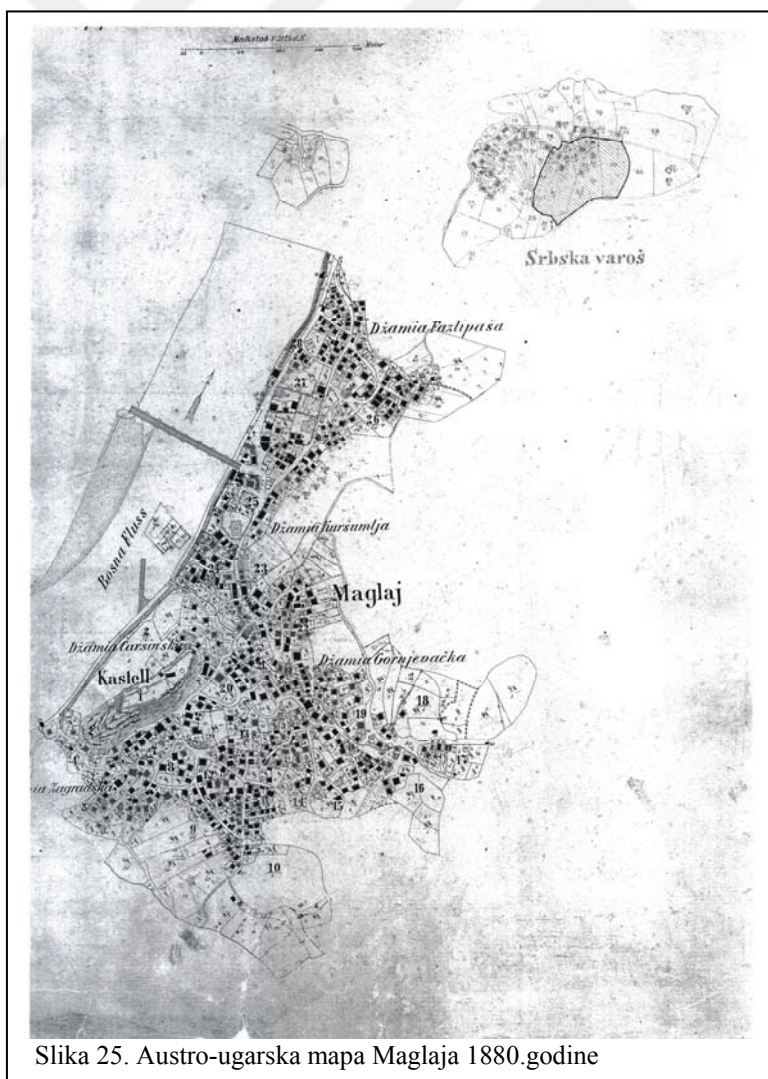
³⁸ „Maglajska čaršija je dva put jače stradala, i to oba puta od austrijskih upada u Maglaj: prvi put za provale princa Eugena Savojskog do Sarajeva 1697 a drugi put za dubičkog rata 1789. O ovoj drugoj provali Austrijanaca nemamo nikakvih pobližih podataka, dok se o onoj prvoj zna jer je dobar dio Maglaja postao žrtvom požara. Dio Maglaja uz samu rijeku Bosnu stradao je ponekad i od poplava. Jedna jaka poplava bila je pred kojih dvjesto godina i tom je prilikom Bosna razorila cijelu jednu mahal. “ (Kreševljaković, Izabrana djela II, 1991, str.363)

Opće karakteristike obuhvata - U urbanističkoj koncepciji grada, danas, jasna je podjela na stari dio grada - na desnoj obali rijeke Bosne i novi dio grada koji se razvio na lijevoj obali rijeke Bosne uz saobraćajnicu Doboj – Zavidovići.

U doba Osmanlija prelaz na lijevu obalu Bosne bio je moguć skelom kod Kuršumlja džamije, a dolaskom Austro-Ugarske izgrađen je veliki most preko rijeke. Maglaj se tada nastavlja razvijati na desnoj obali iako je na lijevoj obali izgrađena željeznička pruga Sarajevo-Brod.

Staru gradsku jezgru čaršije pretežno čine individualni stambeni objekti i stambeno poslovni objekti, jednostavnih kubičnih formi, dispozicije i oblika, spratnosti P+1 i P+2. Na najuzvišenijoj tački iznad čaršije nalazi se srednjovjekovna utvrda koja svojim volumenom dominira ambijentom. Podgrađe se razvilo ispod i oko utvrde-grada, posebno u vrijeme Osmanske uprave. Na padinama oko čaršije izgrađeni su stambeni dijelovi (mahale) sa stambenim kućama i mahalskim džamijama, kao centrom mahala.

Stara čaršija čini izdvojenu cjelinu koja zahtijeva pravilan pristup tretiranju ovog dijela grada kao zaštićene zone u pogledu očuvanja kulturno - historijskih vrijednosti.

Slika 25. Austro-ugarska mapa Maglaja 1880.godine

Urbana matrica definisana je nizom stambenih kuća, usitnjene forme, malih gabarita, uskih ulica nepravilnog oblika. Ovakva shema jasno je vidljiva na geodetskoj podlozi iz austrougarskog perioda iz 1880. godine.

- **Grad-utvrda Maglaj**

Ovu utvrdu čine predgrađe, predvorje i glavne kule. Utvrda je postavljena na strmoj stijeni tako da joj osovina leži paralelno sa rijekom Bosnom. Glavna kapija se nalazi na sjevernoj strani, i kroz nju se pristupa dugom predvorju koje je opasano bedemom sa nizom puškarnica prema rijeci Bosni. Zapadni zid, dužine preko 107 metara, podignut je u XVIII vijeku. Prolaskom kroz usko i dugo predvorje ulazi se, kroz četvrtastu kapi-kulu, u glavnu utvrdu zaštićenu sa dvije veće kule na južnoj strani (Dizdareva) i na sjevernoj strani (Kapetanova kula). Prolaskom kroz kapi-kulu ulazi se u otvoreni dio glavne utvrde - gradski obor.

Kapi - kula zove se i Širbegova kula, ozidana je debelim kamenim zidovima visine 12 m i širine 8 m, sa dvije etaže i kamenim svodom. Po četiri manje puškarnice nalazile su se u zidu gornjeg sprata. Sudeći prema tehnici zidanja zidovi obora su građeni najvjerovatnije u isto vrijeme kada i zidovi predvorja.

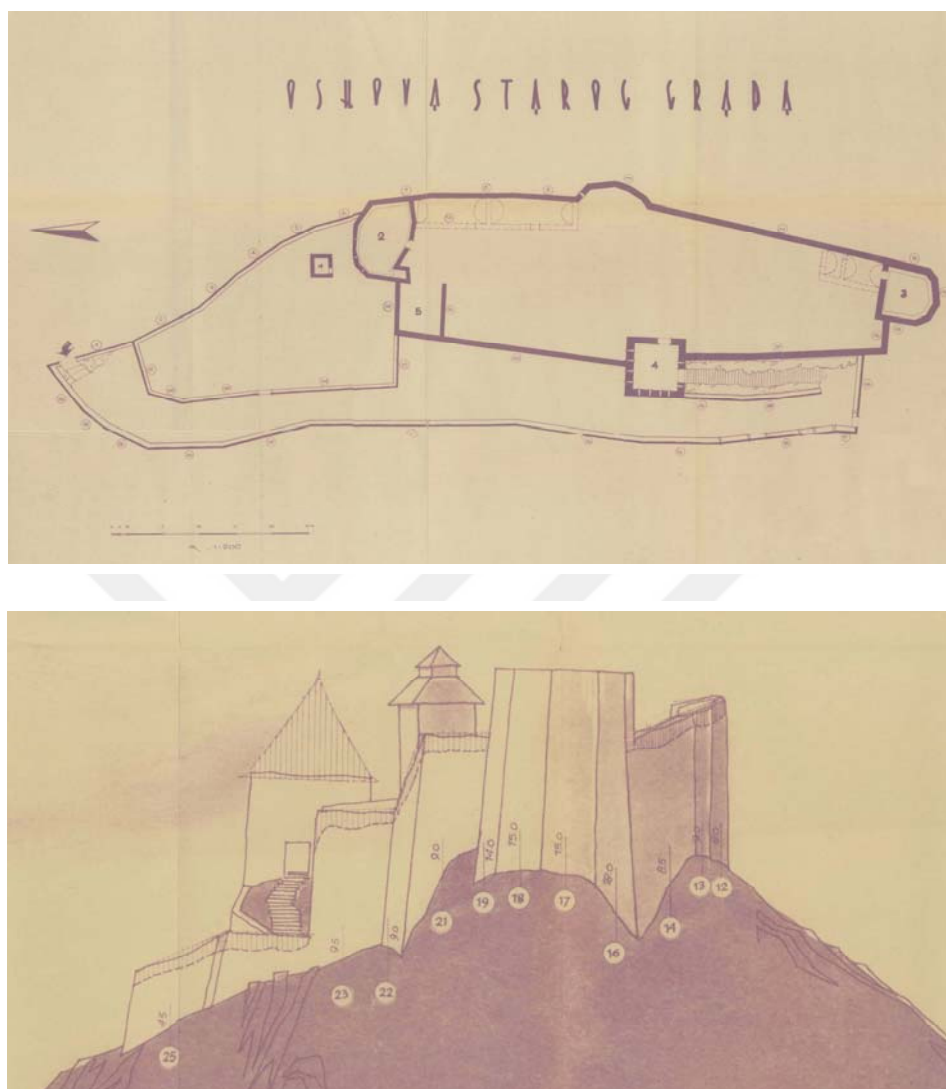
Dizdareva kula je nazvana tako jer je u njoj stanovao gradski dizdar - komandant utvrde. Također u kuli je bila i tamnica sa dvije manje prostorije, sa niskim svodom zasvedene, bez prozora i sa malim vratima.

Kapetanova kula je nepravilnog oblika osnove sa dvije etaže izgrađene po ustaljenom principu ojačanog prizemlja i gornjom etažom sa tanjim zidovima i nizom otvora - puškarnica. Drvene stepenice su povezivale etaže. Ova kula ima najbolju poziciju u gradu pa je zato bila sjedište kapetana.

Prema istoku nalazila se tabija ispod koje su bile dvije zasvođene prostorije - kazamati³⁹ dužine 7 m i 11 m. Podijeljene su debelim zidom sa uzidanim stepenicama koje su vodile do tabije. Druga tabija nalazila se južno od prethodne tabije sa stepenicama koje su vodile do gradskog obora. Na mjestu ove tabije nekada je postojala branič kula koju su Osmanlije najvjerovatnije srušili i zasuli zemljom kako bi napravili plato za tabiju. U gradu se nalazila još i čatrnja - bunar u unutrašnjem zidu tabije prema Kapetanovoj kuli. Bunar je pravilno zidan tesanicima. Ispred Kapetanove kule nalazilo se nepravilno predvorje, koje je vjerovatno kasnije izgrađeno budući da njegov zid nije tako pažljivo izgrađen. U sredini predvorja je

³⁹ Kazamat-turcizam koji označava zatvor ili tamnicu

sagrađena Sahat-kula. Arheološkim istraživanjima na ovom lokalitetu utvrđene su faze razvoja maglajske utvrde.⁴⁰

Slika 26. Maglaj utvrda nacrti projekta konzervacije i rekonstrukcije iz 1960.godine

⁴⁰ „I faza: Prema položaju grada ali bez arhitektonskih ostataka romanička faza razvoja grada može se vezati za XIII i XIV stoljeće kada je izgrađen grad sa jednom kulom i bedemom, djelimično izgrađen u drvu i suhozidu. Na ovu fazu razvoja grada upućuje položaj grada.

II faza: Feudalni burg iz XIV i XV stoljeća koji se sastoji iz masivne branič kule i visokih bedema koji su prema jugu pojačani kulom, a moguće je da je južna kula sa unutrašnjim dvorištem izgrađena nešto kasnije od donžona u toku XV stoljeća. Burg je ovaj oblik zadržao i kroz XVI stoljeće.

III faza: U XVII stoljeću burg se pretvara u tvrđavu tako da je oborena branič kula, sniženi i ojačani bedemi, izgrađena su dva manja bastiona i ojačana je kapi kula. Dvorište je povišeno i prošireno za topove. U ovoj fazi je najvjerovatnije izgrađen i prilaz sa sjeverne strane.

IV faza: Krajem XVII stoljeća izgrađeni su kazamati, kapi kula dobija svod i visinu i tada su vjerovatno izgrađeni banketi uz istočni bedem.

V faza: Početkom XVIII stoljeća tvrđava dobija predvorje i obor oko sahat kule, koja je izgrađena u XVII stoljeću. Na kulama i bedemima su izvršene popravke.“ (Bojanovski, 1965, str.83)

Slika 27. Utvrda-grad Maglaj (lijevo: stanje utvrde 2012.godine i desno: stara fotografija)

Sahat-kula se nalazi u sjevernom oboru Starog grada, sa kvadratnom osnovom dimenzija od 3,07 m, visinom strana od 7,10 m i 14,77 m. Izgrađena je kao i utvrda, kamenim zidovima, na stjenovitoj podlozi u nagibu. Kula je pokrivena četverostrešnim šatorastim krovom sa pokrovom od lima. Na zidovima kule su mali otvori, dva na južnom zidu i tri na sjevernom, a na južnom zidu bila su postavljena uska vrata. Pri vrhu kule sa svih strana nalaze se lučni otvori. U kuli je postojao sat (Kreševljaković, Izabrana djela II, 1991) međutim danas je Sahat-kula napuštena.⁴¹

Slika 28. Sahat- kula u Maglaju

- **Sukija džamija (Čaršijska džamija)**

Neposredno ispod starog grada utvrde izgrađena je Sukija džamija sa drvenom munarom. Pretpostavlja se da je to najstarija džamija u Maglaju. (Mujezinović, 1998) Unutrašnji prostor ima dimenzije 9,30 m x 11,30 m. (9,5 m x 10,7 m). Debljina zidova je 0,70 m. Džamija ima lučni kameni portal. Pokrivena je crijepom. Mahfil se nalazi na tri strane, i oslanja na dva reda stupova. Prednji mahfil ima dubinu tri metra, a bočni mahfili su široki 1,8 m i 2,1 m, i pokrivaju trećinu širine džamije.

⁴¹ „Poslije 1878.godine za ovu sahat- kulu je nabavljen sat u Beču. Po oporuci Vasvi-hanume, koja se 1896. udala za Mustaj-bega Uzeirbegovića, u Maglaju je kupljeno zvono na sajmu u Zagrebu 1923. godine.“ (Kreševljaković, Izabrana djela II, 1991, str. 505)

Sofraluk je u vidu osmerokuta koji je upisan u kvadrat. Ukrašen je šesterokutnim poljima s rezbarenim rozetama kao i vrata portala. Uz ovu džamiju nema nadgrobnih spomenika.

Slika 29. Sukija džamija u Maglaju (lijevo: fotografija iz 1967.godine; desno: fotografija iz 2012.godine)

- **Fazli-pašina džamija**

Ova džamija pripada tipu džamija sa drvenom munarom. Nije poznato tačno vrijeme izgradnje ali na natpisu iznad ulaza naznačena je godina obnove 1752/53 i dobrotvor. Prema pisanim dokumentima Fazli-pašina džamija je imala 5 dunuma zemlje. Džamija ima jednostavnu formu manjih dimenzija, a uz nju je i manje dvorište gdje je nadgrobnni spomenik Vasvije hanume od 1339.godine, žene Mustafa-bega Uzeirbegovića. (Mujezinović, 1998)

Slika 30. Fazli-pašina džamija u Maglaju (fotografija iz oko 1960.godine i fotografija iz 2012.godine)

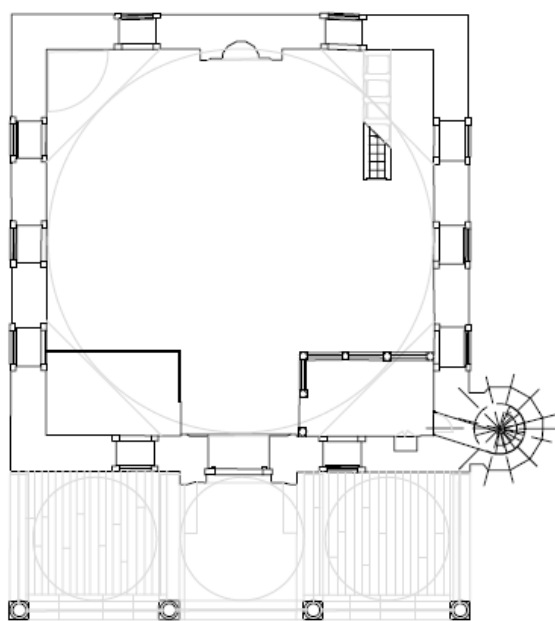
- **Kuršumlija džamija**

U centru stare maglajske čaršije nalazi se jedna od najljepših džamija Kuršumlija džamija. Nije poznato kada je tačno izgrađena ali se pretpostavlja u drugoj polovini XVI vijeka. Kalavun Jusuf-paša Budimlija je osnivač džamije poznatije pod nazivom Kuršumlija zbog olovnog pokrova. Na ulazu u džamiju na kamenoj ploči isklesan je natpis na arapskom jeziku

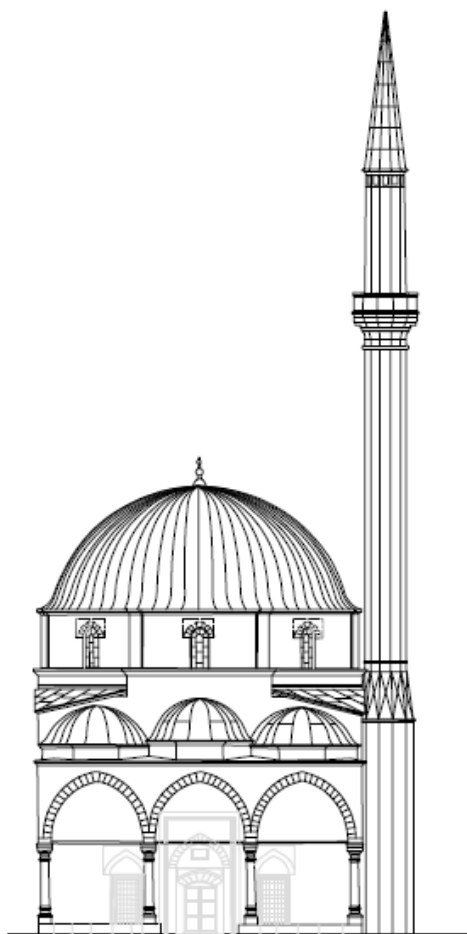
koji govori o osnivaču Jusuf-paši, a o njenoj obnovi 1867.godine sačuvan je kronogram. (Mujezinović, 1998)

Ova džamija ima kvadratičan tlocrt. Unutrašnji prostor ima dimenzije 12,55 m x 12,55 m. Debljina zidova je 1,15 m, dok visina od poda do tjemena kupole iznosi 22 m. Ispred džamije je prostrani trijem sa tankim i kamenim stubovima koji nose arkade. Trijem je pokriven sa manjim kupolama dok je džamija pokrivena jednom velikom kupolom. Uz džamiju je izgrađena vitka i skladna munara sa vijencem bogato ukrašenim stalaktitima ispod šerefe. Munara je završena šiljatim krovom. Sama džamija je pokrivena olovom.

Džamija je ukrašena dekoracijama iz posljednje faze Osmanske uprave u Bosni. U džamiji se nalaze i četiri kaligrafski izvedene levhe, nekoliko orijentalnih rukopisa i veća zbirka fetvi. Oko džamije, na sve četiri strane su grobna mjesta sa istesanim ornamentiranim nišanima, rađenim od kamena pješčara. Najstariji spomenik datira iz 1766.godine. Natpisi na spomenicima upućuju na činjenicu da je Maglaj imao dobre kaligrafe i majstore koji su klesali nišane.

Slika 31. Maglaj: tlocrt i fasada Kuršumlija džamije

Slika 32. Pogledi na Kuršumlija džamiju u Maglaju

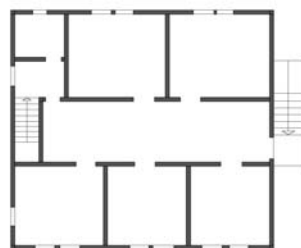
- **Stambena arhitektura**

Objekti stambenog karaktera koji datiraju od vremena Osmanske uprave i koji imaju obilježja tradicionalne bosanske kuće građeni su od kamena, ćerpića i drveta. U oblikovnom smislu ističe se nekoliko karakterističnih detalja sa odlikama takve izgradnje: objekti najčešće sa jednom spratnom etažom sa izbačenim doksatima, bijele fasade, četverovodni krov koji pokriva cijeli objekat, pokrov od crijepa, prozorski otvori malih dimenzija raspoređeni u grupama sa ritmom koji se ponavlja. U konstruktivnom smislu vanjski zidovi su najčešće rađeni u bondruk sistemu sa ispunom od opeke ili ćerpića, a podrumski zidovi i zidovi prizemne etaže najčešće su zidani lokalnim kamenom. Međuspratna konstrukcija je bila izrađena od drvene građe, sa stropnim gredama koje su često vidljive na fasadi.

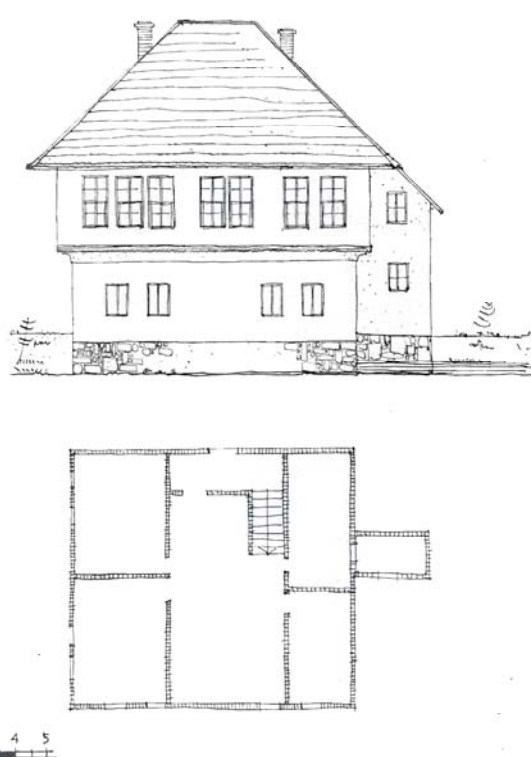
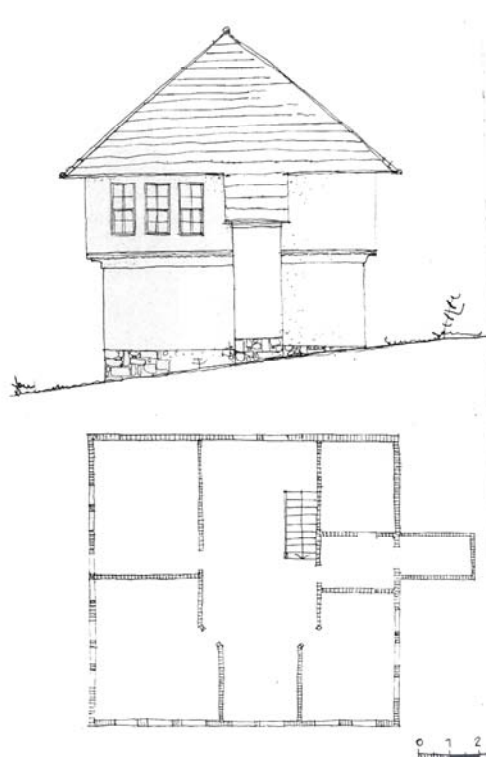
Sa početkom Austro-Ugarske uprave u arhitekturi se u oblikovnom smislu pojavljuju se novi izražajni oblici koji nasljeđuju dotadašnju arhitekturu stambenih objekata. Grade se stambeni objekti većih dimenzija, kamenom ili opekom, sa malterisanim i često dekorisanim fasadama. Poslije 1945.godine industrijalizacija uvodi nove građevinske materijale i elemente (armirani beton, opečni blokovi) i grade se objekti koji gube usklađenost sa zatečenim prostorom i tradicijom.

Slika 33. Čaršija Maglaj gore: lijevo: 1967.godine; desno: stanje 2011.godine

Slika 34. Nacrti stambenih objekata u Maglaju na osnovu arhivskih snimaka Općine maglaj iz 1967.godine

Slika 35. Maglaj stambeni objekat br. A mapa br. 12, gore: stare fotografije iz 1967. godine i fotografije izgleda iz 2012. godine, dole: nacrti objekta iz arhiva Općine Maglaj rađeni 1967. godine

Čabrina kafana

Objekat Čabrina kafana nalazi se u staroj urbanoj jezgri Maglaja. Nakon rata 1992-1995.godine u kome je Čabrina kafana devastirana izvršena je njena restauracija. Kameni zidovi su debljine 60 cm. Uz glavni objekat bila je izgrađena drvarnica za potrebe kafane. Objekat je pokriven jedinstvenim krovom četverovodni sa nagibom ploha 45 stepeni, sa pokrovom od biber crijepa. Prizemlje objekta ima funkciju kafane gdje se specijalno priprema kafa na otvorenom ognjištu i na drva, dok sprat ima stambenu namjenu.

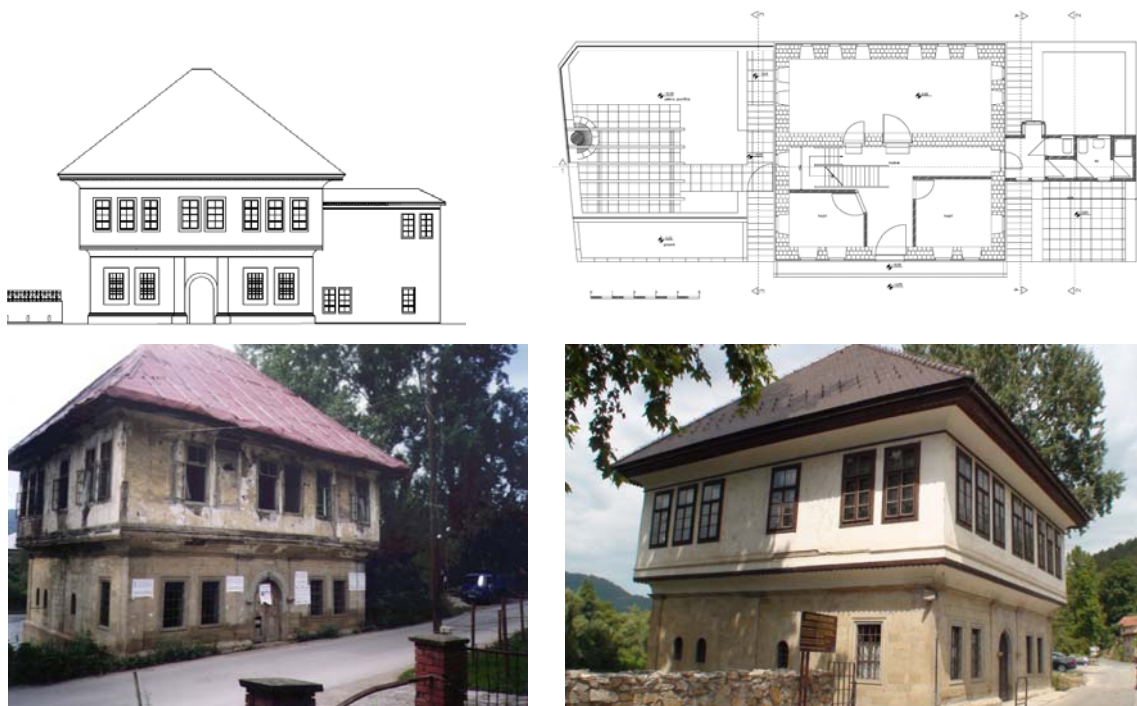

Slika 36. Čabrina kafana u Maglaju, fasada i izgled 2012.godine

- **Uzeirbegovića konak**

Ovaj objekat nalazi se uz samu obalu rijeke Bosne. Izgrađen je na prelaznom periodu osmanske i austrougarske vlasti oko 1875.godine, pa nosi i odlike takve arhitekture. Izgradio ga je jedan od potomaka maglajskih kapetana Salih-beg Uzeirbegović. (Ljuca, 1999)

Objekat konaka ima tri etaže: podrum, prizemlje i sprat. Podrumski prostor ima dimenzije 9,20 m x 3,45 m. Prizemna etaža ima dva dijela koja su odvojena zidom sa portalom u formi luka i dovratnicima koji su izvedeni od fino obrađenog kamena. Sa dvije strane portala nalaze se prostorije halvati. Na zapadnom dijelu prizemlja je magaza. Sprat objekta ima dispoziciju organizirano tako da se oko centralnog prostora hajata formiraju prostorije. Sprat objekta je doksatima produžen prema istočnom i zapadnom vanjskom zidu objekta. Prema južnoj i sjevernoj strani od hajata nalaze se prostorije za loženje vatre. Na sjevernoj strani objekta smješten je aneks uz objekat, koji je služio za zahodske prostorije, a čišćenje je vršeno riječnom vodom kroz polukružni otvor.

Slika 37. Uzeirbegovića konak u Maglaju; gore: prednja fasada i tlocrt dole: stanje prije i poslije restauracije

Pod podruma izgrađen je od nabijene zemlje, a zidovi od priklesanog kamena zidanog u krečnom malteru. Strop je rađen od neobrađene daske, lijepo urađen od tankih jelovih dasaka i profiliranih letvica. Zidovi sprata rađeni su sa drvenim gredama u bondruk sistemu, i obrađeni su krečnim malterom. Podovi sprata su daščani. Zidovi i temelji aneksa su od priklesanog kamena u krečnom malteru debljine oko 50 cm, i ukruženi su drvenim hrastovim hatulama.

Dvorište se nalazi sa južne strane objekta. Prema rijeci dvorište je bilo ograđeno ogradom od kovanog željeza. Cijelo dvorište je podzidano kamenom klesancem u nivou podruma.

3.2.3. Valorizacija

Aktuelna upotreba i sadašnje stanje - Utvrda Maglaj nalazi se u prilično lošem i zapuštenom stanju, budući da je izložena djelovanju vremena i prirode. Nakon što su 1963.godine izvršena arheološka istraživanja, te provedeni radovi na konzervaciji i restauraciji, objekat je ostao važna struktura u urbanoj aglomeraciji čaršije u Maglaju. Bez uočavanja historijske slojevitosti na samom gradu-utvrdi bilo bi teško govoriti o autentičnosti naslijeđa Maglaja.

Maglajska utvrda je danas bez funkcije. Trenutno stanje objekta upozorava na nemaran odnos prema naslijeđu, pa bi akcije koje slijede trebale biti povezane sa edukacijom i razvojem

svijesti lokalnog stanovništva i šire javnosti o važnosti očuvanja kulturno-historijskih objekata.

Stanje konzervacije (dosadašnji zahvati) - U odluci Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH navedeni su konzervatorsko-restauratorski radovi koji su izvedeni na objektu utvrde od austrougarskog perioda do 2000.godine.⁴²

Objekti koji se nalaze u ovoj čaršiji, a koji su pomenuti kao objekti od posebnog značaja, danas se koriste bez planske osnove za održavanje i uključivanje u program samoodrživosti.⁴³

Na taj način cijeli vrijedni ambijet izložen je uticaju niza negativnih faktora koji doprinose degradaciji i trajnom narušavanju integriteta čaršije.

Faktori koji utiču na obuhvat - Nakon što je definisano sadašnje stanje ambijenta kao vrijedne cjeline i pojedinačnih objekata unutar obuhvata, moguće je izdvojiti pozitivne i negativne faktore koji utiču na obuhvat (zonu intenzivne zaštite i kontaktnu zonu): nekontrolisana izgradnja novih struktura, neadekvatne intervencije u prostoru koje se odnose na upotrebu različitih vrsta materijala, oblika objekata, krovova, neodržavanje vrijednih objekata ambijentalne vrijednosti, objekti bez funkcije koji imaju negativan trend u razvojnom procesu čaršije, saobraćaj.

Integritet i autentičnost - Kako bi se pravilno definisao pristup očuvanju naslijeđa stare čaršije Maglaja i kulturno-historijskih objekata koji se nalaze u zoni obuhvata izvršena je valorizacija fizičkih struktura koje čine ovu čaršiju.

Utvrđene su vrijednosti pojedinačnih objekata i ambijenta u cjelosti, te se na taj način utvrdio stepen integriteta i autentičnosti. U ovom vrijednom ambijentu urbana matrica je zadržala svoj karakter tradicionalne osmanske arhitekture, sa usitnjenim formama stambenih objekata, uskim mahalskim ulicama, te džamijama unutar mahala, česmama, i drugim karakterističnim detaljima. U oblikovnom smislu nekoliko ključnih objekata (Kuršumlija džamija, utvrda-grad,

⁴² „Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi: - U doba austrougarske vladavine vršene su manje popravke; -1953. i 1954. izvršeni su manji konzervatorski radovi na južnoj kuli (3) i na zidovima oko glavne kapije (4); -1962. i 1963. izvršena su obimna arheološka istraživanja u cilju dobijanja podataka za konzervatorsko-restauratorske radove. Konzervacija bedema i tabija, te djelimična kazamata i cisterne na gradu (osim sahat-kule) je rađena prema dva projekta. 2000.godine stručnjaci Centra za naslijeđe, pri Zavodu za zaštitu kulturnog, historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine iz Sarajeva izradili su projekat sanacionih konzervatorsko-restauratorskih radova Starog grada Maglaja. Do realizacije ovog projekta do sada nije došlo.“ vidi: www.kons.gov.ba

⁴³ Trenutno se izvode radovi na restauraciji Kuršumlija džamije, dok su objekti poput Uzeirbegovića konak restaurirani i bez aktuelnog programa korištenja i održavanja.

Uzeirbegovića konak) su nosioci identiteta, potvrđene autentičnosti, i bili su podvrgnuti procesu restauracije uz zadržavanje originalne funkcije.

Očuvana urbana matrica i ključni objekti kulturno-historijskog značaja čaršije u Maglaju potvrda su autentičnosti i integriteta čaršije.

Analiza stanja na lokalitetu Maglaj unutar predložene zone intenzivne zaštite prikazana je na mapama br. 12-18. Utvrđena je još uvijek prisutna tradicionalna podjela gdje su mahale zadržale stambeni karakter, a centralni dio čine objekti stambeno-poslovnih funkcija. Objekti u manjem broju nose karakter ambijentalnih vrijednosti izuzev nekoliko objekata koji imaju spomenički karakter. Objekti se nalaze u priličnom dobrom stanju očuvanosti, i spratnostima koje su kod većine objekata u skladu sa tradicionalnim ambijentom.

3.2.4. Prijedlozi za očuvanje i dalji razvoj

U ovom radu, u predloženoj Zoni intenzivne zaštite Maglaja izvršene su analize današnjeg stanja lokaliteta i pojedinačnih objekata. Utvrđeni su stepen integriteta i autentičnosti na osnovu čega je dat prijedlog namjene površina te su za svaki pojedinačni objekat predložene intervencije. Prijedlog nove namjene površina u Zoni uspostavlja vezu sa tradicionalnom namjenama, u cilju revitalizacije čaršije oživljavanjem funkcija zanatsko-trgovačkog karaktera. U tom smislu izdvojene su podzone rehabilitacije i prioritetni objekti kako bi čaršija dobila epitet zaštićene i samoodržive strukture (Mape br. 19-22).

Sve navedene aktivnosti su dio integralnog plana upravljanja naslijeđem.

3.3. Visoko

3.3.1. Identifikacija graditeljskog naslijeđa Visoko

Grad Visoko pripada središnjoj Bosni i izgrađen je na ušću rijeke Fojnice u Bosnu.⁴⁴ Ovaj kraj obiluje plodnim tlom i vodom pa je to i razlog naseljenosti od najstarijih vremena. Na brdu koji dominira Visočkim poljem iznad ušća rijeke Fojnice u Bosnu, na jugozapadnoj zaravni, na oko 300 m iznad doline nalaze se ostaci srednjovjekovnog grada Visoki koji datira još iz XIII vijeka. Takav položaj je bio najpogodniji za kontrolu prostora. I pored dobrog položaja ipak Visoki se nije razvio kao utvrda jačeg odbrambenog karaktera, a čemu svjedoče dimenzije utvrđenja.

Današnji grad Visoko kojeg su osnovale Osmanlije vremenom je izgubio urbanu vezu sa srednjovjekovnom utvrdom, tako da danas imamo dvije zasebne cjeline.

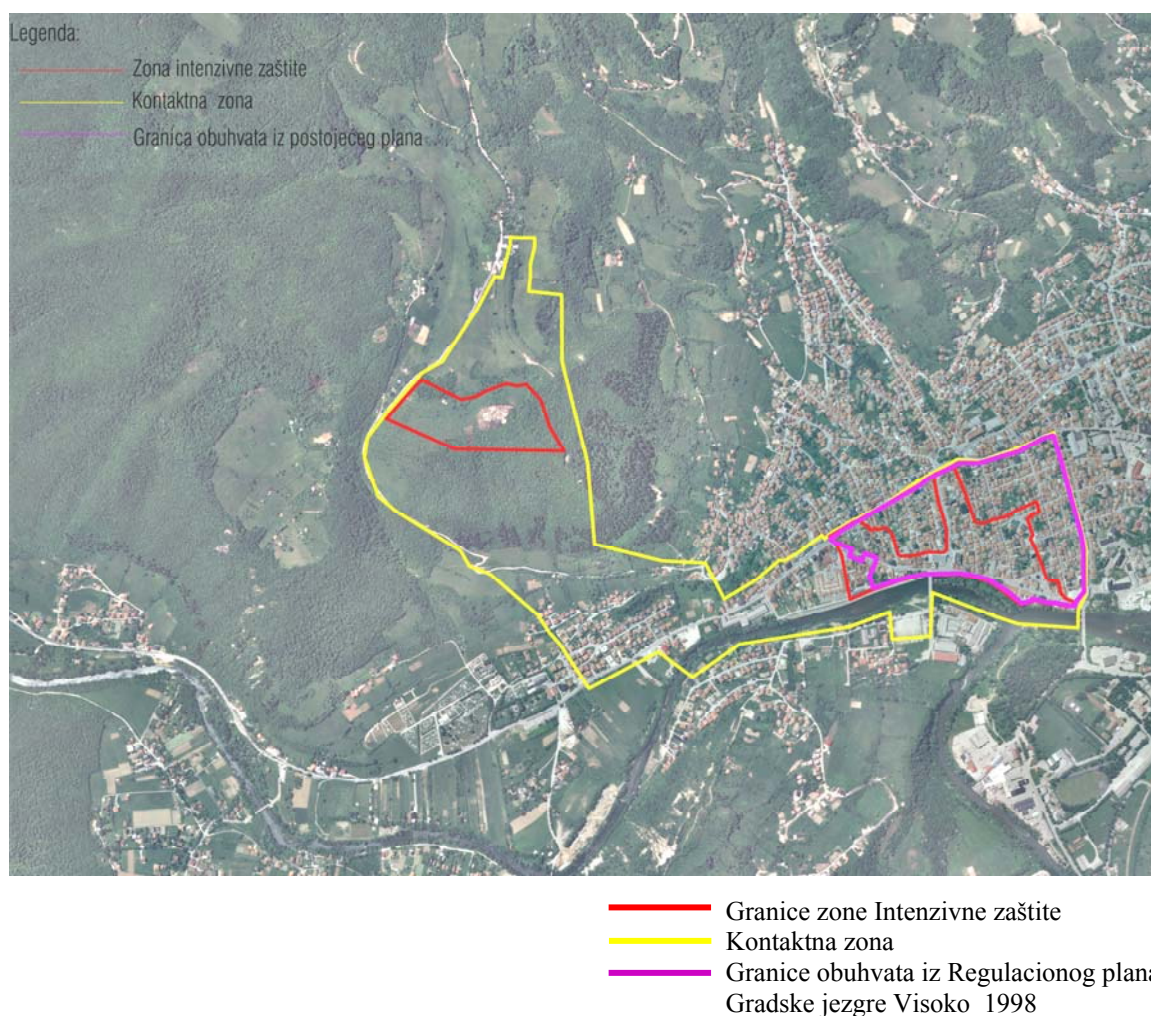
Slika 38. Austrougarske mape Visokog iz oko 1880.godine

⁴⁴ Prema podacima općine Visoko se prostire na površini od oko 232 km², sa oko 46 160 stanovnika.

Regulacioni plan⁴⁵ gradske jezgre iz 1998.godine definiše obuhvat unutar grada-čaršije kao zonu intenzivne zaštite. Međutim, takvom regulacijom zona intenzivne zaštite ne obuhvata srednjovjekovni grad-utvrdu, i druge lokalitete.

Obuhvat *Zone intenzivne zaštite* (slika 36.), dat u ovom radu, uvezuje dvije cjeline: grad-utvrdu sa okolinom⁴⁶ i centralnu gradsku jezgru-čaršiju, sa ključnim objektima (Tabačka džamija, Šerafudinova džamija te stambene i stambeno-poslovne i poslovne objekte iz svih historijskih perioda). (Mapa br. 29).

Ovako definisana *Zona intenzivne zaštite* ima prilično visok stepen integriteta i autentičnosti. *Kontaktna zona* predstavlja poveznicu dvije izdvojene cjeline koje čine *Zonu intenzivne zaštite*.

Slika 39. Zone obuhvata u Visokom

⁴⁵Prema dokumentaciji Općine Visoko Regulacioni plan gradsko jezgro Visoko, Program revitalizacije istorijsko-ambijentalne cjeline, rađen je od strane Instituta za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje u Sarajevu

⁴⁶ koji je definisan i odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH kao zaštićena zona

3.3.2. Opis dobra i lista objekata spomeničkog karaktera

Pregled historijskog razvoja - Arheološkim istraživanjima na širem teritoriju općine Visoko potvrđeno je postojanje kultura počevši u Ilirsko doba kada je pleme Desidial nastanjivalo ovaj kraj. Iz kasnijih perioda značajni su nalazi ostataka brojnih crkava (Crkva sv.Nikole u Milima, crkve u Arnautovićima koju je sagradio 1203.god. bosanski ban Kulin), ili stećaka na lokalitetu Zgošći kod Kaknja. Ovim prostorom prolazio je rimski put Salona-Argentaria, a u srednjem vijeku prolazio je važan put koji je vezao Jadransko more sa Panonskom nizijom.

Slika 40. Crkva sv.Nikole u Milima, rekonstrukcija i fragment bifore sa fasade

Grad-utvrda Visoki prvi put se pominje 1.09.1355.godine⁴⁷, u povelji koju je izdao ban Tvrtko, ali obzirom da, u ta doba, nije učvrstio svoju vlast vjerovatno je grad-utvrda postojao i ranije.

Grad-utvrda imao je vojno-odbrambene funkcije na što upućuju strukture fortifikacione arhitekture. Također Visoki je i administrativni centar, budući da je povremeno sjedište vladara i trajno sjedište velikog kneza bosanskog. (Truhelka, 1904)

Bosanski vladari XIV i XV vijeka često su boravili u ovom gradu, posebno u prvim decenijama XV vijeka. Treba spomenuti da se u Visočkom polju nalazio banski, kasnije kraljevski dvor u Moštrima i kuća krstjana (hiža bosanskih krstajana), franjevački samostan, i krunidbeno mjesto bosanskih kraljeva u Milima između 1377. i 1461. godine. Ove činjenice upućuju na to da je grad Visoki imao veći politički značaj te da nije predstavljao samo odbrambenu strukturu što je bila primarna funkcija. „*Osnovna politička funkcija visočkog*

⁴⁷ „Toga je dana u ovom gradu izdao slavni ban Trtko Dubrovčanima povelju, kojom im potvrđuje prava i povlastice, što im je dao njegov stric i predšasnik na banskoj stolici Stjepan Kotromanić“ (Kreševljaković, Izabrana djela II, 1991, str.339)

grada je bila uloga upravnog centra teritorijalno-političke jedinice koja se zvala Bosna.”
(Anđelić, 1984, str.184)

Dva naselja koja su pripadala srednjovjekovnom gradu nalazila su se ispod gradskih zidina: na jugoistočnoj strani brda, i na prostoru gdje se spaja Visočica sa planinskim masivom na jugozapadu. Na mjestu drugog naselja danas je selo Grad. Stanovništvo ovih naselja bavilo se zanimanjima koja su bila vezana uz utvrd. Kuće koje su formirane ispod bedema postavljene su na vještačkim platformama i usječene su u kameniti teren i stijene. Na rubu naselja Grad nalazila se kuća bosanske crkve. Važan element naselja su i groblja koja svjedoče o postojanju razvijenog naselja na ovom području, a pronađeni stećak upućuje na položaj groblja između sela Grada i utvrde.

Utvrd je predstavljala primarnu urbanu strukturu, a vremenom se ispod nje, u sjeveroistočnoj i istočnom podnožju Visočice formiralo podgrađe Podvisoki, oko trga, uz koji je bila i carinarnica (gabela). Brojni dokumenti iz XIV i XV vijeka potvrđuju privrednu djelatnost sa dubrovačkim trgovcima u Podvisokom. (Anđelić, 1984).

U ovom dijelu podgrađa tokom XIV vijeka usljed intenziviranja trgovine i zanatstva podizali su se različiti stalni i privremeni objekti. Sam prostor trgovišta ostao je slobodan i vjerovatno je bio popunjen objektima početkom Osmanske uprave.⁴⁸

Sjeverno od trgovišta prateći rijeku Fojnicu formiralo se naselje Varoš. „*Varoš u Podvisokom spomenuta je jednom i u pisanim izvorima (1421), a u njoj je imao kuću jedan dubrovački trgovac. To je ujedno i najstariji spomen termina varoš u srednjovjekovnoj Bosni.*“⁴⁹ U predosmansko doba postojao je solidan prelaz preko rijeke Fojnice, a preko rijeke Bosne vjerovatno se prelazilo korištenjem skele. Poslije 1430.godine naselje Fojnica preuzima trgovački primat u regiji, a grad Visoki postepeno postaje zapušten. (Kreševljaković,1934) Moguće je da je grad napušten prije 1503.godine jer se ne navodi u osmansko-ugarskom ugovoru iz spomenute godine.

Današnje Visoko osnovali su Osmanlije kada počinje razvoj gradske jezgre grada i formiranje urbane matrice. Utemeljivačem današnje urbane jezgre Visoko smatra se Ajas-beg u periodu između 1470-75.godine.⁵⁰

⁴⁸ „*Da prostor Čaršije nije bio izgrađen, odnosno popunjen građevinskim objektima ni do 1526.g. svjedoči zakladnica vakufa Hadži Mustafe, sina Ishakova, koji je između ostalog uvakufio za svoju džamiju i 21 dućan koji je bio izgradio u visočkoj čaršiji, kao i jedno slobodno zemljište u istoj čaršiji koje je inače bio dao u zakup.*“ (Anđelić, 1984, str.162)

⁴⁹ (Anđelić, 1984, str.162)

⁵⁰ „*Prije lipnja 1477., dakle 11 godina iza pada bosanskog kraljevstva, sagradio je bosanski sandžak Ajas-beg (1470-1475) jednu džamiju u Sarajevu i među ostalim objektima, što ih je uvakufio za njeno održavanje, spominje se jedan hamam, više dućana i bostan u selu Visoko*“ (Kreševljaković, Izabrana djela II, 1991, str.692.)

Na ovom mjestu se formira čaršija sa dućanima i sebiljem u sredini, a u blizini najstarije džamije i hamama. „U Visokom je bilo devet džamija 5 sa kamenom i 4 sa drvenom munarom. Prije 1640.godine bilo je u Visokom 7 džamija, pa prema tome kasnije su sagrađene još dvije“ (Kreševljaković,1934, str.9)

Nakon Osmanske uprave grad potpada pod austrougarsku vlast; proširuje se i razvija, a posebno se razvija saobraćajna infrastruktura. Izgrađena je željeznička stanica, osnovna škola, sud i drugi objekti. Izgrađena je željeznička pruga Brod-Sarajevo, 1882.godine, a 1895.godine i pruga preko Podlugova. Popravljen su i izgrađene ceste preko Kiseljaka u Fojnici, Bakovići i Kreševo.

Visoko je zadesio veliki požar 1911.godine, koji je omeo i degradirao njegov razvoj. Nakon II svjetskog rata, Visoko postaje značajan privredni centar.

Opće karakteristike obuhvata - Čaršija Visoko se u osmanskome periodu razvila izdvojeno od srednjovjekovnog središta i podgrađa, i to je središte današnjeg Visokog. Urbana matrica sa usitnjenim strukturama koja se razvila u osmansko doba očuvana je do danas.

Treba naglasiti da je rijeka Fojnica okosnica cjelokupnog razvoja privrede u Visokom. Glavna saobraćajnica unutar čaršije prati tok rijeke Fojnice, i rijeke Bosne. Prema zapadnoj strani od glavne saobraćajnice i rijeke formirale su se mahale sa mahalskim džamijama i uskim mahalskim ulicama koje povezuju dvije glavne saobraćajnice sa istočne i zapadne strane.

Nakon osmanskog perioda, prema rubovima centralne jezgre, izgrađeni su objekti većih spratnosti, gabarita i volumena koji predstavljaju odraz novih socio-ekonomskih promišljanja vremena u kome su nastale. Tradicionalni ambijent čaršije nije uvijek bio narušen nepoštivanjem naslijeđenih urbanih okvira u kojima su se stvarali novi objekti.

Najrazvijeniji zanat u Visokom bio je vezan za preradu kože - tabački zanat, čiji majstori se zovu tabaci, a radionice tabhane. Domaći majstori su izučavali ovaj zanat van granica današnje Bosne i Hercegovine. Prema tradiciji vještina prerade kože došla je iz Sjeverne Afrike odnosno Maroka, a po drugom izvoru ovaj zanat u Visoko su prenijeli Budimljani - Mađari.⁵¹ Prema historijskim podacima zna se da je ovaj zanat u Visokom bio vrlo razvijen već u XVII vijeku. (Kreševljaković, 1934)

Esnafi su imali svoje uprave ili londže na čijem čelu je bio čehaja. Tabaci su imali i svoje pisane statute te svoj znak ili nišan. Izgradnja tabačke džamije na obali rijeke Fojnice svjedoči o snažnom razvoju tabačkog esnafa. Taj dio grada zvao se Tabhana, i tu su se nalazile stube gdje su se prerade kože obavljale na vodi. (Kreševljaković, 1934) Tabački zanat je uslovio

⁵¹ Vidi: [www.zavicajni.muzej.visoko](http://www.zavicajni.muzej.visoko.ba)

pojavu i razvoj srodnih zanata: opančarski, sarački, čebedžijski i mutapčijski. Stupa je glavni dio tabačkog alata za tradicionalni način obrade kože koja se koristila sve do kraja II svjetskog rata, nakon čega se potpuno prešlo na fabričku proizvodnju kože, pa je 1948. godine srušena posljednja tabačka stupa, a 2004. godine je rekonstruisan model stupe i izložen u centru Visokog.

Arhitektonski objekti koje se nalaze u granicama obuhvata, definisanim ovim radom, dio su urbane strukture i promatrani su svaki pojedinačno, te u korelaciji sa svojom okolinom.

Najveći broj objekata dosegnuo je samo nivo ambijentalnih vrijednosti, a pri analizi arhitektonskih struktura u granicama obuhvata ovaj rad se fokusirao na objekte spomeničkih vrijednosti.

- **Grad-utvrda Visoki**

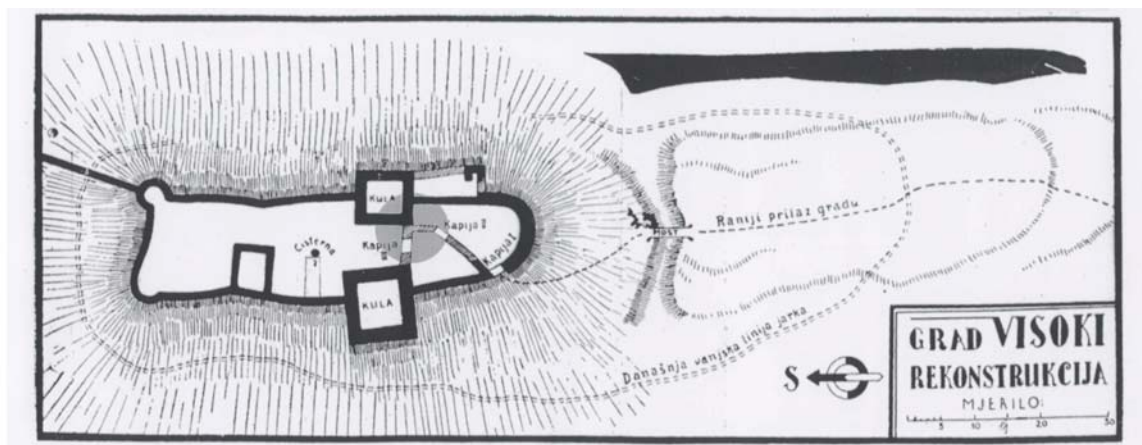
Utvrda Visoki podignuta je na najistaknutijem uzvišenju među obroncima planinskog vijenca koji sa južne strane uokviruje proširenu dolinu Bosne koji dominira Visočkim poljem. Zavod za zaštitu spomenika BiH je na lokalitetu konstatovao postojanje tri historijsko-arheološka sloja: utvrđenog naselja iz bronzanog doba, antičko-rimsko utvrđenje, i srednjovjekovni utvrđeni grad.⁵²

Srednjovjekovni grad Visoki je pored Bobovca iznad Kraljeve Sutjeske bio najpoznatiji utvrđeni grad u periodu od polovine XIV do polovine XV vijeka. Tačan podatak o graditelju grada – utvrde Visoki nije poznat. Mazalić je dao opis ostataka ove utvrde. (Mazalić, 1954)

Utvrda je orijentisana u pravcu sjever-jug. Ukupna površina grada iznosi 1163 m². Danas je srednjovjekovni grad Visoki u procesu rekonstrukcije fortifikacionih elemenata.

Utvrda je imala izduženi pravaugaoni oblik, i pripada tipu karakterističnih utvrda izgrađenih na uzvišenim zaravnima. Grad je bio opasan bedemima od netesanog kamena krečnjaka debljine 1-1,5 m (2 m). Uočljivi su i tragovi ukruta drvenih greda hatula. Na uglovima i doprozornicima i dovratnicima ugrađivan je obrađeni kamen. Oko bedema bio je iskopan zaštitni jarak. Tako zidinama zatvoreni prostor pravi obora koji se sastoji od dva dijela. Budući da se nije razvio u veći fortifikacioni objekat njegove dimenzije su 60 m x 25 m.

⁵² Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog Ministarstva kulture i sporta je izradio projekat konzervatorskih radova na tekućem održavanju za historijsko područje-Stari grad Visoki 2009 godine, gdje su opisani historijski slojevi uočeni arheološkim istraživanjima

Slika 41. Osnova utvrde-grada Visoki

Slika 42. Arheološki lokalitet Visoki stanje 2011. godine

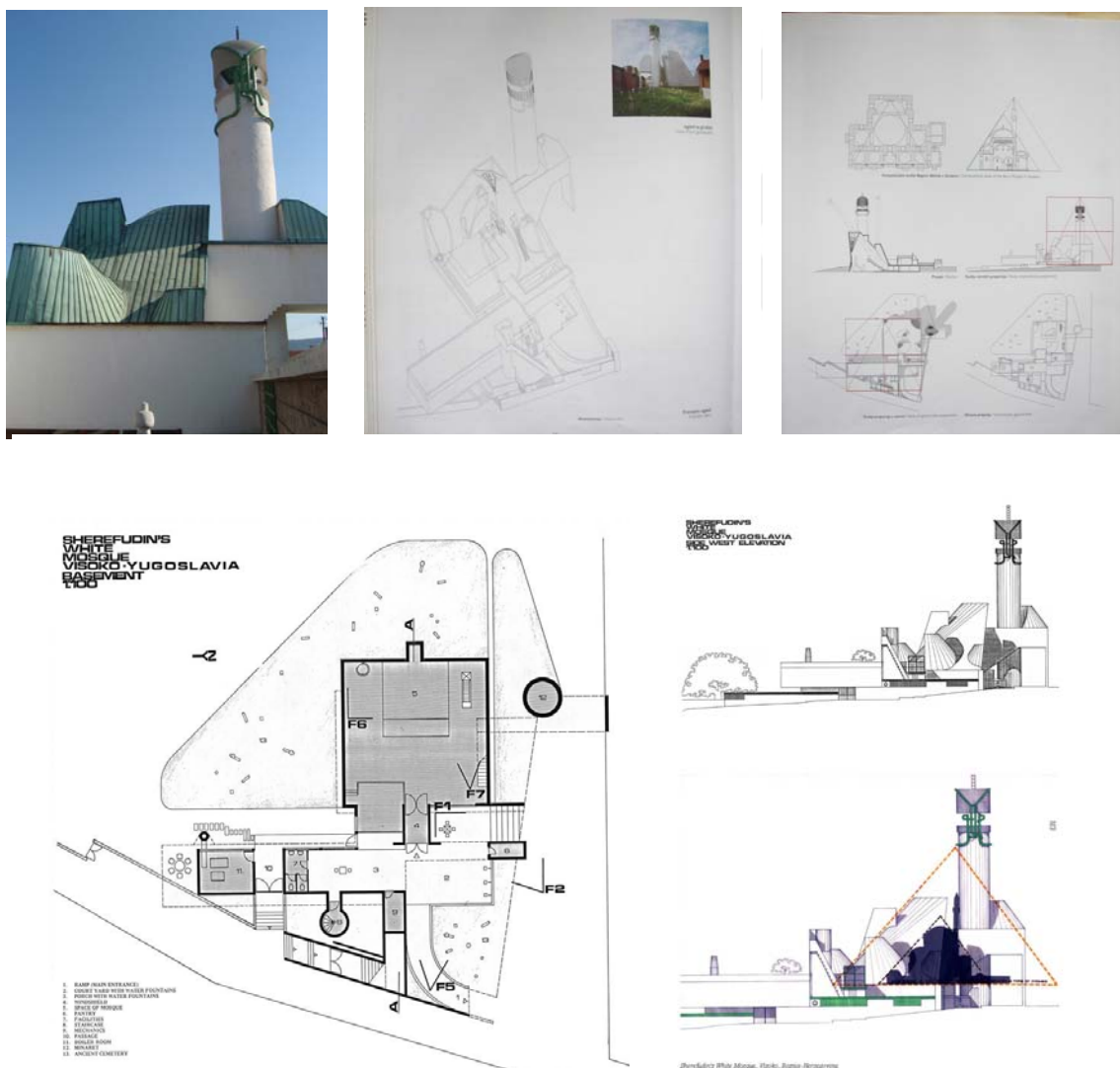
Na osnovu brojnih arheoloških istraživanja utvrđeno je da je utvrda imala nekoliko kula sa četverostrešnim krovovima (prema dostupnoj literaturi dvije kule, jednu na zapadu i jednu na istoku), a i u sklopu bedemskog zida bile su dvije kule.

Zapadna kula bila je četvrtastog oblika, vanjskih dimenzija 11 m x 8 m. Ova kula je bila isturena za 7 m od zida. Sjeverni bedem je na oba kraja zaobljen, a na sjeveroistočnom kraju

postojala je okrugla kula, osmatračnica sa promjerom od oko 5 m. Od ove kule spuštao se prema podgrađu odbrambeni bedem koji je štitio prilaz. Predpostavlja se da su kule bile građevine sa karakteristikama romaničke arhitekture dok se na dekorativnim elementima javljaju elementi gotičkih karakteristika, ukrašeni biljnom ornamentikom izvedenom u plitkom reljefu. Glavni ulaz u grad nalazio se na jugoistočnoj strani.

- **Šerafudinova ili Čaršijska džamija**

Šerafudinova džamija je vjerovatno najstarija džamija podignuta prije 1747.godine. Nalazila se u samoj čaršiji i imala je kamenu munaru. (Mujezinović, 1998) Džamija je porušena 1969.godine i na njenom mjestu je izgrađena nova džamija istog imena.⁵³

Slika 43. Šerafudinova džamija iz 1979.godine u Visokom; gore: izgled džamije, prostorni prikaz i prikaz studije proporcija; dole: situacija i fasada džamije

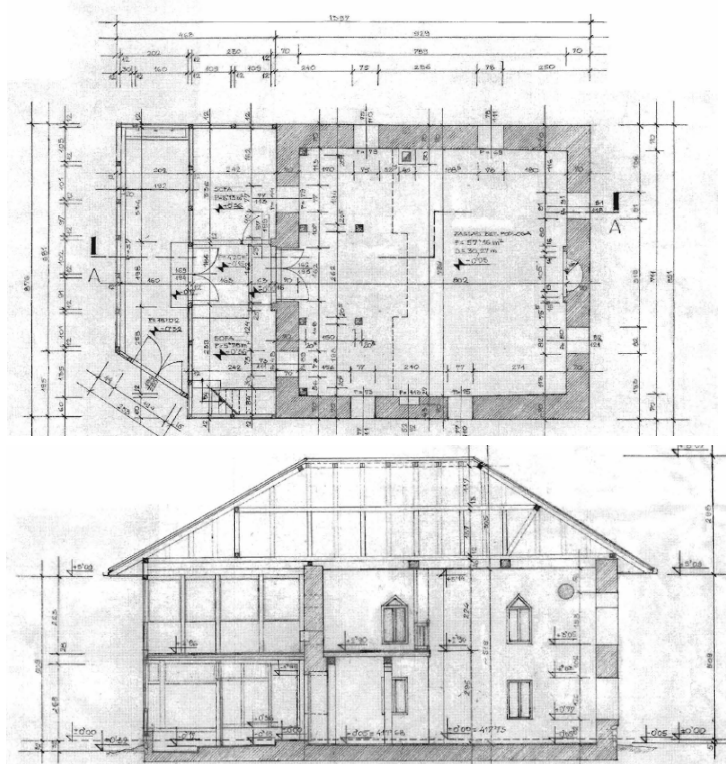
⁵³ Projekat je djelo arhitekta Zlatka ugljena i nagrađen je Aga Khan-ovom nagradom za arhitekturu 1983.godine

- **Tabačka džamija**

Nije poznat tačan datum kada je izgrađena Tabačka džamija ali je među sedam visočkih džamija koje se pominju 1640.godine i u vrijeme kada je tabački esnaf veoma ojačao. Izgrađena je na periferiji u neposrednoj blizini Tabhane. Ova džamija je u prošlosti više puta stradala i bila obnovljena. Nakon poplave 1871. godine izgrađen je postojeći objekat koji su održavali tabaci. Osnova džamije je četverougao dimenzija 9 m x 9 m. Zidana je od čerpića uz upotrebu kamena i drvenih greda hatula. Unutrašnjost je izvedena u drvetu osim mihraba. Fasada ima dva reda otvora gdje su gornji otvori trouglasto završeni sa mušepkom⁵⁴.

Na glavnoj ulaznoj fasadi nalazi se drveni trijem. Trijem je podijeljen na dvije zone. Dimenzije sofa su 9 m x 4,5 m. U trijem se prvobitno ulazilo sa bočnih strana, a pored trijema su postojale stepenice od sedre koje su vodile do Fojnice kako bi se uzeo abdest. Danas je taj prolaz zazidan. Strop u trijemu je drveni, u prizemlju je naknadno dodana abdesthana sa česmom i koritom.

Tokom vremena fasada je doživjela preuređivanja pa se na starim slikama može primjetiti da su otvori bili polukružni i trijem je bio otvoren. Džamija je pokrivena četverovodnim krovom zajedno sa trijemom i ima vitku drvenu munaru (Bećirbegović, 1999) sa velikim lučnim otvorima na šerefetu i šatorastim krovom sa alemom. Ova džamija je listirana kao nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine od 2003.godine.

Slika 44. Osnova i presjek Tabačke džamije

⁵⁴ Drvena rešetka koja štiti unutrašnjost prostorije od vanjskih pogleda

Slika 45. Tabačka džamija danas, 2012.godine

- **Alaudinova džamija (Šadrvarska džamija)**

Poznata je pod imenom Šadrvarska zbog šadrvana koji se nalazio ispred džamije gdje se danas nalazi česma. Prvi put se spominje u sarajevskom sidžilu 1557. godine.⁵⁵ Dimenzije ove džamije su 10,20 m x 12,40 m, i pripada džamijama sa kamenom munarom. Džamija je stradala dva puta od požara 1697. i 1911. godine. Tri kamene ploče iznad ulaznog portala daju podatak o obnovi džamije 1914/15.godine. Pokrivena je četverovodnim krovom. U kompleksu džamije nalazi se i groblje. Unutrašnjost je osvijetljena visokim prozorima koji se završavaju u obliku prelomljenog luka. Kamena munara je oštećena od eksplozije 1944. godine, pa je 1979-80.godine demontirana i nanovo ozidana. U periodu 1992-1994.godine Alaudinova džamija je devastirana. Sanirana je i obnovljena u periodu 1996-98.godine, kada je dograđena abdesthana.

Slika 46. Alaudinova džamija u prošlosti (lijevo) i danas-2012.godine (desno)

⁵⁵ „...u jednoj bilješci navodi izjava nekog Abdurahmana, mutevelije vakufa džamije umrlog Alaudin ef. Juzdogana, kojom rješava Hadži Turhana, sina Nesuhova, jamstva na iznos od 5.000 akci.” (Mujezinović, 1998, str.450.)

- **Objekat Zavičajnog muzeja**

Zavičajni muzej smješten je u objektu sagrađenom 1902.godine za smještaj općinske administracije, a 1957.godine dobio je funkciju Zavičajnog muzeja. Zgrada je izgrađena u neo-maurskom stilu jednom od karakterističnih stilova gradnje za austrougarski period.

Slika 47. Muzej u Visokom (lijevo) i rekonstruisana tabačka stupa (desno)

3.3.3. Valorizacija

Stanje konzervacije - Prema podacima Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine izvršeni su različiti istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi na objektima koji su proglašeni nacionalnim spomenicima na prostoru općine Visoko, a na mapama broj 23-30 prezentirana je analiza sadašnjeg stanja objekata u zonama obuhvata za Visoko.

Na srednjovjekovnom gradu utvrdi danas se vrše akcije rekonstrukcije i restauracije po definisanim fazama.⁵⁶

Zavičajni muzej nudi nekoliko tematskih izložbi godišnje svojim posjetiocima, a također značajnu pažnju poklanja očuvanju tradicije starih zanata u Visokom.

Objekat Tabacke džamije danas je restauriran i u upotrebi je u skladu sa osnovnom namjenom.⁵⁷

⁵⁶ Prema odluci Komisije dosadašnji obavljeni radovi na gradu-utvrdi: -1976. godine manja sondažna ispitivanja na mjestu građevine uz unutrašnju stranu zapadnog zida. -1994. godine došlo je do slučajnih nalaza arhitektonske plastike. -1976. godine obavljena su manja sondažna ispitivanja na mjestu građevine uz unutrašnju stranu zapadnog zida. -1994. godine došlo je do slučajnih nalaza arhitektonske plastike. Vidi: www.kons.gov.ba

⁵⁷ „Objekat je nekoliko puta obnavljan nakon velikih poplava i požara 1870. godine rijeka Fojnica je odnijela i džamiju i tabhanu koja se nalazila neposredno uz džamiju i nakon koje je objekat izgrađen u današnjem obliku. Za manje intervencije, a koje su evidentne, nema nikakvih podataka ko i kada ih je izveo. U trijemu džamije je tako dio prostora pretvoren u abdesthanu sa izgrađenim koritom i česmom. Šerefe munare je prepravljeno 1961. godine. Nakon rata u BiH 1992. - 1995. godine kada je objekat džamije znatno oštećen, izvršeni su primarni sanacioni radovi na krovnoj konstrukciji.” Vidi: www.kons.gov.ba

Faktori koji utiču na obuvat - Zona intenzivne zaštite koja je predložena ovim radom obuhvata šire područje Visokog pa se trebaju uzeti u obzir faktori pozitivnog i negativnog uticaja razvoja privredno-industrijskih pogona, saobraćajna mreža, te aktuelna arheološka istraživanja „Piramida Visoko“.

Integritet i autentičnost - Kako bi se pravilno definisao pristup očuvanju naslijeđa Visokog rad je definisao dvije zone intenzivne zaštite grad-utvrdu sa okolinom i čaršiju uz rijeku Fojnicu te njihovu ukupnu okolinu - kontaktanu zonu koja ih prostorno i funkcionalno povezuje.

Nakon analize urbanističkih i arhitektonskih vrijednosti u zoni obuhvata izvršena je valorizacija fizičkih struktura u zoni - pojedinačnih objekata i ambijenta u cjelosti, te je utvrđen stepen integriteta i autentičnosti.

U čaršiji je očuvana urbana matrica koja je zadržala svoj karakter tradicionalne osmanske arhitekture, sa usitnjenim formama stambenih objekata, uskim ulicama, te džamijama, i drugim karakterističnim detaljima. U oblikovnom smislu nekoliko ključnih objekata (Tabačka džamija, Zavičajni muzej, Šadrvarska džamija) su nosioci identiteta, kao autentični objekti koji su podvrgnuti restauraciji i održavanju, i koji su do danas zadržali svoju funkciju.

Slika 48. Visoko-lijeva: pogled na čaršiju sa grada-utvrde; desno: čaršija danas, 2011.godine

Između svih objekata u Zoni intenzivne zaštite treba istaći Šerafudinovu džamiju koja je sagrađena 1979.godine na mjestu džamije istog imena koja je srušena, usljed dotrajalosti, 1969.godine. Objekat je interpoliran u historijsko urbano tkivo na izuzetno kreativan način reinterpretacijom kanonskih islamskih arhitektonskih oblika u savremenom arhitektonskom izrazu. Dizajn proširuje arhitektonski vokabular džamija dvadesetog vijeka i time doprinosi

unaprijeđenju arhitektonskog naslijeđa. Slično tome, kombiniranje tehnologije i vernakularne izgradnje je iznimno uvjerljivo.

Očuvana urbana matrica i ključni objekti kulturno-historijskog značaja čaršije u Visokom potvrda su autentičnosti i integriteta čaršije.

3.3.4. Prijedlozi za očuvanje i dalji razvoj

Planom upravljanja naslijeđem objekti od kulturno-historijskog značaja na teritoriji općine Visoko trebaju biti uvezani u jedinstveni sistem koji bi oživio i lokalitet srednjovjekovne strukture nekadašnje utvrde. Graditeljsko naslijeđe općine Visoko broji veliki broj spomenika.⁵⁸ Unutar predložene zone obuhvata dati su prijedlozi namjene površina, utvrđeni su prioritetni objekti spomeničkog karaktera i podzone rehabilitacije, dat je prijedlog intervencija na pojedinačnim objektima i prijedlog rješenja saobraćaja. Srednjovjekovna utvrda Visoki nalazi se na izdvojenoj lokaciji u odnosu na današnju urbanu jezgru grada. Budući da je ovaj objekat izgubio na integritetu danas je u procesu rekonstrukcije fortifikacionih elemenata, ali je nepristupačan i pored činjenice da je bio jedan od najpoznatijih utvrda srednjovjekovne bosanske države. U tom smislu plan daje smjernice očuvanja utvrde i uvezivanja sa čaršijom, kako bi se ovaj lokalitet aktivno uključio u život današnjeg grada Visoko, budući da je ishodište nastanka i razvoja Visokog kakvo je danas. (Mape 31-35).

⁵⁸ Na području općine Visoko se nalazi nekoliko važnih arheoloških lokaliteta koji se nalaze izvan gradske jezgre poput: ostaci srednjovjekovne crkva u Milima (Arnautovići), prahistorijsko naselje Okolište, Biskupići gdje je nađena ploča Kulina bana, Moštre i dr.

3.4. Vranduk

3.4.1. Identifikacija graditeljskog naslijeđa Vranduka

Srednjovjekovni grad Vranduk nalazi se uz rijeku Bosnu, zapadno od Zenice.⁵⁹ Vranduk je bio važno mjesto srednjovjekovne bosanske države i kasnije sve do XIX vijeka, kada se njegov značaj usljed specifičnih društveno-ekonomskih prilika gubi.

Identifikacija faktora koji čine karakteristike ovog srednjovjekovnog grada sa kulturno historijskog aspekta, direktno je uticala na definiranje obuhvata koji je predmet proučavanja.

Analizirajući Vranduk kako u izvornom tako i u postojećem stanju definirane su komponente koje su činile prostorno oblikovne kvalitete ovog mjesta kao cjeline prepoznatih vrijednosti budući da je Vranduk upisan na listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Zona obuhvata (I i II zona zaštite) koja je definirana u odluci Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika⁶⁰ sadrži kompozicione komponente Vrandučkog naselja i to: prirodni poluotok koji se strmo spušta prema rijeci Bosni sa prirodnim okruženjem, utvrda koja stoji na najuzvišenoj tački na poluotoku, te kubične stambene jedinice. Sve skupa stvara prepoznatljivu sliku Vranduka, sa jasnim znacima historijske kontinuiranosti.

Srednjovjekovna utvrda obzirom na svoj položaj i volumen predstavlja dominantnu strukturu šireg prostora, i danas ju je lako uočiti sa glavne saobraćajnice koja prati rijeku Bosnu.

Naselje je bilo karakteristično po kućama jednostavnog oblika, izuzetnih proporcija i volumena, sa četverostrešnim krovovima, sa pokrovom od drvene šindre, koje su se nizale ispod srednjovjekovne utvrde, uglavnom sagrađenih u doba Osmanlija, sa džamijom sultana Fatiha kao centra naselja.

Prirodni ambijent historijskog poluotoka, oštra stijena koja se postepeno spušta prema rijeci Bosni, zajedno sa izgrađenim strukturama predstavlja nerazdvojivo tkivo. Način na koji je još u srednjem vijeku iskorišten prirodni položaj ovog obuhvata, te pogodnosti ovog lokaliteta sa kojeg se lako mogao kontrolisati ulaz u Bosnu i komunikacije, na poseban način potvrđuje glavne karakteristike srednjovjekovne gradogradnje sa utvrdom kao obaveznim elementom.

⁵⁹ Vranduk je danas naselje seoskog karaktera sa oko 600 stanovnika.

⁶⁰ "Član I:....Nacionalni spomenik čine: zidine starog grada sa objektima velike i male kule, objekt džamije i pokretni arheološki materijal iskopan na lokalitetu koji se čuva u Muzeju grada Zenice. Nacionalni spomenik se nalazi na lokaciji naznačenoj kao k.č. br. 84, 85 i 123 (novi premjer), što odgovara k.č. br. 191/47 i 191/48 (stari premjer), upisan u z.k. uložak broj 468, k.o. Vranduk, općina Zenica, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.... Član II: I. zona zaštite obuhvata prostor definiran u točki I. stavak 3. ove odluke.....II. zona zaštite obuhvata područje graditeljske cjeline naselja Vranduk, odnosno prostor definiran granicom: sa južne, istočne i zapadne strane, sredina toka rijeke Bosne; sa sjeverne strane, trasu tunela puta M17...." vidi: www.kons.gov.ba

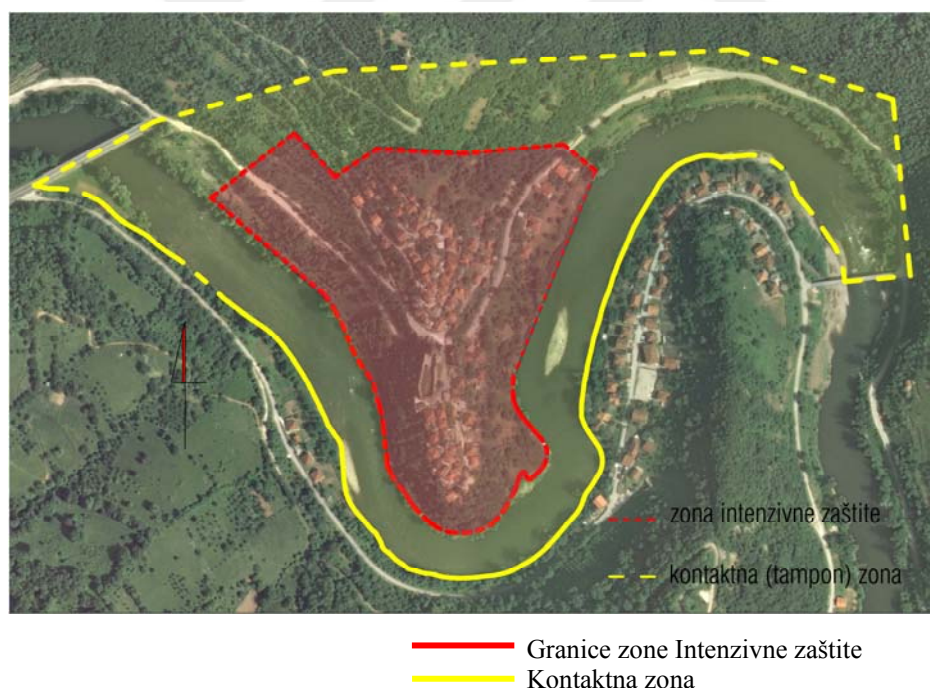
Ovaj rad definisao je zonu obuhvata graditeljskog naslijeđa za koju treba uraditi plan upravljanja, a na osnovu analiza postojećeg stanja lokaliteta i sve dostupne historijske građe, u cilju formiranja samoodržive kulturno-historijske cjeline.

Obzirom na aktualna dešavanja u prostoru rad predlaže redefinisanje zona obuhvata iz odluke Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. Predloženo zoniranje lokaliteta u ovom radu omogućilo bi efikasniju implementaciju pa se u tom smislu definišu:

Zona intenzivne zaštite koja obuhvata lokalitet ruralnog karaktera - cjelokupnu zonu naselja Vranduk. Takav obuhvat zahvata dio lokaliteta gdje su smješteni objekti utvrde, džamija sultana Fatiha te južni dio naselja do rijeke Bosne i sjeverni dio naselja koji su još uvijek sačuvali urbani i arhitektonski karakter naselja sa malim uskim ulicama i usitnjenom urabanom strukturom.

Kontaktna zona obuhvata sjeverni dio naselja koji se graniči sa zonom intenzivne zaštite, pretežno prirodni ambijent, zatim zapadni dio lokaliteta do tunela i magistralnog puta, te istočni dio do prvog mosta i obalu uz rijeku Bosnu.

Zone obuhvata definirane su kako je prikazano na slici br. 45

Slika 49. Predložene zaštitne zone Vranduka

3.4.2. Opis dobra i lista objekata spomeničkog karaktera

Pregled historijskog razvoja - O izgradnji utvrđenog grada Vranduka, i same utvrde nema nijednog historijskog izvora, a pretpostavlja se da su građeni dugi niz godina. Vranduk se prvi

puta spominje 10.marta 1410.godine u jednoj žalbi dubrovačkih građana. (Kreševljaković, 1991)

Naselje je nastalo iz strogo geostrateškog interesa i uloga mu je bila kontrola prometa koji se u ta doba odvijao od Panonske nizije preko Bosne do Jadranskog mora.

Pretpostavlja se da je 1446.godine Vranduk prijestolnica bosanskog kralja Stjepana Tomaša koji je sagradio katoličku crkvu sv.Tome.⁶¹ Tačni podaci o lokaciji crkve, izgradnji i njenim ostacima nisu utvrđeni, pa se pretpostavlja da je džamija sultana Fatiha sagrađena na njenim temeljima.⁶²

Grad je strateški izgrađen na dijelu zemlje izduženom poput poluostrva koji se spušta sa planinske strane uz rijeku Bosnu. Vranduk je bio kapija Bosanskom kraljevstvu prema sjevernom području koje su kontrolisali Mađari. „Historička srednjovječna Bosna nastala je prvotno na prostoru gornjeg toka rijeke Bosne i to od izvora njezina do Vranduka.“(Jaliman, 2004)

Grad Vranduk je imao strateški značaj u ranom i srednjem periodu srednjeg vijeka, a nakon što su Turci-Osmanlije osvojili ove prostore 1463.godine, razvio se u malo trgovačko naselje između centralne i sjeverne Bosne. Preko Vranduka odvijao se glavni promet sa Austrijom pa se tako spominje cesta Sarajevo-Busovača-Vranduk-Maglaj-Derventa-Brod, koja je dovršena 1865.godine. (Jaliman, 2004)

Također, Vranduk je i sjedište vrandučke kapetanije od 1702. do 1760.godine. (Kreševljaković, Izabrana djela II, 1991) Obuhvatala je još Žepče, Novu Palanku, a kasnije i Derventu i Brod. Budući da kapetanija nije bila jedinstveni teritorij između su se nalazile kapetanije Maglaj, Doboj i Tešanj. (Kreševljaković, Kapetanije, 1991)

„Oblik srednjovjekovnog grada Vranduka prilagođen je konfiguraciji terena, tako da se tvrđava kao središnji element grada sastoji od izduženog dvorišta-gradskog obora i četvrtaste, dosta velike kule na sjevernom kraju grada. Visoki zidovi obora sa puškarnicama su, svakako kasnije duplirani a obor je orijentisan približno u pravcu sjever-jug.“ (Jaliman, 2004, str.50) Ovaj dobro utvrđeni grad morao je zaobići i Eugen Savojski u svom pohodu 1697.godine “Pri provali Eugena Savojskog u Bosnu 1697.god., Austrijanci nisu mogli zauzeti ovaj grad, nego su ga zaobišli.“ (Kreševljaković, Izabrana djela II, 1991, str.405)

Osmanlije su držali posadu u Vranduku sve do 1878.god.

⁶¹ „kralj Stjepan Tomaš 1446. godine sagradio je crkvu u čast Sv .Tome.“ (Grupa autora, (1942-1991-1998), str.513)

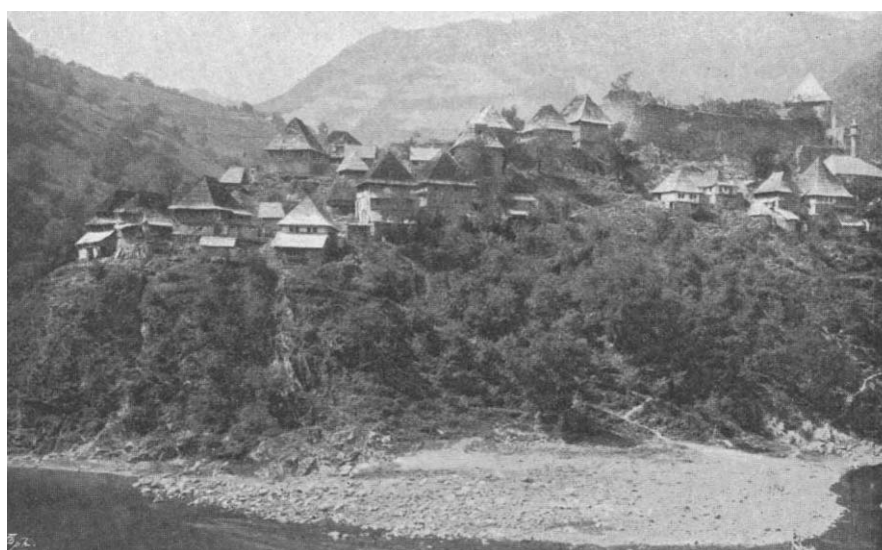
⁶² o čemu nam govore knjige Saliha Jalimana, Knjiga grupe autora Kulturna historija BiH, dokumentacija komisije za zaštitu spomenika BiH i sl.

Slika 50. Gravira Vranduka 1900

austrougarskom okupacijom Bosne, Vranduk gubi vojni značaj i kao naselje palako pada u zaborav. Važno je napomenuti da Vranduk nije samo srednjovjekovni grad-utvrda, već i lokalitet sa više historijskih perioda u izuzetno vrijednom prirodnom okruženju, ipak je ostao nedovoljno istražen u svim svojim aspektima.

Brojni autori opisali su historijski razvoj Vranduka, a posebno treba istaći djela Hamdije Kreševljakovića, koji u brojnim radovima daje izuzetno korisne informacije. Na primjer: *„Godine 1785. Stajao je pred Vrandukom jedan han, dobro građen. Od početka XIX vijeka bila su tri hana. Dva su zatvorena između 1880. I 1890. godine, a treći za vrijeme izgradnje normalne pruge Šamac-Sarajevo.“* (Kreševljaković, Kapetanije, 1991, str.344)

Slika 51. Vranduk prije II sv. Rata

Slika 52. Fotografija Vranduka oko 1960.godine

Slika 53. Fotografija Vranduka oko 1970.godine

Opće karakteristike obuhvata - Vranduk se nalazi na putu, dolinom rijeke Bosne, koji povezuje centralni dio Bosne sa Panonskom nizijom Sarajevo-Brod. U srednjem vijeku, uz glavnu, pristupnu komunikaciju utvrđi formirala su se podgrađa – grupacije stambenih objekata - sa sjeverne i južne strane utvrde. Kretanje unutar naselja riješeno je sa nizom pješačkih staza i kolskih puteva, a ispred glavne kule sa sjeverozapadne strane nalazi se glavni trg. U donjem dijelu naselja, u podnožju utvrde, objekti su raspoređeni prateći izohipse i pad terena, tako da je za svaki objekat ostvareno pravo na vidik, a čemu je pogodovala strmina terena. Stambeni objekti su međusobno povezani stazama i stepenicama, čime je omogućen pristup svakom objektu. Gornji dio stambene zone razvio se niz padinu nizanjem stambenih

objekata. Sve zajedno gledajući sa rijeke čini harmoničnu cijelinu. Analizirajući Vranduk danas, vidljivo je da nije bilo striktnog razdvajanja stambenih i ekonomskih zona, jer gotovo svako domaćinstvo ima prateće pomoćne objekte.

Slika 54. Auto-ugarska mapa Vranduka (oko 1880.godine)

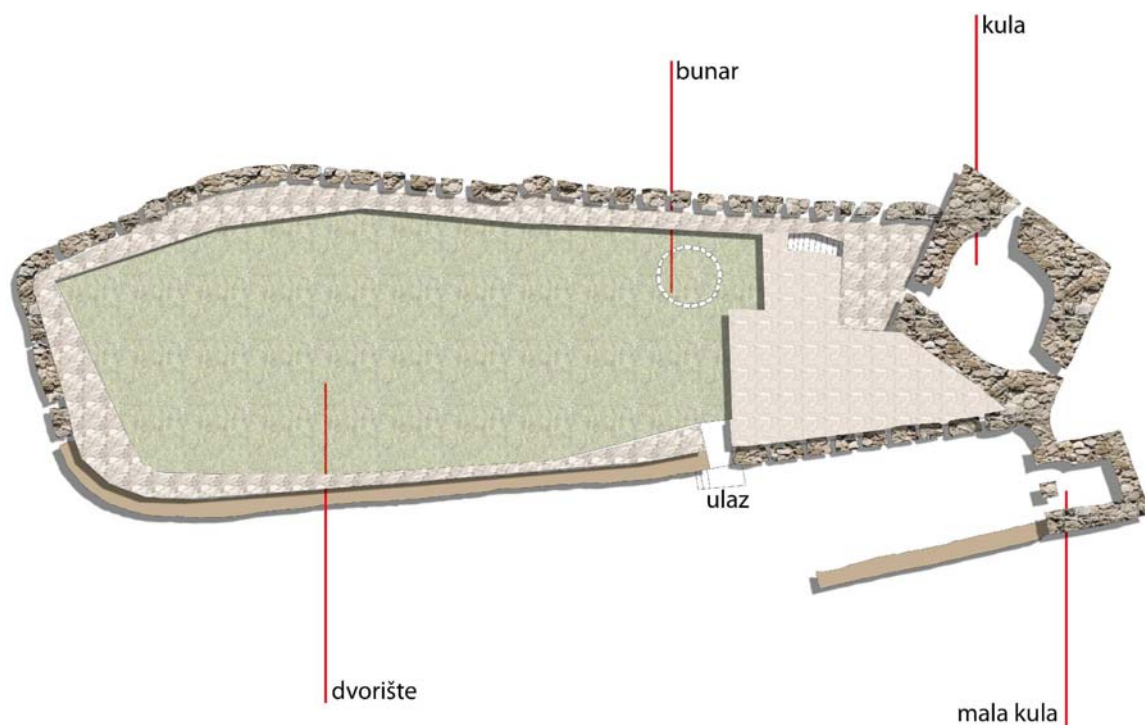
Vrijedni arhitektonski spomenici, koji su sačuvani do danas (utvrda, džamija i kuće), svjedočanstvo su nekadašnjeg razvoja ovog srednjovjekovnog grada. Također, svaka od ovih arhitektonskih kompozicija protkana je osnovnim principima gradnje i uopće shvatanja arhitekture osmanskog perioda. Ovi spomenici, jednostavni u oblikovnom izrazu pokazuju stvaralačku moć, kroz arhitekturu primjerenu čovjeku, posmatrano kroz mjerilo, volumen, materijale.

- **Tvrđava Vranduk**

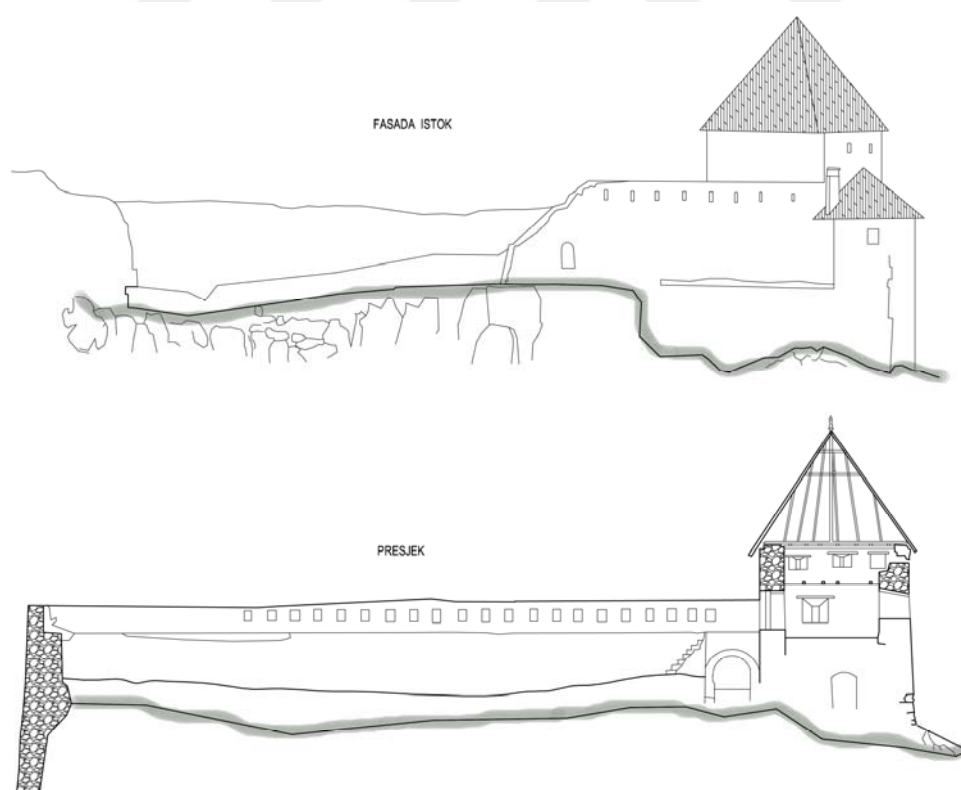
Utvrda Vranduk predstavlja urbano jezgro naselja, i pozicionirana je u pravcu sjever-jug. Smještena je 310 m.n. visine, što predstavlja visinu od 40 m iznad rijeke Bosne. Grad čine: dvorište (obor), bedemi sa glavnim ulazom, cisterna i bunar, velika kula, mala kula i stražare. Jednostavna kapija ulaza izgrađen je kao niski svod. Dovratnici su urađeni od većih komada kamena. Grad je vremenom doživio različite dogradnje i popravke tako da je prvobitni oblik sačuvan samo u temeljima. Bedemi su pojačani za 2,5 m, snižena je kula i dograđena je stražarnica. Vranduk je primjer najbolje očuvanog srednjovjekovnog grada.

Velika - glavna kula kvadratne osnove podignuta je na najvišem mjestu starog grada, smještenom na sjevernoj strani obora. Većim dijelom orijentirana je prema unutrašnjosti grada. Zidovi kule su različite debljine i zidani su od lomljenog kamena sa vezivom od krečnog maltera. Ulaz u kulu se nalazi na jugozapadnom zidu. Na prvoj etaži nalaze se dva otvora orijentisana prema sjeverozapadnoj i sjeveroistočnoj strani. Ovi otvori su kasnije prepravljani u puškarnice. Kula je imala tri etaže, od kojih je donja služila kao ostava, dok su gornje bile namijenjene za smještaj posade i borbu. Međuspratna konstrukcija velike kule je bila drvena i sastojala se od primarnog nosača od hrastovih greda velikog presjeka koja se oslanjala na posebna ležišta u jugozapadnom i sjeveroistočnom zidu. Na ove grede bila je oslonjena sekundarna nosiva konstrukcija, također od hrastovih greda manjeg presjeka, preko kojih su najvjerojatnije bile pokovane daske. Krov velike kule je šatorasti sa strehama koje prelaze zidne plohe za 50 cm i pokriven je drvenom tesanom šindrom.

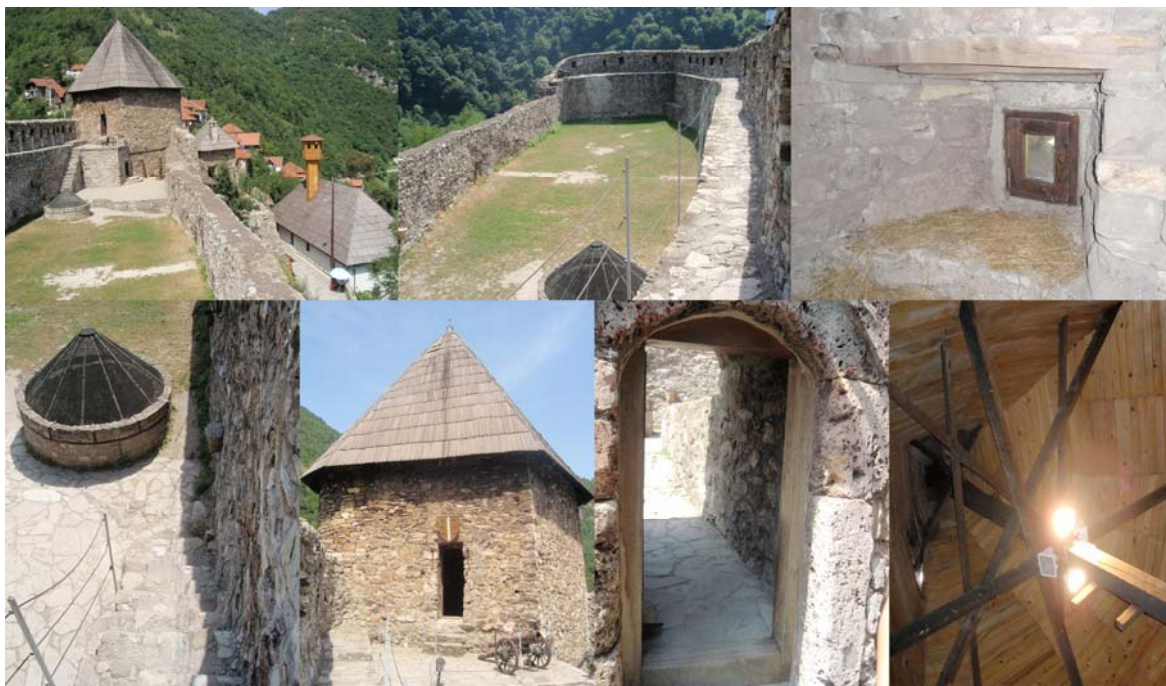
Južno od glavne kule protezao se obor, elipsoidne osnove, dimezije cca 37 m x 12 m. Zidovi obora su građeni u dva navrata. Prvo su vanjski bedemi (debljine oko 1 m) postavljeni na obod stjenovitog platoa i ukomponirani u stijenu. U doba podizanja nisu imali nazubljeni gornji dio sa puškarnicama. Kasnije su sa unutrašnje strane bedema dozidani zidovi, debeli do 1,8 m, postavljeni na vrlo tvrdi sloj zemlje. Služili su kao ophodna bedemska linija. Na gornjem vanjskom dijelu zapadnog vanjskog bedema probijeno je 27 puškarnica koje su postavljene na udaljenostima od cca 1 m do 1,5 m. Visina bedema je različita i iznosi: od 4,5 m do 7,5 m sjeverne pa do 12 m sa južne strane. U sjeverozapadnom dijelu obora nalazi se cisterna sa filter bunarom, ukopana u živu stijenu do dubine od 6 m. Stražara je ozidana uz prizemni dio južnog zida glavne kule. Objekat je veličine 3,6 m x 2,3 m, također zidan od lomljenog kamena sa krečnim malterom kao vezivnim sredstvom. Krov kule je četverostrešni i pokriven je drvenom šindrom. Spratnost stražare je podrum i dvije etaže. Mala kula je naknadno izgrađena i ima osnovu nepravilnog pravougla. Vanjske dimenzije kule su: zapadni zid 4,75 m, istočni zid 5 m, sjeverni zid 4,7 m i južni zid 4,5 m.

Slika 55. Tlocrt utvrde Vranduka

Slika 56. Fasada i presjek utvrde Vranduk

Slika 57. Pogled unutar zidina utvrde u Vranduku

- **Džamija sultana Fatiha**

Neposredno uz samu utvrdu Vranduk izgrađena je džamija sultana Fatiha. To je džamija sa četverovodnim krovom pokrivena šindrom, drvenom munarom i drvenim mahfilom. Dimenzija osnove je 13,64 m x 7,28 m. Spratnost džamije je prizemlje i sprat. Izgrađena je na vrlo strmom terenu. Džamija ima dva ulaza, jedan sa sjeverne i jedan sa zapadne strane. Džamija je orijentirana u smjeru sjever-jug, a ne jugoistok – sjeverozapad.

Kroz sjeverna vrata širine 1,63 m ulazi se u prostor prizemlja, najprije predprostor dimenzija 3,17 m x 6,50 m, gdje je sa zapadne strane smješteno drveno stubište koje vodi na mahfil. Glavni ulaz u centralni molitveni prostor se nalazi približno na sredini južnog zida i širine je 1,34 m. Džamija ima osmokutni drveni minaret koji je sa vanjske strane pokovan tankim vertikalnim letvicama.

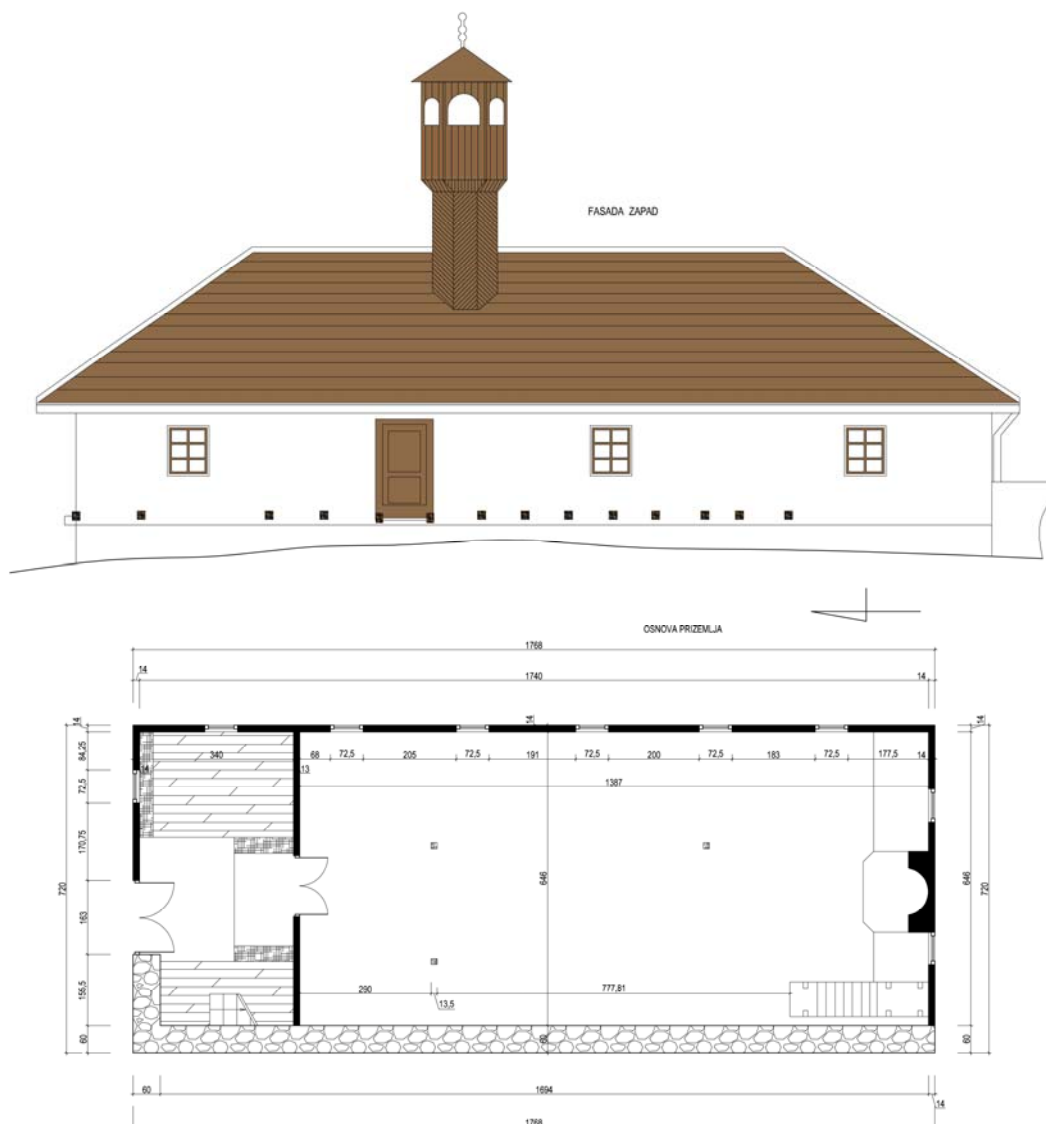
Sa istočne strane objekta nalazi se dvanaest pravougaonih prozorskih otvora poredanih u dva horizontalna reda. Sa južne strane su ukupno četiri, dok se na sjevernom zidu nalaze tri prozora. Sa zapadne strane su uz ulazna vrata smještena dva prozora.

Abdesthana se nalazi sa sjeverne strane džamije na udaljenosti od 10 m. Uz južni zid džamije nalazi se dekoriran mihrab sa nišom prečnika 1,02 m i sa bočnim stranama širokim po 33 cm. U jugozapadnom uglu džamije nalazi se drveni mimber. Cijeli zapadni zid i jedan manji dio sjevernog, u dužini od oko 2,20 m izvedeni su od lomljenog kamena sa krečnim malterom kao vezivnim sredstvom. Debljina kamenog zida na ovom mjestu kreće se od 55 do 64 cm.

Ostatak zida prizemlja i kompletan sprat izvedeni su u bondruk sistemu sa ukupnom debljinom od 14 cm.

Slika 58. Gore: Izgled džamije sultana Fatiha u Vranduku 2012.godine; dole: detalji prozor i vrata džamije Sultana Fatiha u Vranduku

Slika 59. Džamija sultana Fatiha u Vranduku, tlocrt i fasada

• Stambena arhitektura

Kao neizostavni dio cijelog arhitektonskog ansambla su stambeni objekti koji prate padinu. Volumeni koji čini stambene cjeline Vranduka ne mogu se promatrati izolirano od okoline, jer samo tako slika o stambenoj arhitekturi ovog grada je cjelovita u svojoj punoj ljepoti.

Tlocrti tradicionalnih kuća su čiste geometrijske forme, sa jednostavnim prostorijama. Kuće su najčešće dvoetažne, sa strmim krovovima pokrivenim šindrom. Konture sprata prate konture prizemlja. Tlocrtne dimenzije kuća su 7,5 m x 7,3 m, i 6,9 m x 6,3 m i sl. Ove kuće ne poznaju razvijene i razuđene tlocrte. Sobe su skromnih dimenzija, u sredini se nalazila peć. Na fasadi se uočavaju mali otvori u nizu u određenom ritmu na obje etaže. Primjetno je samo prisustvo bijele boje, i prirodnog drveta i kamena. Niz ovakvih kućica, postavljenih na padini, i međusobno povezanih uskim stazama, čine sliku Vranduka živopisnom. Oko kuća su avlije

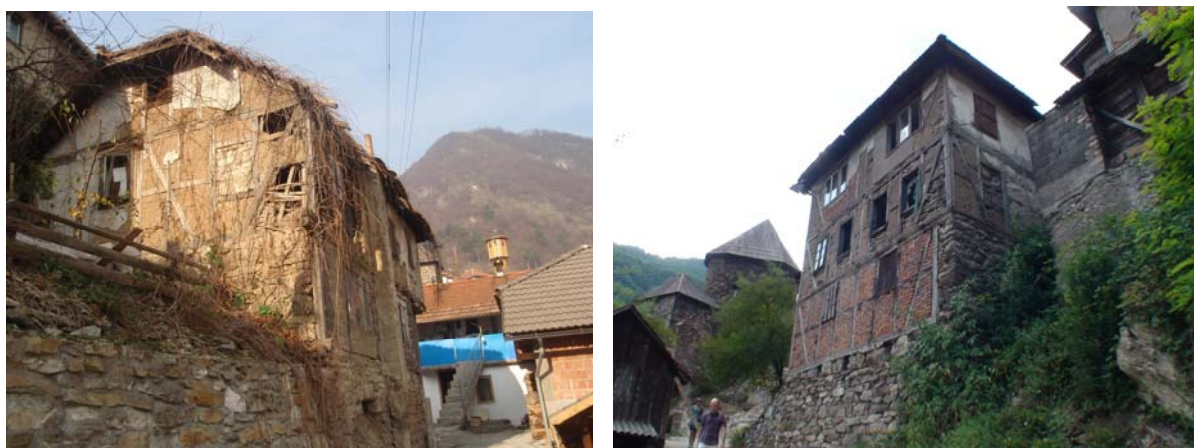
sa zelenilom kao neizostavni element islamske arhitekture, ali ovdje nema avlijskih zidina. Kuće poredane niz padinu ne degradiraju jedna drugu u pogledu osunčanosti, prava na vidik, kulta komšiluka i sl.

Prilikom izgradnje tradicionalnih objekata korišteni su prirodni materijali, koji su bili pristupačni. Budući da je utvrda izgrađena u srednjem vijeku, tako je princip gradnje od kamena nastavljen i dolaskom Osmanlija. Stambene kuće građene su sa vanjskim zidovima u bondruk sistemu sa ispunom od drvenog pletera, obostrano malterisanog. Za ukrućivanje zidova koristile su se drvene grede koje su se stavljale na zid. Zidovi podruma su često bili usječeni jednim dijelom u stijenu. Lako je primjetiti da su zidovi prizemlja građeni masivnije u odnosu na sprat budući da je za prizemlje korišten čvršći materijal-kamen. Kao pokrov korištena je šindra. Prozori su sa drvenim ramom, i jednostrukim staklom u vanjskoj ivici zida. Stropovi iznad prizemlja su od drvenih gredica.

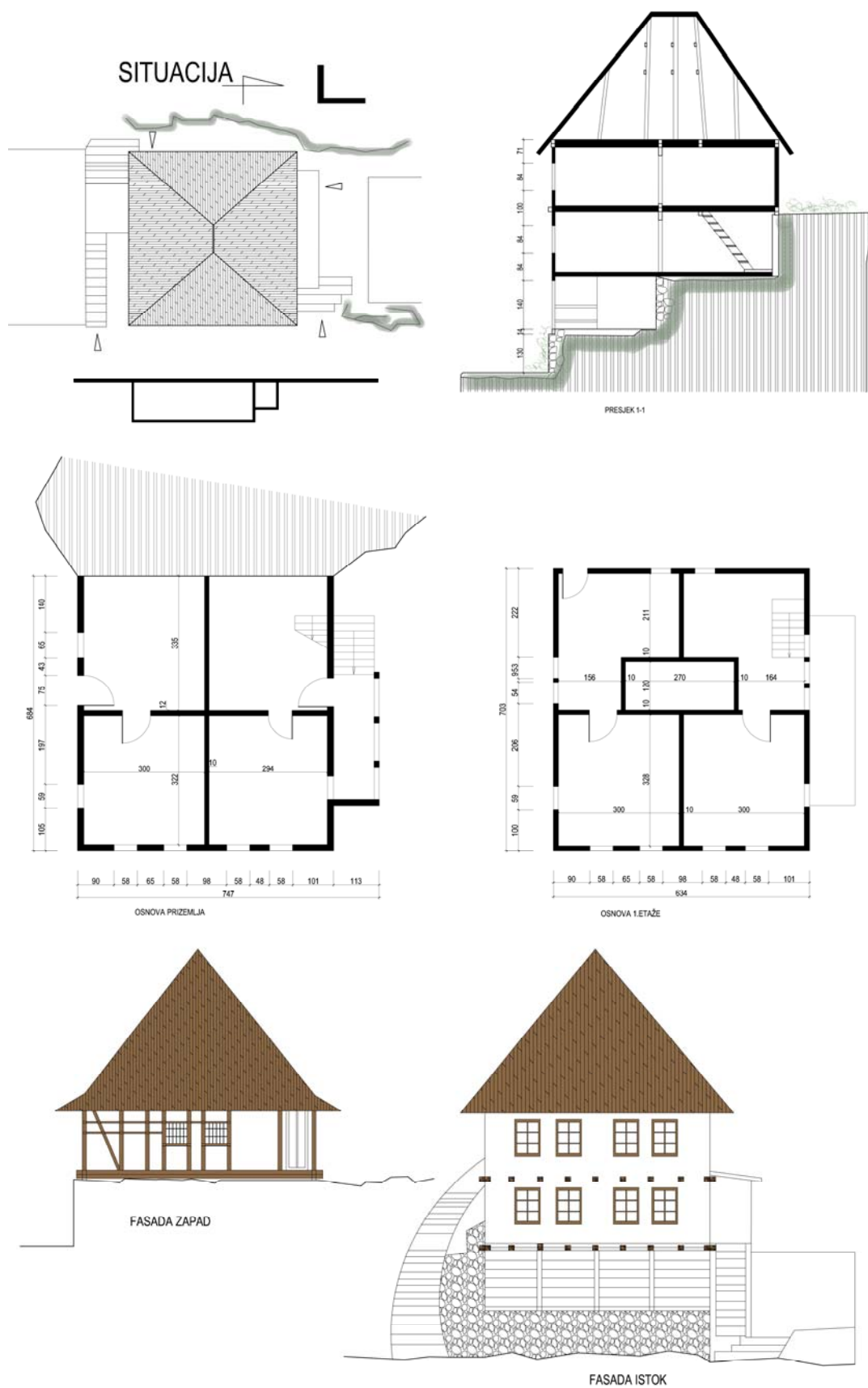
Nakon 1970.godine uslijedila je izgradnja stambenih objekata koji uglavom ne odražavaju karakter lokalne tradicionalne izgradnje sa potpuno novom koncepcijom: većih gabarita, različite spratnosti, oblika krovova, primjenjenih materijala i boja - objekti koji vrlo ozbiljno degradiraju cijeli ambijent.

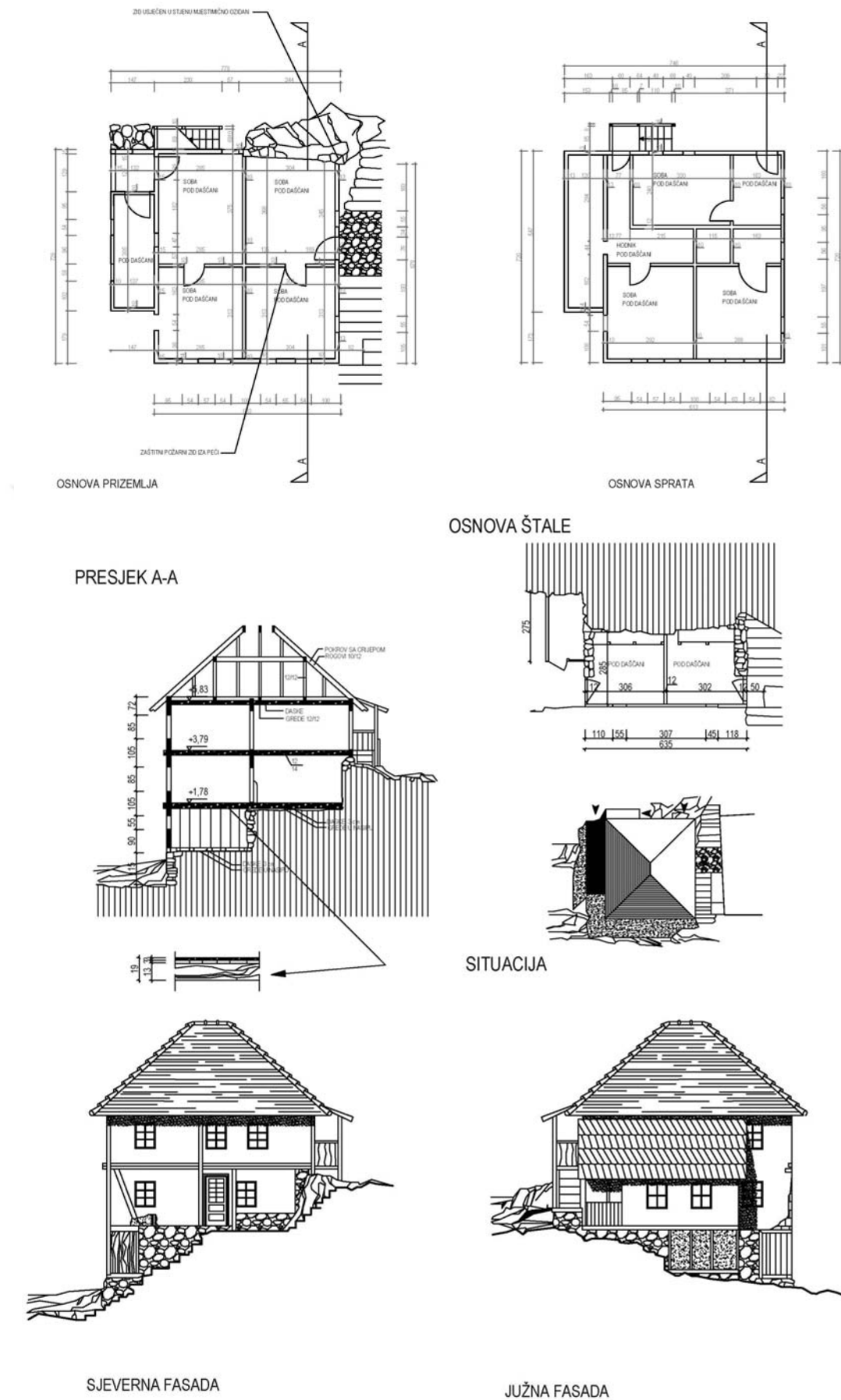
Slika 60. Stambeni objekti u Vranduku, stanje objekata iz 2012.godine

Slika 61. Stambeni objekti u Vranduku narušenog integriteta, stanje objekata iz 2012.godine

Slika 62. Stambeni objekat u Vranduku tlocrt, presjek i fasade, tip 1

Slika 63. Stambeni objekt u Vranduku tlocrt, presjek i fasade, tip 2

3.4.3. Valorizacija

Prilikom valoriziranja obuhvata i samih objekata rad se referira na kriterije koji potvrđuju vrijednosti kulturno-historijskog naslijeđa. Vrijednosti naslijeđa mogu biti izražene i kategorisane različito. Odabrani kriteriji trebaju potvrditi opravdanost upisa datog lokaliteta ili dobra na listu svjetske, ili nacionalne baštine, potvrđujući autentičnost i integritet.

Za svaki pojedinačni objekat na lokalitetu Vranduka izvršena je valorizacija u smislu definisanja postojećeg stanja, spratnosti, pokrova, visine, materijala, vrijednosti i sl. Ove informacije predstavljene su kroz mape postojećeg stanja lokaliteta. (Mape br. 36-42)

Sadašnje stanje i aktualna upotreba - Utvrda Vranduk predstavlja akcentnu fizičku strukturu u ambijentu. Prilikom valorizacije u smislu fizičke očuvanosti objekata definisano je dobro stanje očuvanosti utvrde. Lako su čitljivi autentični elementi ove strukture, od materijala, konstrukcije, oblika, forme. Danas se koristi kao vrijedna struktura muzejskog tipa, koja je povremeno otvorena za turiste.

Stanje konzervacije (dosadašnji zahvati) - Prema knjizi Hamdije Kreševljakovića, Sabrana djela, kule su pokrivene 1914.god., a zatim opet 1948.god., a prema dokumentaciji Komisije za zaštitu spomenika BiH, vršeni su istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi od 1914-2002.godine.⁶³

Prateći urbanu genezu naselja uočene su promjene od formiranja naselja do danas. Identifikacija Vranduka se gubi sa svim svojim elementima koji su se razvili usljed dobrih društveno ekonomskih prilika, geografskog položaja i sl. U Vranduku su se u osmanskom periodu razvile institucije vakufa, kapetanije i sl, a usljed toga razvilo se naselje gdje su se mogli ustanoviti elementi upravnog, zanatskog i trgovačkog života. Takve prilike u gradu uslovile su razvoj podgrađa, sa mnoštvom kuća kako je prethodno opisano. Mnoge od njih danas su izmjenile svoj karakter različitim dogradnjama, ili su potpuno devastirane. Grade se kuće upotrebom novih konstrukcija, materijala, pa tako i nova tlocrtna rješenja u skladu sa potrebama današnjeg vremena. Takva izgradnja u najužem tradicionalnom tkivu starog grada ozbiljno ugrožava urbanu sliku Vranduka: pojedinačni spomenici ne mogu se sagledati u kompozicionom smislu; grade se objekti novih gabarita, upotrebljavaju se novi materijali i konstrukcije, krovovi su različitih nagiba.

⁶³ Vidi: www.kons.gov.ba

Posljedica uticaja savremenog vremena na vrijedne historijske cjeline jeste gubitak autentičnih vrijednosti, a nove intervencije i izgradnje ne vrše se niti u pravoj mjeri niti na pravi način. Fizička struktura Vranduka, kao slika nekadašnjeg razvijenog urbanog života sa jednostavnim formama i jasnoćom izraza, treba biti obnovljena kako bi bila čitljiva i u današnjem vremenu.

Faktori koji utiču na obuhvat - Kako bi se osiguralo očuvanje naslijeđa u budućnosti prilikom izrade plana upravljanja naslijeđem treba uzeti u obzir sve faktore koji direktno utiču na razvoj datog lokaliteta, u pozitivnom ili negativnom smislu.

Faktori koji direktno utiču na zonu intenzivne zaštite su: privredni razvoj okoline, infrastruktura, prilagođavanje objekata standardima savremenog života, udaljenost Vranduka od grada.

Faktori koji direktno utiču na kontaktnu zonu su: izgradnja novih objekata i puteva, razvoj privrede i turizma, infrastruktura, rijeka.

Tokom 2008. godine Elektroprivreda Bosne i Hercegovine je započela istraživanja mogućnosti izgradnje hidroelektrane u neposrednoj blizini ambijentalne cjeline Vranduk. Izgradnja hidroelektrane Vranduk treba da pojača snadbijevanje električnom energijom, što je od velikog značaja za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Nakon urađenih zakonski predviđenih brojnih elaborata, ustanovljen je zajednički stav za izgradnju hidroelektrane. Tačna pozicija ove hidroelektrane je u II zaštitnoj zoni definisanoj odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika. Odlukom su jasno precizirane dozvoljene akcije u ovoj zoni zaštite.

Međutim, mora se istaći činjenica da očuvanje naslijeđa ne smije biti prepreka za razvoj predmetnog lokaliteta gledano sa ekonomskog, privrednog, turističkog, kulturnog i dr. razvoja, pa tako kod konkretnog slučaja izgradnje hidroelektrane Vranduk, neophodno je uključiti i definisati pristup ovom problemu u sklopu plana upravljanjem naslijeđa za lokalitet Vranduka.

Integritet i autentičnost - Analiziranjem postojećeg stanja cijelog obuhvata moguće je dati procjenu integriteta i na osnovu toga potvrditi autentičnost samog mjesta, ali i pojedinačnih objekata. Vrandučka utvrda i džamija su cjeloviti objekti, dok su stambene kuće zadržale integritet samo u urbanom konceptu prostornog rasporeda sa pravom na vidik.

Morfologija terena zajedno sa kućama koje su se prilagodile takvoj morfologiji i prate pad terena prema rijeci Bosni čine nepromjenjenu urbanu strukturu Vranduka do danas. Srednjovjekovna utvrda sa elementima koji su preuređeni dolaskom Osmanlija i određenim

dogradnjama koje su oni vršili do danas je u svom izrazu ipak čisto srednjovjekovna građevina. Utvrda nije narušena neprimjerenom upotrebom ili izgradnjom, kako na samom objektu tako ni u njoj okolini, tako da su i karakteristične vizure prema utvrdi i samom gradu ostale očuvane i autentične.

Slika 64. Posljedica neplanske izgradnje u vrijednom ambijentu Vranduka

Slika 65. Panorama Vranduka

3.4.4. Prijedlozi za očuvanje i dalji razvoj

Smjernice date u odluci Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine za lokalitet Vranduka nisu dostatne za kvalitetno vođenje procesa očuvanja naslijeđa prema međunarodnim standardnima.

Na osnovu analiza postojeće dokumentacije i terenskih snimanja lokaliteta rad je definisao granice zone intenzivne zaštite i kontaktne zone, zatim su definisani prijedlozi namjene

zemljišta, intervencije na objektima, (rehabilitacija, restauracija, održavanje, redizajn i uklanjanje), namjene objekata, lista prioritetnih objekata i zone rehabilitacije. (Mape br. 43-46)

Također, dat je prijedlog za razvoj turističkih i drugih ekonomskih aktivnosti unutar obuhvata. Unutar obuhvata Vranduka turizam se bazira i fokusira na obilasku prioritetnih objekata ali se uvode i novi sadržaji koji se trebaju oslanjati na tradiciju (zanati, gastronomija, stil života i sl.).

Sve navedene komponente dio su jedinstvenog plana koji omogućava da prioritetni objekti koji nose odlike spomeničkih i ambijentalnih vrijednosti (Utvrda-grad, džamija sultana Fatiha i stambena kuća-muzej) budu zaštićeni, očuvani, podvrgnuti neophodnim akcijama, ali i dovedeni u funkciju u skladu sa potrebama i shvatanjima današnjice.

Obzirom da je Vranduk danas naselje seoskog karaktera mora se voditi računa o stanovništvu, običajima i navikama života, pa su sve akcije intenzivne gradnje koja mjenja karakter mjesta zabranjene. Predložene namjene površina većim dijelom zadržavaju postojeću namjenu površina, i izmjene se odnose samo na prostore koji se potencijalno mogu uključiti u turističku ponudu kao dio ovog plana, sa posebnim fokusom na lokalnu organsku proizvodnju. Zone rehabilitacije su usmjerene na očuvanje vizura i slike grada, što je jedna od definisanih vrijednosti ovog ambijenta, saglediva i sa većih distanci. Tako su definisane tri podzone rehabilitacije koje se odnose na objekte u centralnoj zoni naselja koji u nekim segmentima imaju karakter ambijentalnih vrijednosti, uske pješačke ulice i privremeni objekti koji volumenom i oblikom degradiraju ambijent.

4. DEFINISANJE PLANA UPRAVLJANJA VIŠE DOBARA (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk)

Ciljevi plana upravljanja:

Osnovni cilj izrade integralnog plana za grupu dobara (Tešanj, Maglaj, Vranduk i Visoko) predstavlja očuvanje naslijeđa po principima samoodrživosti i korištenje ove grupe dobara u savremenom vremenu. Kako bi se postigao ovakav sveobuhvatni cilj neophodno je odgovoriti na pitanja odgovornosti institucija i pojedinaca, plana konzervacije (regulacioni plana⁶⁴), načina implementiranja.

Plan upravljanja (menadžment plan) graditeljskim naslijeđem u slivu rijeke Bosne (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk) definiše očuvanje, korištenje i razvoj pomenutih lokaliteta.

Sliv rijeke Bosne čini okosnicu srednjovjekovne bosanske države, budući da je oduvijek predstavljao centralnu zonu Bosne, pa se danas tu nalaze gradovi koji nose bogato kulturno-historijsko naslijeđe.

Zajedničke graditeljske odlike odabranih lokaliteta su:

- Srednjovjekovna utvrda kao osnova urbanog razvoja
- Očuvana urbana matrica
- Graditeljske i stilske odlike (primjena materijala, konstrukcija)

Uzimajući u obzir da se teritorijalna cjelina u dolini rijeke Bosne odlikuje jedinstvenim geografskim karakteristikama i identičnim historijskim procesima, sličnom urbanom matricom i arhitekturom koja je očuvana, te da je postojeća društveno-ekonomska situacija pomenutih lokaliteta na približno jednakim razvojnim nivoima, rad predlaže integralni strategiju upravljanja.

Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk spadaju u grupu manjih urbanih cjelina čiji ekonomski potencijal razvoja nije dovoljno snažan da bi razvio samoodrživi koncept očuvanja naslijeđa. Analizirajući svaki od ovih gradova pojedinačno, u radu su izdvojene opće karakteristike obuhvata i utvrđeni su ciljevi plana upravljanja naslijeđem.

Plan predlaže integrisanje tretiranih lokaliteta koje imaju zajedničke odlike u jedinstvenu cjelinu, što eliminiše barijere ovih lokaliteta u smislu nedovoljnog kapaciteta fizičke veličine odnosno atraktivnosti. Plan bi trebao da sadrži integralnu finansijsko-administrativnu i konzervatorsko-plansku strategiju, te prijedlog intervencija prema prioritetima.

⁶⁴ Prema zakonima o prostornom uređenju FBiH uobičajeno je da se Regulacioni plan donosi za urbano područje na kojem predstoji intenzivna izgradnja, rekonstrukcija ili sanacija, kao i za uređenje prostora, dok se u međunarodnoj regulativi koristi termin Master plan.

Rad dokumentovano prezentira vrijednosti pomenutih lokaliteta, a o čemu svjedoči i njihova registracija na listu kulturnih dobara (spomenika kulture) iz 1987.godine, te njihov upis na listu nacionalnih spomenika BiH.⁶⁵

Slika 66. Položaj gradova Tešanj, Maglaj, Vranduk i Visoko

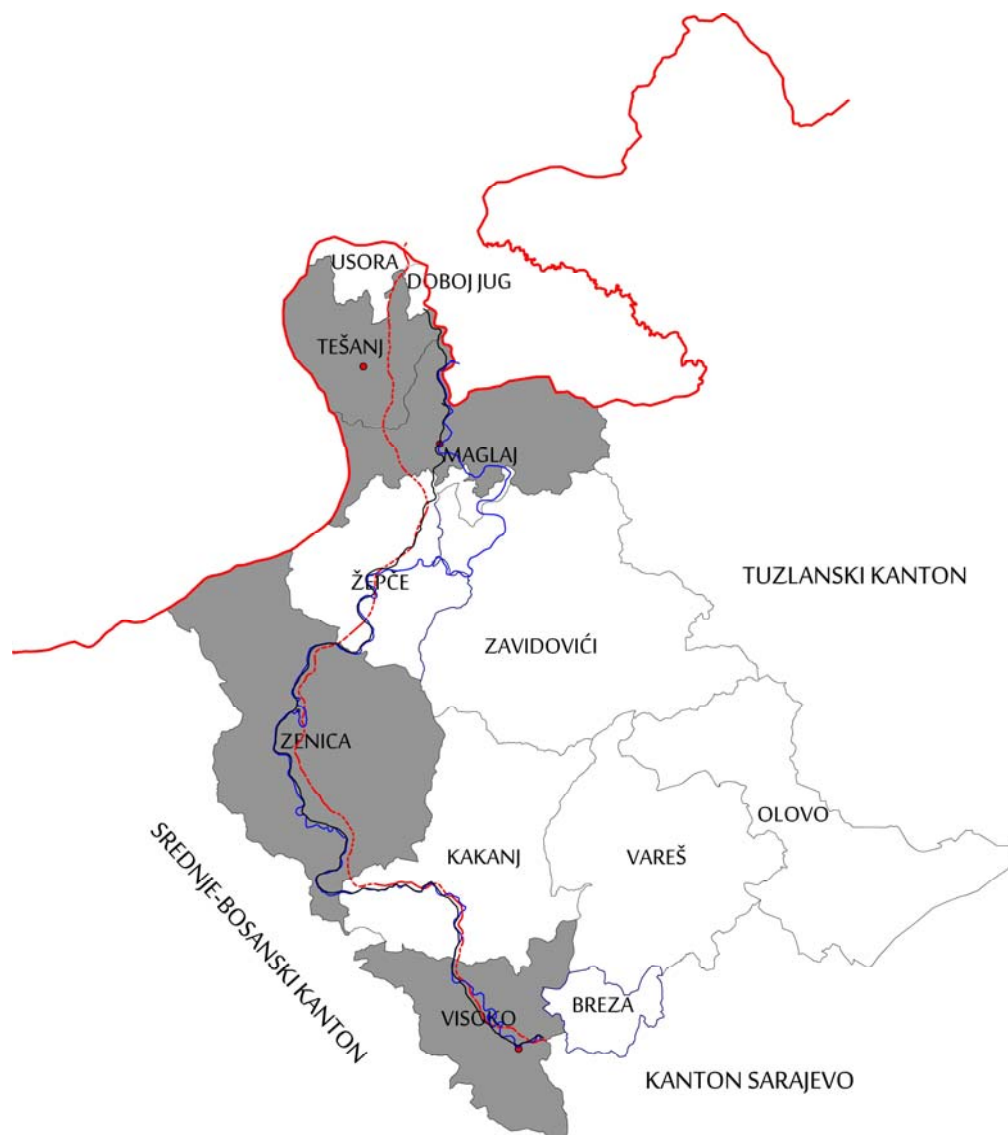
Lokaliteti Tešnja, Maglaja, Vranduka i Visokog odlikuju se preplitanjem različitih slojeva prošlosti od kojih je svaki u manjoj ili većoj mjeri ostavio trag postojanja i djelovanja na datoj teritoriji: arhitektura srednjovjekovne bosanske države, sakralne, stambene i odbrambene arhitekture Osmanlija.

U doba Austro-Ugarske uprave (1878-1918) srednjovjekovne utvrde gube svoj značaj, a razvoj željeznica i industrije uslovljava novi koncept urbanog razvoja. Ovaj trend se nastavlja i nakon 1918.godine, a nakon rata 1992-1995. godine urbani razvoj je zahvaćen negativnim trendovima.

Slika 67. Visoko, Vranduk, Tešanj i Maglaj odnos rijeke, čaršije, utvrde i prilazne saobraćajnice

⁶⁵ Na stranici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine nalaze se odluke koje potvrđuju upis spomenika na listu baštine, te spomenika koji su na privremenoj listi. Vidi: www.kons.gov.ba

Slika 68. Općine Tešanj, Maglaj, Zenica i Visoko u odnosu na rijeku Bosnu, Magistralni put i autoput VC.

Integralni plan upravljanja naslijeđem za grupu dobara definiše se kroz četiri komponente: *upravljanje, finansiranje, planiranje i implementaciju*.

Prije nego se uspostavi integralni plan, moramo se osloniti na činjenice koje definišu odabrane lokalitete: značaj i vrijednost mjesta, historijski sadržaj i potencijali mjesta, trenutni odnos jednog lokaliteta sa drugim, zastupljene sadržaje i funkcije lokaliteta i njegovih dijelova, razvojne sekvence lokaliteta, korelacija sa okolnom strukturom.

Analiza četiri odabrana lokaliteta, data u ovom radu, potvrdila je nivo integriteta i autentičnosti za svaki lokalitet posebno. Takva analiza je ujedno i podloga na osnovu koje je moguće izdvojiti zajedničke odlike. Najprije treba naglasiti da četiri lokaliteta zajedno pripadaju jedinstvenoj geografskoj cjelini kako je opisano u drugom poglavlju ove disertacije.

Srednjovjekovne utvrde (Tešanj, Maglaj, Vranduk i Visoko) su nosioci identiteta svakog pojedinačnog lokaliteta ali i cijelog područja u slivu rijeke Bosne. Također, sadržaji lokaliteta⁶⁶, koji se prožimaju i dopunjuju u raznolikosti, predstavljaju izvanrednu podlogu za prezentaciju u sklopu turističke ponude, jer turizam treba da predstavlja ključnu komponentu očuvanja i daljeg razvoja graditeljskog i prirodnog naslijeđa cijelog područja.

U administrativnoj komponenti, plan će, također, dati koristan doprinos integrisanju djelovanja svih sudionika procesa očuvanja graditeljskog i prirodnog naslijeđa: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine i Federalni zavod za zaštitu spomenika pri Ministarstvu kulture FBiH, kantonalnih i općinskih institucija. Dugoročna financijska sigurnost je neophodna za uspješnu realizaciju projekta očuvanja i razvoja lokaliteta.

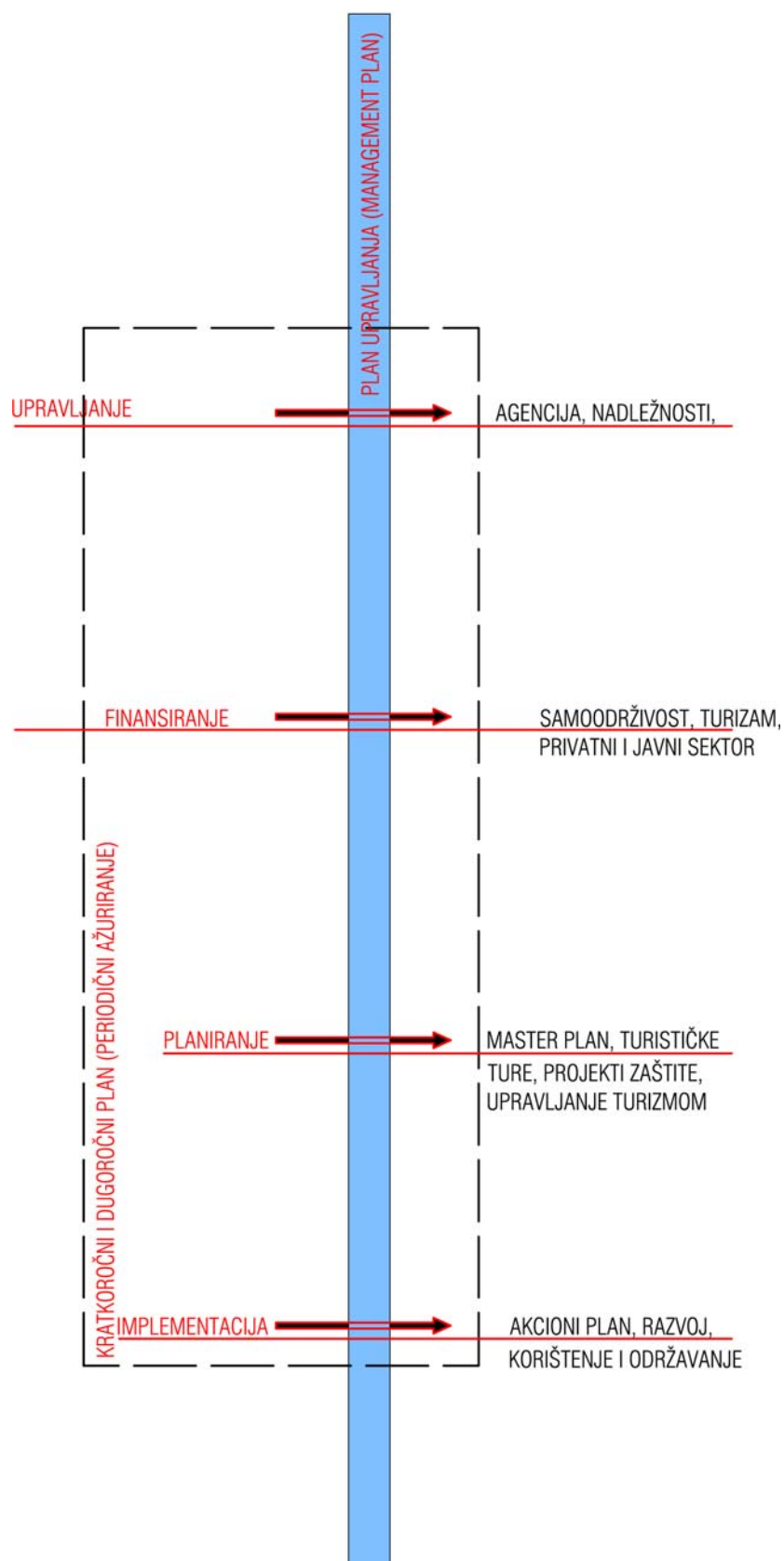
Na teritoriji Tešnja, Maglaja, Visokog i Vranduka nalaze se kulturno-historijski spomenici, od kojih su neki upisani na listu nacionalnih spomenika, dok su drugi prepoznati kao spomenici lokalnog karaktera. Nacionalni spomenici su pod nadležnosti Federalnog Ministarstva prostornog uređenja Bosne i Hercegovine, pa su i sve akcije koje se provode na ovim lokalitetima pod autoritetom Federalnog Ministarstva.

Na lokalitetima i pojedinačnim spomenicima koji su proglašeni nacionalnim spomenicima odlukom *Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine* o proglašenju nekog spomenika ili dobra nacionalnim spomenikom definisan je obuhvat i zone zaštite, te akcije koje je dozvoljeno provoditi u granicama zaštićene zone ili na samom spomeniku. Takvi pojedinačni spomenici sa nacionalne liste tretirani su posebno, izdvojeno od okruženja, kako bi se stavili u upotrebu nakon sprovedenih restauratorskih zahvata.

Uvidom u postojeću dokumentaciju općina utvrđeno je da se često primjenjuje dokumentacija urađena u vidu elaborata i pojedinačno urađeni projekti zaštite za spomenike koji su proglašeni nacionalnim spomenicima *Bosne i Hercegovine*. Međutim postojeća dokumentacija i podloge nisu u svim aspektima odobrene od strane Zavoda za zaštitu spomenika pri Ministarstvu kulture FBiH. Također, postojeća dokumentacija nije validno ažurirana pa je i to jedan od zadataka prije nego se pristupi provođenju mjera fizičke zaštite naslijeđa.

Općine Visoko, Maglaj i Tešanj imaju regulacione planove očuvanja pojedinih dijelova koji su unutar zona koje ovaj rad tretira, pri čemu je takav plan za općinu Visoko urađen 1998. godine, za općinu Maglaj 2011. godine i za općinu Tešanj 2003. godine, dok za lokalitet Vranduka, koji pripada općini Zenica, ne postoji takva dokumentacija.

⁶⁶ Područje sliva rijeke Bosne bilo je jezgra i prvobitne Bosanske države gdje se nalaze još mnogi značajni kulturno-historijski lokaliteti poput Kraljeve Sutjeske, Bobovca, Moštre i sl.

Slika 69. Shema plana upravljanja graditeljskim naslijeđem u Slivu rijeke Bosne⁶⁷

⁶⁷ Plan daje smjernice očuvanja i zaštite pojedinačnih objekata, graditeljskih cjelina-zona intenzivne zaštite i njihovih kontaktnih zona za svaki lokalitet posebno, i smjernice koje se odnose na integriranje četiri lokaliteta u jedinstvenu funkcionalnu cjelinu.

Ambijenti prepoznatljivog identiteta, uspostavljenog arhitektonskog jezika i vizualnih kodova, zahtijevaju razumijevanje vrijednosti stvaranih u određenom prostoru i vremenu. Bogatstvo kulturno-historijskog naslijeđa, tradicionalnog načina građenja razvijanog duže od jednog milenijuma, te dosadašnja svjetska nastojanja i spoznaje o zaštiti graditeljske baštine zahtijevaju da se s posebnom pozornošću pristupi vrednovanju, pa čak i ponovljenom vrednovanju, svega što je važno za prepoznatljivost i očuvanje izvornih ili naslijeđenih vrijednosti elemenata identiteta određenog mjesta. Očuvanje i briga o baštini, kao i ispravno održavanje i korištenje spomenički vrijednih građevina i sklopova, važno je ne samo iz razloga očuvanja historijskog i kulturnoga identiteta, nego i promatrano kroz prizmu ekonomskog razvoja.

Čovjekova težnja ka promjenama čini da se i objekti mijenjaju, ali to nikako ne može da znači da se u vrijednim historijskim cjelinama dešavaju nasumične promjene, već pažljivo osmišljeni i oblikovani prostori koji interpretiraju lokalitet.

4.1. Upravljanje

U cilju adekvatnog očuvanja i daljeg razvoja graditeljskog naslijeđa, koje ovaj rad tretira, neophodno je formirati organizaciju koja preuzima punu odgovornost za provođenje plana upravljanja i svih etapa koje plan definiše, uz poštivanje postojeće zakonske regulative kako općinske, kantonalne tako i federalne. Uobičajeno je ove vrste organizacija zvati agencijama, pa se zato ovdje predlaže ime organizacije: *Agencija Sliv rijeke Bosne* (u daljem tekstu Agencija).

Agencija treba da ima potporu na svim nivoima vlasti, pa je zato treba da bude formirana sporazumom između četiri općine (Tešanj, Maglaj, Visoko i Zenica) i Zeničko-dobojskog kantona. Na federalnom nivou, nadležna ministarstva pomažu i kontrolišu rad Agencije. Na državnom nivou vlasti uključena je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine u okviru svojih ovlasti, posebno u cilju dopuna postojećih listi upisanih spomenika, te međunarodnog priznavanja ovog naslijeđa u obliku grupa naslijeđa koje ovaj rad predlaže. Dakle, Agencija u administrativnom smislu koordinira rad postojećih službi i institucija vezan za pomenute lokalitete. Osnivači, pomenute općine i kanton, trebaju obezbijediti osnovna finansijska sredstva za funkcionisanje Agencije.

U kadrovskom pogledu uposlenici Agencije trebaju biti osposobljeni da koordiniraju svim komponentama procesa: upravljanje, finansiranje, planiranje i implementacija. Uposlenici Agencije čine multidisciplinarni tim (ekonomist, arhitekt/restaurator, administrator, sistem menadžer, osoba za odnose sa javnošću, turistički radnik), i trebaju biti osposobljeni da prate razvoj planova, njihovo ažuriranje, provođenje, kao i sve druge aktivnosti vezane za očuvanje, održavanje (tekuće i investicione objekte u zonama obuhvata) i dalji razvoj lokaliteta, te da kontrolišu sve intervencije na objektima (restauracija, rekonstrukcija, i sl.). Neophodno je stalno do-obrazovanje uposlenika u cilju sticanja novih znanja vezanih za djelatnosti kojima se bave.

Osnovna djelatnost Agencije treba biti regulisana Statutom Agencije. Statut treba da jasno precizira obaveze i odgovornosti Agencije u provođenju svih neophodnih aktivnosti na očuvanju i daljem razvoju pomenutih lokaliteta. Također, treba da precizira odnos Agencije prema drugim subjektima u procesu, tako, na primjer, neophodni planovi trebaju biti urađeni od strane organizacija ovlaštenih za te poslove registriranih u Ministarstvu prostornog

uređenja FBiH, i odobreni u za to zakonima propisanoj proceduri. Rad Agencije treba da kontroliše Upravni odbor u kome su predstavnici osnivača, a stručni aspekt rada Agencije pomaže Savjet Agencije, koga čine stručnjaci različitih profila, specijalizirani za određene oblasti djelovanja Agencije.

U cilju obezbjeđenja uspješne implementacije projekta upravljanja, Agencija treba da stalno radi na razvoju svijesti stanovnika o vrijednosti graditeljskog i prirodnog nasljeđa lokaliteta kroz popularnu edukaciju, i direktno učešće stanovništva na provedbi projekata održavanja, restauracije, konzervacije. Bez stanovništva očuvanje ovih lokaliteta ne bi imalo smisla budući da stanovništvo čini duh mjesta i nematerijlne vrijednosti ovih lokaliteta.

4.2. Finansijska komponenta

Osnivači trebaju obezbijediti stalna i adekvatna operativna sredstva za rad Agencije u cilju dugoročne finansijske sigurnosti za uspješnu realizaciju projekta.

Osnovni prihodi mogu se obezbijediti iz dijela postojećih budžetskih sredstava općina i kantona, odnosno Ministarstva kulture i sporta FBiH (dobit od zemljišne rente, građevinske i druge takse, zakupnine poslovnih prostora u vlasništvu općina sa područja obuhvata - zona intenzivne zaštite i njihovih kontaktnih zona). Treba napomenuti da su razmatrani lokaliteti kulturno-historijskog nasljeđa prostorno samo manji dio šireg područja u kome se uvijek realiziraju infrastrukturni i komunalni projekti i da se za njih sredstva obezbjeđuju izvan osnovnih sredstava kojima raspolaže Agencija.

Također, razvojne aktivnosti mogu se jačati na osnovu finansiranja kroz fondove na državnom, kantonalnom odnosno općinskom nivou, i putem donacija koje su orjentisane na specifične projekte. U određenim slučajevima, nakon urađene studije izvodljivosti, moguće je i koristiti i kredite u cilju ubrzavanja određenih procesa.

Lokalno, drugi izvor sredstava za aktivnosti očuvanja i razvoja razmatranih lokaliteta predstavljaju sredstva vlasnika i korisnika objekata u području obuhvata. Posebno je važna uloga vjerskih zajednica koje su vlasnici najvećeg broja registriranih spomenika kulture. Iz toga razloga je izuzetno važno uspostaviti korektne odnose i partnerstvo javnog i privatnog sektora u realizaciji neophodnih projekata prema usvojenim planovima.

Posebnu važnost za očuvanje kulturno-historijskog nasljeđa predstavlja razvoj kulturnog turizma, povećan broj posjetilaca, a za što je neophodno obezbjedi kvalitetnu servisnu infrastrukturu na lokalitetima i uložiti određena sredstva u marketing.

Pravilnim djelovanjem svih subjekata, uz koordinaciju Agencije, potencijali grupe nasljeđa (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk) trebaju biti osnovica njihove ekonomske samoodrživosti.

U cilju optimalne realizacije projekata, a koristeći iskustva drugih projekata, rad predlaže i način trošenja sredstava na sljedeći način:

1. Operativni troškovi max.12%
2. Tekuće i investiciono održavanje 25% (u prvoj godini 50%, sa postepenim umanjivanjem)
3. Ulaganja u razvoj 50% (u prvoj godini 25% sa postepenim povećavanjem)
4. Promocija projekta 8% (informativni paneli, brošure, webstranica, javne prezentacije...)
5. Obrazovanje 5% (pripremanje paketa za sve obrazovne nivoe, uvođenje predmeta o kulturnom nasljeđu u lokalne škole)

4.3. Planiranje

Rad definiše strategiju kompletnog organizovanja procesa očuvanja i razvoja kulturno-historijskog naslijeđa (Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk) u cilju da se obezbijedi ekonomska samoodrživost - poboljšanja ukupnih životnih uslova na razmatranim lokalitetima.

Dio ukupne strategije su planerske smjernice koje u daljem postupku trebaju biti integrirane u implementacijske planove i projekte urađene od strane za to ovlaštene organizacije.

Rad predlaže sljedeće nivoe planiranja:

- a) Strategijski koncept šire zone koja uključuje četiri lokaliteta u slivu rijeke Bosne
- b) Strategijski koncept šire zone pojedinačnih lokaliteta
- c) Strategiju Regulacionog plana zone obuhvata pojedinačnih lokaliteta
- d) Smjernice za rehabilitaciju zone intenzivne zaštite pojedinačnih lokaliteta
- e) Smjernice za zahvate na prioritetnim objektima

U procesu planiranja (koji je u ovom radu na stratezijskom nivou) prvo je definisana šira zona obuhvata sa četiri lokaliteta u slivu rijeke Bosne (Vranduk, Visoko, Maglaj i Tešanj), na osnovu pripadnosti jedinstvenoj kulturno-historijskoj i geografskoj oblasti, kako je detaljno opisano u drugom poglavlju ovog rada.

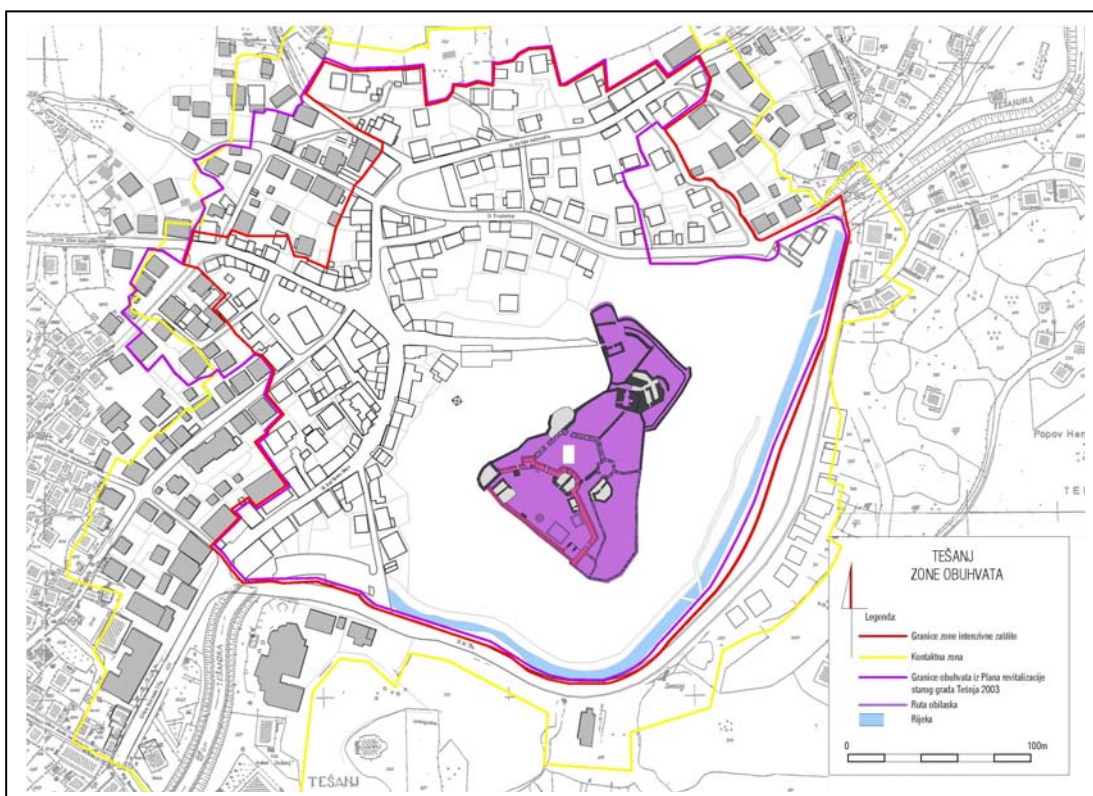
Nakon toga definisan je obuhvat (zona intenzivne zaštite sa pripadajućom kontaktnom zonom) za svaki lokalitet na osnovu sistematskih istraživanja, posebno dostupne planske dokumentacije i rada na terenu. Nakon detaljnih analiza pojedinačnih objekata i međusobnih odnosa objekata i cijelina (topografija, spratnosti, krovova, namjene objekata, perioda izgradnje, stanja očuvanosti, vizure, saobraćaj, infrastruktura, mape br. 1-7, 12-18, 23-30, 36-42), granice obuhvata su korigovane u cilju boljeg integrisanja objekata spomeničkog karaktera sa okruženjem.

Zone obuhvata definisane su za svaki lokalitet posebno kako je predstavljeno na slikama br. 65, 66, 67 i 68.

Zona intenzivne zaštite, za svaki lokalitet, određena je na osnovu činjenice da posjeduje visok stepen integriteta i autentičnosti⁶⁸, a granice kontaktne zone na osnovu potrebe da se ublaže vanjski (negativni) uticaji, uključujući i vizuelne, na zonu intenzivne zaštite, i obezbijedi dovoljna prostorna osnova za prikupljanje neophodnih sredstava za aktivnosti na očuvanju i razvoju.

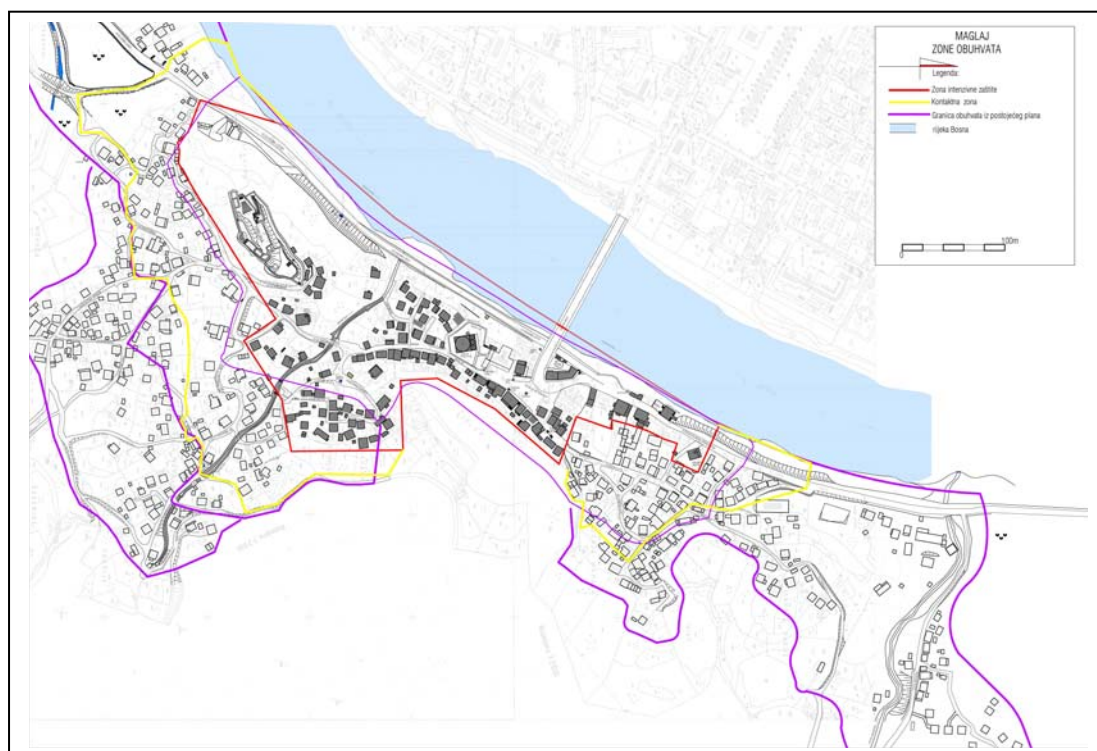
Za svaki pojedinačni objekat ili otvoreni prostor u zoni obuhvata plana rezultati analiza unose se u identifikacione kartone i prikazuju se grafički na mapama.

⁶⁸ „Granice trebaju biti određene tako da se potvrdi puni izražaj Izvanrednih univerzalnih vrijednosti i integritet i autentičnost dobra“ (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2011, str.25, član 99)

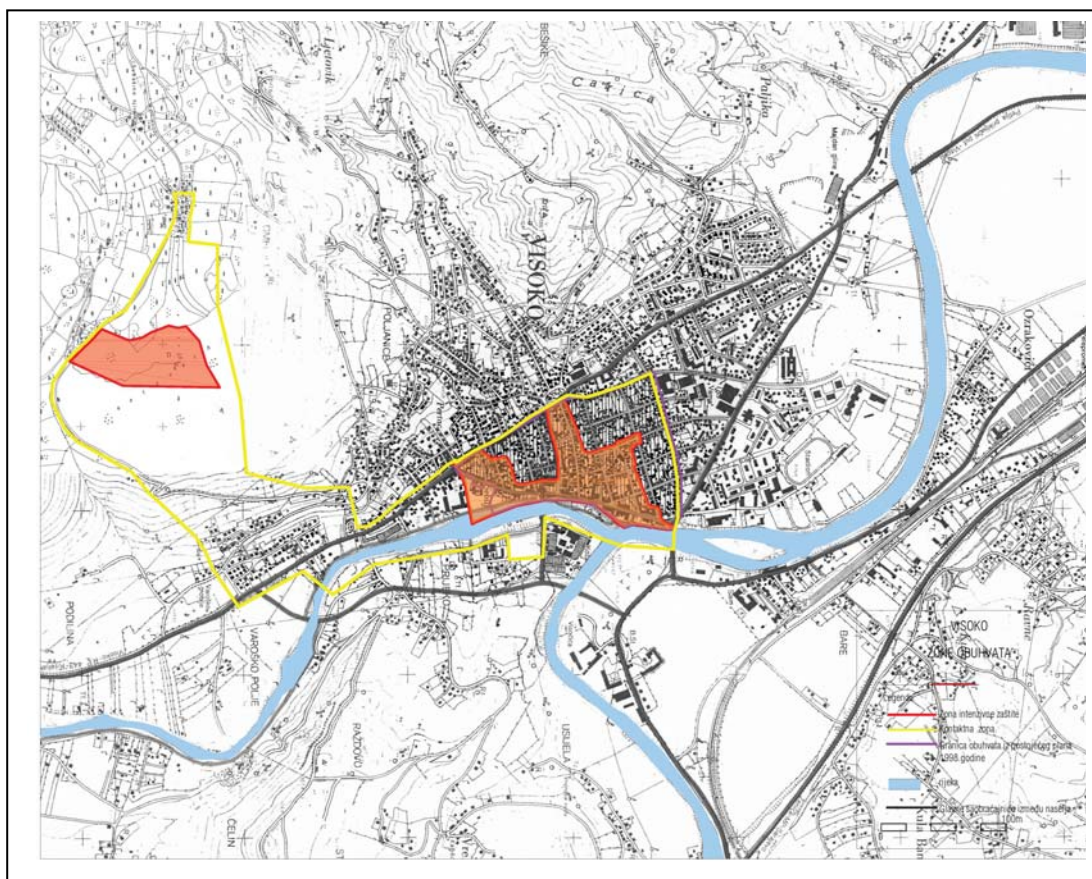

Slika 70. Predložene Zone obuhvata u Tešnju

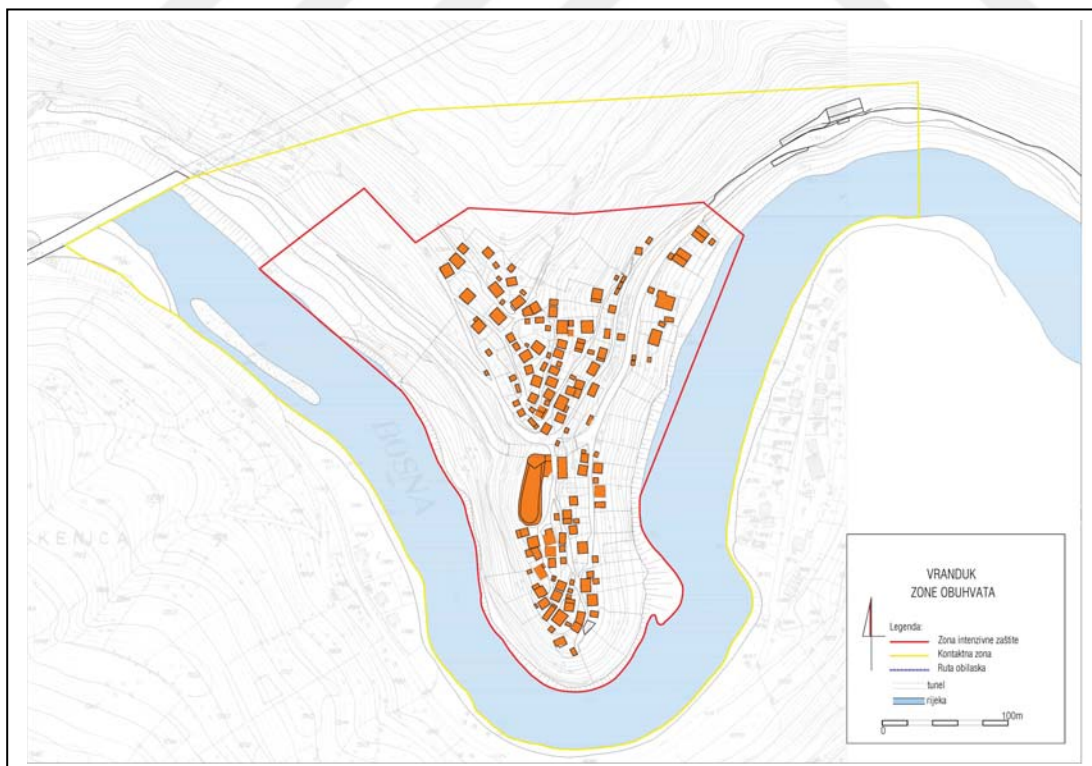
Za potrebe rada korišćene su dvije vrste kartona za prioritetne objekte (sa više detalja) i za ostale objekte i prostore. Sve prikupljene informacije su integrisane u jedinstveni informacijski sistem.

Slika 71. Predložene Zone obuhvata u Maglaju

Slika 72. Predložene Zone obuhvata u Visokom

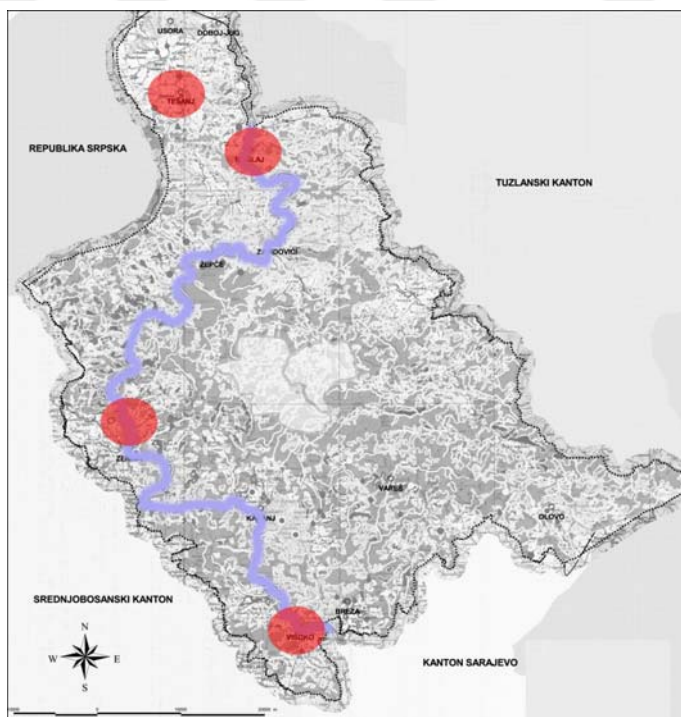

Slika 73. Predložene Zone obuhvata u Vranduku

a) Strategijski koncept šire zone koja uključuje četiri lokaliteta u slivu rijeke Bosne

Na osnovu zajedničkih karakteristika razmatranih lokaliteta određene su granice obuhvata šire zone za koju rad predlaže strategiju upravljanja. Nakon analize ekologije, privrednog razvoja, saobraćajnih veza i komunikacija unutar obuhvata, lokaliteta i područja sliva rijeke Bosne predlažu se slijedeće smjernice:

- Zaštita rijeke Bosne, njenog prirodnog okoliša, investiranjem u ugradnju prečistivača vode i vazduha, budući da je sliv rijeke izložen direktnim zagađenjima od industrijskih kompleksa duž cijelog toka (Natron Maglaj, Željezara Zenica, Prehrambena industrija Visoko, i sl.)
- Privredni razvoj može se postepeno preorijentisati novim ulaganjima na proizvodnju organske hrane, uz korištenje poljoprivrednih fondova koji mogu biti finansijska podloga poljoprivrednog razvoja
- Izgradnja privrednih postrojenja koja obezbjeđuju ekološku i ekonomsku održivost cijelog obuhvata
- Izgradnja boljih komunikacija i njihovo održavanje unutar obuhvata (autoput, lokalna saobraćajnica, željeznička pruga)
- Integrirati lokalitete prirodnog i graditeljskog naslijeđa u integralni plan sa stanovišta očuvanja i unaprijeđenja.

Slika 74. Odabrana grupa naslijeđa nalazi se u slivu rijeke Bosne i pripada istoj geografskoj i kulturno- historijskoj cjelini

(b) Strategijski koncept šire zone pojedinačnih lokaliteta

Za svaki pojedinačni lokalitet nakon izrade regulacionih planova zona obuhvata pojedinačnih lokaliteta (intenzivna zona zaštite sa svojom kontaktnom zonom) neophodno je dati smjernice kako bi se ostvarila njihova veza sa bližom okolinom. U slučajevima Visokog, Maglaja i Tešnja bliža okolina predstavlja dijelove grada izgrađene u drugoj polovini XX vijeka, gdje, u glavnom, ovi dijelovi nisu planerski i vizuelno usklađeni sa starijim urbanim slojevima. U slučaju Vranduka u bližoj okolini je vrlo mali stepen izgradnje tako da je okolina uglavnom prirodno okruženje.

Na ovom nivou konceptualne smjernice trebaju balansirati osnovne gradske funkcije (stanovanja, javnih funkcija, saobraćaj, infrastrukture) i dati prijedloge za izgradnju nedostajućih javnih servisa i posebno objekata vezanih za turističku privredu.

(c) Strategija regulacionog planiranja zone obuhvata pojedinačnih lokaliteta

Za obuhvat pojedinačnih lokaliteta, utvrđeno je da, u ovom trenutku, ne postoje dokumenti koji relevantno predstavljaju stanje na terenu i koji definišu smjernice za buduće očuvanje i razvoj.

Strategija regulacionog planiranja zasnovana je na analizi postojećeg stanja objekata na terenu (historijski razvoj, korištenje, građevinsko-arhitektonsko stanje, vlasništvo), pojedinačnog i grupnog vrijednovanja na osnovu čega su formirane smjernice definisanja zona intenzivne zaštite i njene kontaktne zone na osnovu postojećih dokumenata i terenskih snimanja. Nakon toga fokus je stavljen na zonu intenzivne zaštite u cilju njenog detaljnog planiranja.

Sve smjernice za zone intenzivne zaštite ilustrirane su pratećim mapama za svaki pojedinačni lokalitet. (mape br. 8-11, 19-22, 31-35 i 43-46).

Ove smjernice vrednuju mikrolokacije u prožimanju kulturnih, historijskih, simboličkih, i aplikabilnih kriterija, te definišu karakteristike koje će usmjeriti oblikovanje savremenih intervencija u datom ambijentu i sadašnjem vremenu. Svakako da će svaka intervencija u tradicionalnom ambijentu ovisiti i o nivou sposobnosti savremenog stvaraoca da prepozna karakteristike tog ambijenta i da ih prenese kao poruku na svoj objekat.

Predložene smjernice u ovom radu mogu biti podloga za izradu regulacionih planova za pojedinačne lokalitete sa posebnim akcentom na uređenje prostora u svrhu razvoja turističke privrede.

Sljedeće upute su opštevažeće i mogu se primijeniti za sve intervencije na objektima:

Elementi na fasadama kao npr. vrata, prozori i kapije moraju slijediti tradicionalni dizajn i materijale; završni slojevi i radovi na fasadama trebali bi slijediti tradicionalne motive i tehnike, pogotovo kada se radi o kamenu položenom u krečnom malteru ili vanjskom malterisanju krečnim malterom sa krečenjem; dozvoljene su samo tradicionalne boje za fasade; ostaci značajnih zidnih dekoracija i završnih fasadnih slojeva moraju biti sačuvani; krovovi će slijediti tradicionalni dizajn (dvovodni ili četverovodni) i pokriveni tradicionalnim pokrovom; spratne visine u postojećim tradicionalnim objektima bit će održavani čak i kada se razlikuju od zvaničnih propisa; vijenci iznad i ispod prozora, kao i okviri prozora bit će restaurirani ili ponovno postavljeni od istih materijala i formi.

Očuvanje - Ovaj način intervencije može se primijeniti na sve spomenike i objekte posebne historijske važnosti i arhitektonskog integriteta u različitim stanjima očuvanja i koji nisu bili mijenjani značajnije. Za strukture u ovom stanju, intervencije će se sastojati u nastojanjima da se očuvaju kroz popravke i zamjenu dotrajalih dijelova, sa odgovarajućim materijalima i detaljima tako da se ne mijenja izgled ili bilo koja karakteristika strukture.

Uvođenje novih sanitarnih i tehničkih poboljšanja povezanih sa savremenom upotrebom objekta je dozvoljeno, ali samo na način da se poštuju arhitektonske kvalitete objekta i njegov tipološki karakter.

Restauracija - Ovaj način intervencije se primjenjuje na sve spomenike i objekte posebne historijske vrijednosti i arhitektonskog integriteta koji su mijenjani na neodgovarajući način, koji je neprimjeren ili onemogućava potpuno sagledavanje strukture. Za spomenike i objekte u ovom stanju, zahtijevana intervencija je restitucija strukture. Da bi se povratio izgled koji je imala struktura u određeno vrijeme u historiji, vrši se selektivno odstranjivanje nepodesnih elemenata u cilju da se povrati originalni izgled, materijali i detalji.

Rehabilitacija (tipovi a, b, c) - Ovaj način intervencije je primjenjiv na tradicionalne stambene strukture koje nemaju spomenički karakter ali doprinose svaka posebno ambijentalno-historijskom izgledu zone. Rehabilitacija je usmjerena ka očuvanju i opravci postojećih tradicionalnih odlika i uvođenja stvari neophodnih za savremeni život, bez značajnog mijenjanja tradicionalnih karakteristika. Za objekte koji su u različitim stanjima očuvanosti predložena su tri različita slučaja rehabilitacije, koja će se definisati prilikom izrade detaljnih projekata za svaki pojedinačni objekat:

- Tip A rehabilitacija definiše strogu rehabilitaciju primjenjivu na objekte u stanju visokog stepena integriteta. Ove akcije se poduzimaju u cilju popravke strukture i

uvođenja neophodnih promjena za savremenu upotrebu dok se u isto vrijeme trebaju sačuvati strukturalni elementi i tradicionalne odlike objekta.

- Tip B rehabilitacija definiše se kao “liječenje” objekta od neadekvatnih izmjena, izvođenje neophodnih popravaka i uvođenja modernih funkcija, kao i ponovno uspostavljanje punog integriteta i funkcionalnosti objekata.
- Tip C rehabilitacija definiše se kao radikalna rehabilitacija i intenzivni redizajn, koji se može primjeniti na one historijske strukture koje su nepovratno izmjenjene. Ovaj način intervencije ima za cilj da očuva bilo koji preostali historijski element na objektu i da se naprave transformacije koje će omogućiti dalje korištenje i ekonomski život za objekat kao alternativu potpunom uklanjanju i rekonstrukciji.

Potpuno ili djelomično uklanjanje - Rušenje uključuje odstranjivanje neadekvatnih dogradnji ili transformacija koji mogu biti i dio restauracije ili rehabilitacije, kao i uklanjanje čitavih struktura, bilo privremeno ili trajno, sa ciljem otklanjanja bezvrijednih ili štetnih struktura. Rušenje čitavih struktura je normalan dio cjelovitog programa razvoja za koji su već napravljeni detaljni planovi i gdje je rušenje tih struktura posebno naznačeno i neophodno za daljnji razvoj.

Rekonstrukcija - Ovaj način intervencije podrazumijeva sve akcije koje se preduzimaju kako bi se objekti vratili u stanje prije devastiranja, te da bi se spriječilo dalje propadanje objekata i kako bi se prolongirao život objekata. Budući da akcije koje se provode na objektima trebaju biti minimalne i sve promjene trebaju biti reverzibilne, rekonstrukcija se preporučuje samo za objekte koji imaju dobru i cjelokupnu dokumentaciju na osnovu koje se može izvršiti tačna rekonstrukcija. Stoga se rekonstrukcija radi samo kod dobro poznatih objekata i historijskih struktura. Također, moguće je vršiti tipološku rekonstrukciju za objekte kada ne postoji dovoljno informacija o objektu ali na osnovu tipologije objekata moguće je objekte rekonstruisati, i takve akcije su naročito značajne za reintegraciju objekata u gradsko historijsko tkivo.

Anastiloza - Intervencija anastiloze predstavlja rekonstrukciju materijala čiji izvorni oblik je nestao uz vraćanje originalnih dijelova na prvobitno mjesto.

Konzervacija - Intervencija konzervacije objekata označava očuvanje naslijeđa tako da mu se ne umanjí značaj. Takve akcije podrazumijevaju održavanje ali može da podrazumijeva niz aktivnosti poput očuvanja, restauracije, rekonstrukcije i adaptacije. Također, ovaj pojam u širem smislu obuhvata i upravljanje promjenama kulturnih resursa.

Sanacija - Ova intervencija odnosi se na postupke učvršćivanja objekata, prije svega konstruktivnih dijelova objekata (temelje, zidova, krovova i sl.), upotrebom savremenih

materijala bez narušavanja integriteta i autentičnosti. Ova metoda praćena je drugim metodama poput restauracije, anastioleze.

Novogradnja - Ovaj način izgradnje se primjenjuje u zoni planiranja u slučajevima kada konstrukcija novih objekata ili razvoj novih struktura ne zahtijevaju rušenje ili mijenjanje dijelova gradskog tkiva sa arhitektonskom ili historijskom vrijednošću. Novogradnja će biti podložna detaljnim pregledima od strane nadležne *Agencije za planiranje*. Ova *Agencija* će dozvoliti novogradnju samo ukoliko se ona uklapa fizički i vizualno u historijski kontekst, u smislu mjerila, proporcija i volumena kao i izbora detalja i građevinskih materijala. Kompatibilnost će biti postignuta postavljanjem sličnosti u mjerilu i teksturi između starog i novog. Mjerilo se može kontrolirati postavljanjem ukupnih volumena prema okolnim objektima. Ovo se odnosi i na proporcije pojedinih otvora, i odnosu između punog i praznog na fasadama. Sličnosti u teksturi mogu se postići upotrebom tradicionalnih materijala i završnih fasadnih slojeva koji imaju reflektirajućih osobina, slično već postojećim teksturama u historijskoj jezgri. U svim slučajevima, lokacije za novogradnju moraju biti odgovarajuće veličine, lokacija i postavka moraju biti odobreni od strane nadležne *Agencije* za planiranje. Novogradnja nije dozvoljena na zaštićenim zelenim površinama, ulicama, trgovima ili drugim javnim prostorima.

(d) Smjernice za rehabilitaciju u zonama intenzivne zaštite

Podzone rehabilitacije su određene na osnovu činjenice da su historijske cjeline, i cjeline koje imaju ambijentalne vrijednosti u procesu stalne, uglavnom neplanske, transformacije (izgradnja novih odnosno preuređenje postojećih objekata, uglavnom većih volumena sa uvođenjem novih sadržaja) koja ih značajno degradira.

Svaka definisana zona rehabilitacije i prioritetni objekti moraju imati jasno definisane intervencije kako bi se zadržale postojeće vrijednosti i vratile vrijednosti čiji je integritet narušen, ali bez stvaranja lažnih kvazi-historijskih cjelina.

Plan rehabilitacije zone intenzivne zaštite daje prijedloge rješenja postojećih problema odnosno predupređenja novih problema.

Zonu intenzivne zaštite trebamo elaborirati kao jedan integralni projekat sa detaljno preciziranim intervencijama na: promjenama funkcija, arhitektonskih i građevinskih elemenata svakog pojedinačnog objekta i otvorenog prostora, međusobnog odnosa među njima. Zone intenzivne zaštite su osnov za razvoj projekata rehabilitacije.

U cilju određenja faza djelovanja u vremenu, intervencije se slažu po prioritetima.

Svaki razmatrani lokalitet se odlikuje specifičnostima, pa je svaki od odabranih lokaliteta neophodno posebno razmatrati.

Smjernice za rehabilitaciju u zoni intenzivne zaštite Tešanj (mapa br. 9):

Podzona A – Grupa objekata koja formira centralni trg - Promjenama koje su nastale u ovom nizu objekata usljed neplanskih akcija (dogradnji, promjena namjene, novom izgradnjom) ukupni ambijent je značajno ugrožen, a trg ima neprikladnu funkciju parking prostora. U ovom prostoru svaki objekat pojedinačno zahtjeva detaljno analiziranje i pažljivo propisane norme intervencija kako bi se vratile ambijentalne vrijednosti centralnoj jezgri čaršije.

Slika 75. Podzona B - dio centralnog trga u Tešnju

Slika 76. Podzona B - dio uz centralni trg u Tešnju

Podzona B – Grupa objekata ambijentalnih vrijednosti - U centralnoj zoni intenzivne zaštite nalazi se blok sa objektima koji ne nose karakter spomeničke vrijednosti ali doprinose ambijentalnim vrijednostima budući da čine plašt sa sedimentiranim slojevima od austrougarskog perioda do danas. Ovakav fasadni plašt doprinosi ukupnom dojmu o

historijskoj slojevitosti cjelokupnog ambijenta zone intenzivne zaštite pa se predlaže rehabilitacija objekata u podzoni sa otvaranjem više ugostiteljskih objekata. Objekte, nosioce ambijentalnih vrijednosti, neophodno je restaurirati sa posebnom pažnjom na način primjene odgovarajućih materijala i boja, te usklađivanja otvora u duhu vremena u kome su objekti nastali.

Slika 77. Objekti ambijentalnih vrijednosti unutar čaršije Tešnja

Podzona C – Niz objekata u zapadnom rubnom dijelu zone – Objekti su prepoznatljivi prema fasadnom platnu ambijentalnih vrijednosti, u neposrednoj blizini nacionalnog spomenika Eminagića kuće. Rehabilitacija ovih objekata sa uvođenjem novih sadržaja doprinijela bi unaprijeđenju cjelokupnog obuhvata zone intenzivne zaštite.

Slika 78. Niz objekata u blizini nacionalnog spomenika Eminagića kuće

Smjernice za rehabilitaciju u zoni intenzivne zaštite u Maglaju (mapa br. 20):

Podzona A - Niz objekata u centralnom dijelu zone – Centralni dio čaršije u Maglaju kao dio zone intenzivne zaštite potrebno je rehabilitirati uvođenjem trgovinskih i zanatskih

funkcija koji će doprinijeti revitaliziranju cijelog ambijenta ove čaršije i biti potpora njenoj samoodrživosti.

Slika 79. Centralni dio čaršije degradiran izgradnjom pomoćnim objektima

Podzona B - Niz objekata na obali rijeke Bosne - Objekti koji se nalaze na samom prilazu staroj jezgri grada danas su u zapuštenom stanju bez ogovarajuće funkcije, pa je neophodno primijeniti intenzivnu rehabilitaciju i aktivirati objekte dodjeljivanjem novih funkcija.

Slika 80. Pogled na objekte koji čine ulaznu sekvencu u stari dio grada u Maglaju

Smjernice za rehabilitaciju u zoni intenzivne zaštite Visoko (mapa br. 32 i 33):

Podzona rehabilitacije A - Grupa objekata u centralnoj zoni jezgre grada – Grupa sa objektima pretežno izgrađenim u austrougarskom periodu nosi odlike ambijentalnih vrijednosti. Objekti koji su izgrađeni u zadnjih pedeset godina svojim volumenom narušavaju integritet i autentičnost ovog ambijenta, te ih je neophodno radikalno rehabilitirati i primijeniti intenzivni redizajn, tj. napraviti transformacije koje će omogućiti dalje korištenje i ekonomski život za objekte kao alternativu potpunom uklanjanju i rekonstrukciji.

Slika 81. Ulične fasade objekata u centralnoj zoni Visokog

Podzona 2 – Grupa stambenih objekata ambijentalnog karaktera - U ovoj podzoni nalaze se stambeni objekti izrazitih ambijentalnih vrijednosti. Ovi objekti građeni su tradicionalnim načinom gradnje u tzv. bosanskom stilu (Kurto, 1998) od kojih je sačuvano samo nekoliko primjera koje je neophodno očistiti od dogradnji i restaurirati. Također ovaj niz objekata može se revitalizirati sa novom, rentabilnom upotrebom poput butik hotela, što bi svakako doprinijelo njihovom održavanju.

Slika 82. Stambeni objekti u Visokom građeni u bosanskom stilu

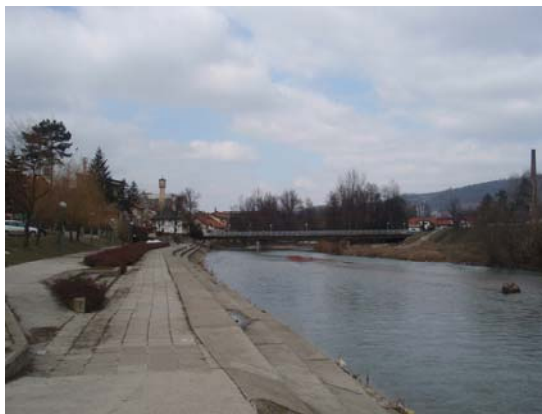
Podzona 3 – Zona Glavne ulice u čaršiji - *Glavna ulica*, koja vodi prema jezgri čaršije karakteriše se objektima iz više historijskih perioda i različitih namjena, ali brojni elementi koji su se pojavili na objektima u posljednjim decenijama (upotreba boja i materijala, tretiranje otvora, oblik krovova) svojim neskladom sa tradicionalnim ambijentalnim vrijednostima narušavaju historijski ambijent. Česta pojava su ireverzibilne promjene gdje uslijed nove namjene objekata, dolazi do izmjene spratnosti, povećanje gabarita objekata, uklanjanje starih objekata i sl. Kako bi se takve degradirajuće pojave zaustavile ovaj rad

predlaže rehabilitaciju ove zone uz restauraciju objekata koji nose ambijentalne vrijednosti, te održavanje objekata neutralnih karakteristika u cilju obnove duha mjesta. Ova podzona bi trebala biti uključena u dio turističkog sadržaja, sa izmjenjenim režimom saobraćaja.

Slika 83. Zanatsko trgovačke radnje u centru Visokog

Podzona 4 - Šetalište uz rijeku Bosnu – Ovu podzonu trebalo bi revitalizirati i uključiti u savremene tokove života, jer ima potencijal da bude jedan od ključnih punktova turističke ponude. Sa ovog lokaliteta pružaju se dobre vizure prema kontaktnoj zoni na drugoj strani rijeke Bosne, gdje se na slobodnom prostoru uz fabriku kože mogu formirati prostori za prezentiranje tradicionalnog tabačkog zanata, i pratećih trgovinskih sadržaja, kako je predloženo u ovom radu. Pored navedenih aktivnosti koje se odnose na širi obuhvat i vizure, šetnica uz rijeku Bosnu bi trebala biti prilagođena savremenim ekološkim kriterijima.

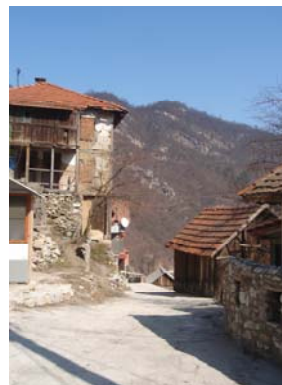

Slika 84. Šetalište uz rijeku Bosnu-izgled 2012.godine

Smjernice za rehabilitaciju u zoni intenzivne zaštite u Vranduku (mapa br. 44):

Podzona A - Grupa stambenih objekata sjeverno od utvrde – Predlaže se uređenje uličnih fasada u skladu sa normama navedenim u dijelu rada pod IV.5.3.c. Dakle, objekti izgrađeni u posljednjih nekoliko decenija trebaju se intervencijama na promjeni oblika krova, tretmana

otvora i uklanjanja dograđenih dijelova harmonizirati sa okolinom. Također, sve objekte privremenog karaktera treba ukloniti.

Slika 85. Primjer improvizovanog kioska koji izgledom i postavkom kvari vizuru

Podzona B - Niz objekata istočno od utvrde - Unutar zone intenzivne zaštite najzastupljeniji su individualni stambeni objekti. Unutar ove podzone uz stambene objekte izgrađeni su brojni pomoćni objekti, primjenom različitih materijala, različitih spratnosti, oblika i nagiba krovova. Ove dosta jednostavne forme narušavaju izgled cijelog ambijenta. Međutim, mora se uzeti u obzir potreba stanovništva za ovakvim objektima, pa ovaj rad predlaže izgradnju novih i redizajn postojećih objekata ove vrste, po principu zidanog prizemlja od kamena i sprata od lakšeg materijala, sa četverovodnim krovom pokrivenim šindrom.

Slika 86. Pogled na pomoćne objekte u središtu naselja Vranduk

Podzona C - Pješačke ulice - Unutar naselja vezu između stambenih objekata predstavljaju uske pješačke ulice, usječene u strmi teren i prirodnu stijenu sa podzidima. Buduće aktivnosti trebaju biti usmjerene na uređenje ovih ulica sa kaldrmom, te ozelenjavanja površine između podzida. Ove pješačke staze između stambenih objekata predstavljaju bitan vizuelni element Vranduka. Neophodno je ukloniti sve nepotrebne elemente koji degradiraju ovaj prostor.

Slika 87. Izgled pješačkih staza u Vranduku

(e) Smjernice za zahvate na prioritetnim objektima i objektima od posebnog značaja

U trećem poglavlju ovog rada dati su opisi utvrda i drugih značajnijih objekata po razmatranim lokalitetima, te je definisano stanje svakog od lokaliteta na osnovu izvršenih analiza na terenu koje su vršene u periodu od proljeća 2011.godine do jeseni 2012.godine. Osim utvrda na listi predloženih prioritetnih objekata nalaze se svi listirani spomenici u definisanim obuhvatima lokaliteta i selektirani objekti koji su važni za očuvanje i dalji razvoj lokaliteta.

Utvrde zahtijevaju posebne projekte očuvanja i zaštite. Za radove na utverdama, koje smo ranije pominjali, smjernice u ovom radu daju elemente za postepeno integrisanje i ukupno unapređenje zone intenzivne zaštite. Mjere zaštite utvrda, uglavnom su, u postojećim aktivnostima, definisane na temelju istraživanja i analiza na osnovu sve dostupne arhivske građe i historijskih podataka, terenskih snimanja, izrade relevantnih nacrtu objekata i detalja, konstruktivne analize (statičke i seizmičke ugroženosti) uz neophodne laboratorijske testove za građevinske materijale i tlo. Slijedi opis stanja i trenutnih radova na četiri razmatrane utvrde.

Tešani

Srednjovjekovna utvrda Tešanj - Tešanjska utvrda je jedna od bolje očuvanih srednjovjekovnih struktura, i ima visok nivo integriteta i autentičnosti. Pod stalnim je tretmanom sanaciono-konzervatorskih radova koji se izvode etapno i sprečavaju propadanje ove strukture ali i omogućavaju njeno korištenje. Utvrda je uvrštena u turističku ponudu sa

prostorom Dizdareve kule koji je adaptiran kao galerija. Izrađeni su i elementi urbanog mobilijara, koji treba da doprinesu i pospješite turističke ponude.

Utvrda zahtijeva intenzivnije održavanje, jer su vidljiva oštećenja na bedemima utvrde uzrokovana uticajem atmosferilija, i vertikalne pukotine koje slabe konstruktivnu stabilnost obzirom da se razdvajaju zidna platna.

Vidljivi su tragovi intervencija na ovoj utvrdi gdje se lako može ustanoviti da je primjenjen novi kamen kod krune zida. Također, novi kamen je često primjenjen i kod zidanja novih dijelova zida.

Slika 88. Stanje na terenu zidanje novog dijela zida

Slika 89. Kruna zida ozidana primjenom novog kamena

Tekući radovi na utvrdi Tešanj i potrebne intervencije:

Trenutno se izvode radovi na restauraciji, anastilozi, sanaciji i rekonstrukciji dijela bedema. Evidentna je česta upotreba novog materijala i neprecizne linije zidanja.

Smjernice za intervencije⁶⁹:

Radovi koji će se provoditi na očuvanju ove fizičke strukture moraju omogućiti i garantovati kvalitetne intervencije koje će omogućiti njezin dalji opstanak. Zato prije vršenja restauratorsko-konzervatorskih radova potrebno je detaljno izvršiti snimanje postojećih pukotina, analize materijala, konsultirati eksperte profilirane za rad na ovakvim vrstama objekata i izraditi projekat restauracije.

Ukoliko je neophodno ugraditi novi materijal on mora biti u saglasnosti sa postojećim u smislu hemijskih i mehaničkih osobina. Intervencije na ovakvim strukturama trebaju poštivati postojeće historijske strukture, te biti nenametljive. Potrebno je ukloniti oštećeni ili dotrajali malter iz spojnica zida i zamijeniti ga novim odgovarajućim, kako bi se vratio

⁶⁹ Kod zahvata koji prate rekonstrukcije i djelimične rekonstrukcije bitno je istaći činjenicu važnosti posjedovanja detaljne dokumentacije. Tako se u naučnom članku *Mostar city icons an insider's view Karadžozbeg Mosque and Old Bridge complex* naglašava da su rekonstruktivni zahvati omogućili otkrivanje vještina starih majstora (graditelja). (Idrizbegović-Zgonić, 2011)

vizualni i fizički integritet zidane površine. Ovo se mora raditi pažljivo i stručno da se ne bi prouzrokovala fizička oštećenja dijela zida na kojem se vrši ovakav postupak.

Nakon što su provedeni konzervatorsko-restauratorski radovi potrebno je izraditi smjernice za korištenje i stavljanje u funkciju ove utvrde. Postojeća turistička ponuda može se unaprijediti sa dodatnim sadržajima koji će privući pažnju većeg broja turista i tokom cijele godine. Ovaj rad predlaže programske smjernice za smještaj-butik hotel unutar kula. Dopunski sadržaji su definisani interaktivnim radionicama predstavljanja zanata drvorezbarije.

Ferhadija džamija-Na ovoj džamiji u toku su restauratorski zahvati. Džamija je u dobrom stanju očuvanosti. Zadržala je dobar stepen integriteta i autentičnosti.

Eminagića kuća- je restaurirana i danas ima funkciju muzeja. Ovaj objekat potrebno je stalno održavati i uvezati sa ostalim objektima unutar zone obuhvata. Također, pored ovog objekta nalazi se stambeni objekat koji je zadržao autentične forme, međutim integritet je narušen obzirom da je objekat u lošem stanju pa je potrebno izvršiti konzervatorsko-restauratorske radove. Na taj način ovaj dio prostora bi bio upotpunjen sa novim funkcijama koje bi se organizirale u ovom prostoru, poput smještaja i ugostiteljskih prostora.

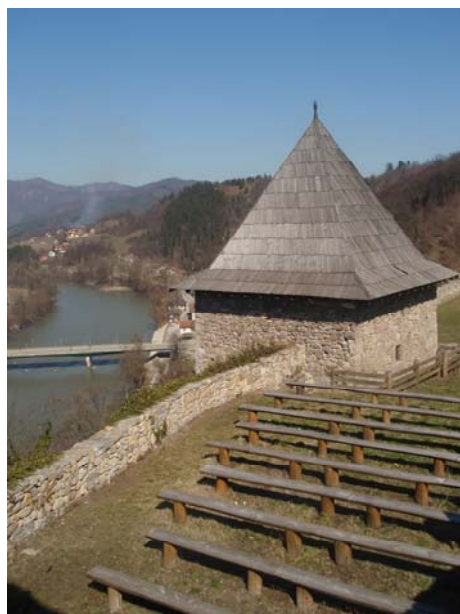
Slika 90. Tešanj: Primjeri stambenih objekata ambijentalnih vrijednosti koje treba restaurirati

Maglaj

Srednjovjekovna utvrda Maglaj - Ova utvrda prepuštena je djelovanju vremena, atmosferilija, što uzrokuje fizičko propadanje - oštećenja fizičke strukture manifestovana propadanjem konstrukcije i materijala koji čine utvrdi. Vidljiva su oštećenja i obrušavanje većeg dijela bedema, zidova ulazne kule, vertikalne pukotine, i izrazit uticaj raslinja. Kruna bedema je u potpuno lošem stanju.

Bezbjednost posjetilaca nije osigurana.

Dakle, današnje stanje utvrde ozbiljno ugrožava integritet i autentičnost utvrde, te zahtijeva hitne programe aktivnosti za održavanje i upotrebu kompleksa.

Slika 91. Maglaj: stanje utvrde-grada 2011.godine

Trekući radovi na utvrđi Maglaj i potrebne intervencije:

Uvidom u trenutno stanje objekta srednjovjekovne utvrde ustanovljeno je da se trenutno ne vrše nikakve aktivnosti u cilju zaštite i očuvanja ovog vrijednog objekta. Utvrda zahtijeva hitno reagovanje stručnjaka koji će izraditi elaborat zaštite i to najprije urgentnih radova kako bi se izvršila sanacija dijelova koji se obrušavaju. Nakon toga neophodno je etapno vršiti restauraciju i rekonstrukciju, ali i anastilozu.

Smjernice za intervencije

Restauratorski radovi koji se vrše na utvrđi trebaju se raditi po principu koji omogućava sagledavanje autentičnih cjelina. Pri rekonstrukciji dijela obrušenog zida treba koristiti postojeći kamen, ili zamjenski kamen koji ima iste karakteristike prvobitno upotrebljenog. Tradicionalni malter je od gašenog kreča. Često su prisutni sastojci koji su dodavani da unaprijede malter. Novi malter mora odgovarati historijskom malteru u boji, teksturi i volumenskom odnosu sastojaka.

Oštećene površine zida treba očistiti od spojnog sredstva, produbiti i oprati spojnice. Nakon ovih radnji potrebno je pažljivo zamijeniti porušeni materijal novim, odnosno dozidati zidove. Nakon što se utvrda dovede u stabilnu formu koja može primiti posjetioca, treba definisati sadržaje unutar nje. Tako ovaj rad predlaže održavanje manifestacija unutar bedema, poput „srednjovjekovnih igara“, gdje bi se posjetiocima interakcijom dočarao način života u doba

srednjeg vijeka. Za takvu namjenu potrebno je uvrstiti niz ugostiteljskih i pratećih sadržaja koji bi se našli u utvrđi.

Kuršumlja džamija - je nakon ratnih dejstava i oštećenja objekta 1992-95.godine, uspješno restaurirana i rekonstruisana 1996-1999.godine, pa je danas u upotrebi i u dobrom stanju očuvanosti. Predložene intervencije odnose se na stalno održavanje objekta.

Uzeirbegovića konak - Objekat je u dobrom stanju očuvanosti budući da su provedene mjere restauracije i rekonstrukcije dijela enterijera. Naredne etape očuvanja ovog objekta odnose se na stalno održavanje i uključivanje objekta u revitaliziranje cijelog područja zone zaštite u općini Maglaj.

Visoko

Srednjovjekovna utvrda Visoko - Danas je srednjovjekovnu utvrdu Visoko moguće samo djelimično sagledati, budući da je očuvana samo u temeljima. Ovaj arheološki lokalitet je podvrgnut konzervatorskim radovima. Lokalitet je teško pristupačan, pa je interesovanje većeg broja posjetilaca za ovaj srednjovjekovni objekat na minimalnoj razini.

Slika 92. Visoko: stanje utvrde-grada Visoki 2011.godine

Tekući radovi na utvrđi Visoko i potrebne intervencije:

Nakon što su izvršena arheološka istraživanja na utvrđi Visoko vrše se konzervatorski radovi (2011.godine). Nakon čišćenja cijelog objekta od raslinja, prema projektu konzervatorskih radova (2009.godine) urađeni su radovi djelomičnog skidanja zemlje i humusa sa ostataka utvrde, te je dio kamenih zidova očišćen i ponovno ugrađen.

Smjernice za intervencije

Intervencije koje se provode na utvrđi Visoko, vrše se prema pomenutom elaboratu, u kome su date jasne upute o načinu rekonstruisanja i konzervacije dijela zidina, načinu ugradnje materijala, uz maksimalno korišćenje postojećih materijala. Nakon što se arheološki radovi na ovom lokalitetu kompletiraju moguće je razviti plan koji će omogućiti nesmetan obilazak ovog lokaliteta, a što zahtijeva uvođenje na lokalitetu oko same utvrde pratećih sadržaja koji će pomoći da i ovaj lokalitet postane dio turističke ponude, za što je neophodno uvesti servisne sadržaje za turiste. Sadašnji ugostiteljski objekti koji se nalaze u neposrednoj blizini ovog lokaliteta bi trebali unaprijediti svoje sadržaje.

Tabačka džamija- Ova džamija sa drvenom munarom nalazi se u centralnoj zoni Visokog. Izvršeni su radovi rekonstrukcije, restauracije i konzervacije od strane nadležnih institucija (2005-2008), i danas je objekat u dobrom stanju. Ovaj objekat je tokom historije više puta obnavljan, a budući da nosi važne poruke prošlosti iznimno je važno obezbijediti pravilan program održavanja. Džamija je izgrađena u vrijeme uspona esnafa tabačkog zanata, pa na taj način i prostor oko džamije treba revitalizirati u pravcu u kojem je moguće naći tragove takve bogate historije o počecima razvoja kožarske industrije.

Šerafudinova ili Čaršijska džamija – danas je u dobrom stanju i džamija je u redovnoj upotrebi. Obzirom na upotrebljene materijale i klimatske uslove, objekat zahtijeva stalno i vrlo pažljivo održavanje. U širem urbanom kontekstu neophodno bi bilo harmonizirati njegovu okolinu u cilju bolje integracije sa sadržajima unutar čaršije.

Vranduk

Srednjovjekovna utvrda Vranduk - Utvrda-grad Vranduk danas je u dobrom stanju očuvanosti i stavljena je u upotrebu obzirom da su konstantno vršeni konzervatorsko-restauratorski radovi. Fizičko stanje očuvanosti okarakterizirano je visokim stepenom integriteta i autentičnosti na što upućuju dosadašnja istraživanja provedena od strane nadležnih institucija. Vizure na objekat narušene su izgradnjom neprimjerenih pomoćnih objekata uz samu utvrdu, oblikovanjem okolnih objekata bez oslanjanja na tradicionalnu izgradnju.

Utvrda je uključena u turističke ponude turističke zajednice Ze-Do kantona, budući da je unutar kule stalna muzejska postavka. Također, utvrda je uključena i u ostale manifestacije koje promoviraju razvoj turizma na ovom području.

Današnja problematika koja prati fizičku strukturu praćena je pojavom vlage te rastom vegetacije unutar bedema koja često može izazvati nepoželjna veća oštećenja.

Slika 93. Vranduk: Stanje utvrde-grad 2012.godine

Tekući radovi na utvrdi Vranduk i potrebne intervencije:

Utvrda je otvorena posjetiocima pa u tom smislu zahtijeva i stalno tekuće održavanje struktura, kako se ne bi narušio integritet i autentičnost ovog objekta.

Kako bi utvrda zadovoljila standarde turističke ponude koja može da ugosti veći broj posjetilaca neophodno je uspostaviti prateće sadržaje koji će omogućiti nesmetan razvoj turizma. U ovom radu predloženi su osnovni sadržaji unutar utvrde, koji će omogućiti nesmetan obilazak i razgledanje utvrde ali i omogućiti posjetiocima zadržavanje na ovom lokalitetu.

Smjernice za intervencije

Sadašnje stanje utvrde zahtijeva održavanje i pravovremeno djelovanje na fizičke strukture utvrde. Prilikom bilo kakvih intervencija neophodno je uraditi tehnički elaborat koji će biti odobren od nadležnih institucija. Pri tome treba voditi računa o upotrebi materijala koji ne degradiraju ovu srednjovjekovnu strukturu. Tako za utvrdu Vranduk izvorni materijal je kamen (sedra i škriljac), a vezivno sredstvo malter (krečni malter), drvo borovina, jelovina, smrča, kesten, bukovina i hrastovina. Ugradnja ovih materijala treba biti tradicionalna kako bi vjerodostojno prikazali izvorni oblik ove utvrde.

Turističku ponudu bi trebalo organizirati da se integrira obilazak cijelog lokaliteta sa utvrdom. Unutar utvrde predlaže se zadržavanje muzejskih eksponata, uz određene reorganizacije, te otvaranje manjeg restorana sa lokalnom gastro ponudom, interaktivna radionica kovačkog zanata i suvenirnice.

Džamija Sultana Fatiha – na ovom objektu izvršeni su restauratorski zahvati (projekat 2001.godine), uz upotrebu materijala primjerenih ovom lokalitetu, pa je džamija danas u upotrebi. Međutim, budući zahvati na ovom objektu trebali bi biti usmjereni na stalno održavanje, te uključivanje u program turističkog obilaska vrijedne ambijentalne cjeline Vranduka.

Stambeni objekat-muzej-(objekat br.79,mapa br.43) Među stambenim objektima posebno se ističe stambeni objekat koji je restauriran i pretvoren u muzej 1957. godine. Međutim, da bi prezentirali ljepotu tradicionalne stambene izgradnje Vranduka neophodno bi bilo uz ovu kuću restaurirati i revitalizirati još nekoliko stambenih jedinica koje do danas nisu u potpunosti izgubile integritet i autentičnost. Ovaj rad predlaže restauraciju stambenih objekata (br.78,90,76,74,2,22,27,47,45,47,59) na način da se tipični arhitektonski elementi prozori, vrata, oblik krova zadrže, i uz primjenu tradicionalnih materijala (fasada, krovni pokrov od drvene šindre) i bondruk sistema izgradnje.

4.4. Implementacija (razvoj i korištenje)

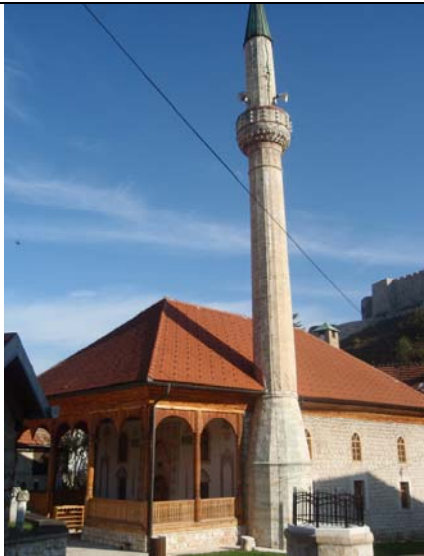
Kako bi implementiranje bilo provedeno pravovremeno i na pravi način, rad definiše kritične tačke u obuhvatu i prioritetne objekte kako bi se spriječila daljna destrukcija i objekata i ambijenata, ali i kako bi se što prije uspostavio sistem ekonomske samoodrživosti koji bi omogućio realizaciju neophodnih projekata. U tom smislu primarna je restauracija srednjovjekovnih utvrda, koje su nosioci identiteta i razvoja cijelog obuhvata, te dalje aktivnosti na unapređenju funkcija, upotrebe i povezivanje utvrde sa mikrolokalitetom ali i lokaliteta međusobno.

Kako bi utvrde mogle samoodrživo funkcionisati neophodno je istovremeno raditi na adaptiranju i rehabilitaciji svih pratećih sadržaja.

U cilju uspješnosti projekta moraju se implementirati sve odredbe koje definišu planovi (regulacioni plan-plan konzervacije) za koje je ovaj rad dao brojne smjernice.

U tabeli koja slijedi dat je prijedlog intervencija na prioritetnim objektima u odabranim lokalitetima sa aproksimacijom neophodnih sredstava za predložene zahvate.

Tabela 2. Prijedlog intervencija na prioritetnim objektima

Mjesto/ objekat	Foto	Opis zahvata	Trajanje zahvata	Potrebna ulaganja (u KM)
TEŠANJ				
Utvrda Tešanj		Rehabilitacija Restauracija Konzervacija	3 god.	8.960 000
Džamija Ferhadija		Restauracija Održavanje	1 god.	240 000

Eminagića konak		Održavanje	1 god.	18 000
Stambena kuća unutar zone intenzivne zaštite; objekat br. 122; mapa br. 8		Restauracija, rehabilitacija	1 god.	250 000
Stambena kuća unutar zone intenzivne zaštite; objekat br. 112; mapa br. 8		Restauracija, rehabilitacija	1 god.	300 000
Poslovni objekat br.49; mapa br.8		Održavanje	2 god.	220 000
MAGLAJ				
Utvrda Maglaj		Restauracija i konzervacija	3 god.	3 000 000

Kuršumlija džamija		Restauracija	2 god.	800 000
Uzeirbegovića konak		Održavanje	1 god.	25 000
Stambena kuća unutar zone intenzivne zaštite; objekat br. A; mapa br. 19		Restauracija, rehabilitacija	1 god.	300 000
Sukija džamija		Održavanje	1 god.	18 000
Čabrina kafana		Održavanje	1 god.	20 000

Stambena kuća unutar zone intenzivne zaštite; objekat br. B; mapa br. 19		Restauracija, rehabilitacija	1 god.	200 000
VISOKO				
Utvrda		Konzervacija i restauracija	2,5 god.	2.560 000
Alaudinova džamija/ Bijela džamija		Održavanje	1 god.	50 000
Šadrvarska džamija		Održavanje	1 god.	25 000

Stambena kuća unutar zone intenzivne zaštite br.521; mapa br. 31		Restauracija, rehabilitacija	1 god.	330 000
Zgrada Općine Visoko		Održavanje	1,5 god.	768 000
Muzej		Održavanje	1 god.	35 000
Stambeni objekat unutar zone intenzivne zaštite br. 422; mapa br.31		Održavanje	1 god.	18 000

Tabačka džamija		Održavanje	1 god.	30 000
Kuća unutar zone intenzivne zaštite; objekat br. 115; mapa br.31		Restauracija, rehabilitacija	1 god.	224 000
Poslovni objekat u čaršiji; objekat br. 204; mapa br. 31		Restauracija i rehabilitacija	1 god.	280 000
VRANDUK				
Utvrda		Restauracija i rehabilitacija	1,5 god.	1.350 000

Stambeni objekat (Muzej)		Restauracija i održavanje	6 mj.	88 200
Džamija Sultana Fatiha		Održavanje	1 god.	21 200
Stambena kuća unutar zone intenzivne zaštite br.74;mapa br.43		Rehabilitacija	8 mj.	300 000
Stambena kuća unutar zone intenzivne zaštite br. 78; mapa br.43		Rehabilitacija	1,5 god	350 000

4.4.1.Turizam

U okviru definisanja smjernica za izradu plana upravljanja posebnu pažnju treba posvetiti turizmu kao važnoj grani ekonomije. Turizam je disciplina koja ima direktnu vezu sa podrškom razvoja urbanog i kulturnog naslijeđa, naročito kada je riječ o lokalitetima gdje prirodni resursi, koji bi bili baza razvoja turizma, nisu razvijeni u onoj mjeri koja bi im pružila atraktivnost za veći broj turista, a time i održivost. U takvu kategoriju možemo svrstati i srednjovjekovne gradove poput Tešnja, Maglaja, Vranduka i Visokog, koji su predmet ovog istraživanja.

Ovi gradovi spadaju u kategoriju manjih gradova čije kulturno naslijeđe predstavlja resurse koji su prethodno evidentirani, detaljno istraženi, pa su i baza za razvoj turizma ili kulturnog turizma cjelokupne regije. Razvoj turizma usmjeren je na uvećavanje profita i poboljšanje uslova očuvanja graditeljskog naslijeđa. U pogledu razvoja turizma bitno je uspostaviti smjernice koje će ustanoviti postojanje pozitivnih i negativnih efekata, ali i ukazati na moguće balansiranje u svrhu poboljšanja uslova za održivost graditeljskog naslijeđa cjelokupne regije. Prilikom definisanja akcija koje su usmjerene na povećavanje ekonomske dobiti od većeg broja turističkih ponuda, moramo biti svjesni postojanja negativnih uticaja turizma. Sa razvojem turizma lokaliteti se nalaze u novom okruženju, usljed izgradnje boljih prilaza, pratećih sadržaja, parkirališta, što stvara negativne implikacije na najznačajnije spomenike kako u fizičkom pogledu tako i u širem kontekstu socio-ekonomskog promatranja. (Orbasli, Tourist in Historic Towns-Urban Conservation and Heritage Management, 2000)

Povećan broj turista ujedno znači i povećan broj štetnih uticaja na okoliš, samu konstrukciju, trošenje objekata koji vode ka propadanju i gubitku vrijednosti objekata od prekomjerne upotrebe. Također, ovdje se mora naglasiti i negativni uticaj na ambijent i duh mjesta, zato je neophodno balansirati broj posjetilaca u prostoru i vremenu za svaku pojedinu lokaciju. Treba imati u vidu činjenicu da su kapaciteti objekata koji se nalaze na ovim lokalitetima su mali, pa se ovdje daje prijedlog jačanja razvoja turizma na bazi ekskluziviteta.

Treba istaći da negativan turistički uticaj može prouzrokovati iseljavanje lokalnog stanovništva koje čini bitnu kariku održivosti i životu određenog mjesta. Očuvanje naslijeđa je problematika koja se mora oslanjati na moguće profitabilne discipline kao što je turizam, ali uvijek uz činjenicu da naslijeđe čuvamo za vrijeme u kojem jesmo ali i za buduće

generacije, pa time i za stanovništvo koje je svakodnevni konzumer naslijeđa, ali i dio naslijeđa u širem kontekstu.

Rad predlaže razvoj turizma na bazi saradnje *Agencije* sa lokalnim turističkim zajednicama. Prilikom definisanja smjernica za razvoj turizma neophodno je na svakoj lokaciji provjeriti aktivnosti tokom različitih doba godine, te dešavanja u toku dana u sedmici.

Program obilaska četiri lokaliteta treba biti planiran u vidu prožimanja hipotetičkih ruta fokusiranih na različite aspekte (historija, arhitektura i kultura življenja) u “paketima” prilagođenim različitim dobnim odnosno obrazovnim grupama posjetilaca.

U cilju davanja smjernica koje se odnose na turizam, kao jednu od ključnih komponenti implementacije projekta analizirana je hipotetička turistička ruta koja integriše četiri razmatrana lokaliteta Tešanj, Maglaj, Vranduk i Visoko. (Mape br. 47, 48, 49, 50 i 51.) Imajući u vidu da najveći broj turista posjećuje Bosnu i Hercegovinu grupno i da je Sarajevo ishodište većine turističkih kretanja u Bosni⁷⁰ hipotetička ruta je planirana sa sljedećim ulaznim parametrima: grupa od 50 turista, različite dobi i fizičkog kapaciteta posjećuje lokalitete - *Utvrde u dolini rijeke Bosne*, sa polaskom iz Sarajeva prvog dana ujutro, nakon ranog doručka, i povratkom drugog dana u kasnim večernjim satima. Itenerer za moguću hipotetičku rutu obilaska predloženu u ovom radu nalazi se u dodatku.

Zamišljeno je da se prvo dosegne lokalitet Maglaj. Vožnja od Sarajeva do Maglaja traje dva sata i 30 minuta. Nakon obilaska Maglaja turisti se prebacuju u Tešanj gdje je predviđeno noćenje. Ujutro se kreće ka Vranduku, a nakon obilaska, prema Visokom. Nakon obilaska lokaliteta Visoko predviđen je povratak u Sarajevo.

Kako bi se do kraja obezbijedila uspješnost implementiranja plana upravljanja za ovu grupu dobara konstantno se mora raditi na ulaganju u marketing, koji treba od početka osnivanja *Agencije* promovirati zaštitu naslijeđa ali i edukaciju o naslijeđu.

⁷⁰ Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku, objavljenih u godišnjacima, Sarajevo je destinacija sa najvećim brojem turističkih posjeta

5. Presentacija rezultata istraživanja i zaključna razmatranja

5.1. Zaključak

Rad je u potpunosti ostvario zadate ciljeve istraživanja:

Rad je dao cjelovitu analizu i vrijednovanje historijskih, prostornih, urbanističkih, arhitektonskih aspekata Tešnja, Maglaja, Visokog i Vranduka - četiri grada formirana na osnovu srednjovjekovne utvrde u slivu rijeke Bosne, koji predstavljaju primjer izvanrednog prožimanja historijskih perioda sa jasnim i snažnim tragovima svih promjena, i čine grupu dobara.

Rad je dao jasan prijedlog **strategije upravljanja, finansiranja, planiranja i korišćenja graditeljskog naslijeđa**, u obliku integralnog procesa koji će omogućiti uključivanje pomenutih gradova u savremene tokove očuvanja graditeljskog naslijeđa i njihov budući razvoj.

Kompleksnost i sveobuhvatnost strategije upravljanja naslijeđem omogućava definiranje platforme za samoodrživost pomenutih lokaliteta na način da su definisane kulturne vrijednosti, potencijali i mogućnosti lokaliteta, a sve u svrhu očuvanja i zaštite kulturno-historijskog naslijeđa.

Izdvojeni su osnovni problemi koji prate realizaciju plana upravljanja naslijeđem (menadžment plana) koji se odnose na različitost legislative na državnom i internacionalnom nivou; nedostatak ili izrazito mali broj i različitost sudionika u planu upravljanja naslijeđem i njihova uključenost; neplanske transformacije (izgradnja novih odnosno preuređenje postojećih objekata, u glavnom većih volumena sa uvođenjem novih sadržaja) i jaz između shvatanja i odnosa vlasti prema naslijeđu, ali i stanovništvu koje nastanjuje određene lokalitete.

U cilju adekvatnog očuvanja i daljeg razvoja graditeljskog naslijeđa, rad predlaže **formiranje organizacije** koja preuzima punu odgovornost za provođenje planova i svih etapa koje planovi definišu, uz poštivanje postojeće zakonske regulative kako općinske, kantonalne tako i federalne, i predlaže ime organizacije **Agencija Sliv rijeke Bosne**. Agencija u administrativnom smislu treba da simultano koordinira rad postojećih službi i institucija vezan za sve pomenute lokalitete.

Rad sadrži brojne informacije obrađene najsavremenijim analitičkim i grafičkim metodama, što predstavlja vrlo solidnu osnovu primjene **informacione tehnologije** u vođenju svih aktivnosti Agencije, i njenog uključivanja u sistem informacija u zemlji i šire. Tako definisane smjernice pomogle bi koordinisanom radu, djelovanju i korištenju jedinstvenog

informatičnog sistema za sve nadležne institucije koje intenzivno rade na očuvanju graditeljskog naslijeđa Bosne i Hercegovine (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, Kantonalnog zavoda za urbanizam i prostorno planiranje Ze-Do kantona, Općina i dr.), ali i kao potpora pri naučnom radu i istraživanju.

Rad naglašava da osnivači, lokalne općine i kanton, trebaju obezbijediti **osnovna finansijska sredstva** za funkcionisanje Agencije. Svakako da u dijelovima od šireg interesa, kao što su veći infrastrukturni projekti, Federacija BiH i država trebaju uzeti učešće. Dobri rezultati na očuvanju i razvoju naslijeđa će privući i sredstva investitora, donatora, vlasnika i korisnika objekata u području obuhvata. Iz toga razloga je izuzetno važno uspostaviti korektne odnose i partnerstvo javnog i privatnog sektora u realizaciji neophodnih projekata prema usvojenim planovima.

U radu predložena strategija daje jasne **upute za planiranje** cijelih lokaliteta koje trebamo prihvatiti kao spomenike kulture sa njihovim užim i širim okruženjem (kontakt ili *buffer* zonom). Upute su date i za intervencije vezane za svaki pojedinačni objekat unutar zone intenzivne zaštite, kao i za grupe objekata označene kao zone rehabilitacije.

Rad je također razmatrao i izgradnju novih savremenih arhitektonskih formi u kontaktu sa postojećim historijskim urbanim strukturama, gdje se suočavamo i sa problematikom promjene namjene i korištenja objekata, promjene cjelokupnog okruženja u fizičkom smislu.

Ovi prijedlozi definišu novu sliku lokaliteta koja pored poštivanja postojećih vrijednosti uzima u obzir i sve promjene bazirane na socio-ekonomskom promišljanju. Obzirom na činjenicu da se potrebe i želje korisnika vremenom mijenjaju, arhitektonski i urbani prostori su predloženi da budu polifunkcionalni i fleksibilni u dugoročnom vremenskom intervalu.

Očuvanje, u ovom radu tretirane baštine, također uključuje oblikovanje javnog prostora sa pozornošću na funkcionalnost, razmjere, upotrebljene materijale, rasvjetu, urbanu opremu i vegetaciju.

Nakon izvršenih analiza historijskog tkiva svakog od gradova koji su bili predmet istraživanja dat je prijedlog upotrebe objekata i zemljišta poštivajući historijski kontinuitet, navike i običaje stanovništva.

Predložene upute za upotrebu zemljišta direktno su vezane za režim saobraćaja i za planiranje infrastrukture na četiri lokaliteta te sadrže mjere za poštivanje historijskih tkiva, uz maksimalno ublažavanje negativnih uticaja cirkulacije prometa i parkinga.

Naslijeđe predstavlja resurse koji se stavljaju u novo okruženje promatrano sa društveno ekonomskog aspekta. Na osnovu istraživanja i planiranja savremenih trendova u zemlji i inostranstvu, posebno struktura upisanih na listu Svjetske baštine UNESCO-a, rad je dao **smjernice za korišćenje** lokaliteta sa posebnim akcentom na razvoj turizma, kao jednog od osnovnih ekonomskih pokretača u funkciji njegovog očuvanja i daljeg razvoja zasnovan na autentičnim kulturnim elementima povezanim sa prirodnim vrijednostima. Obzirom na razvoj kulturnog turizma, uz povećan ali kontrolisan broj posjetilaca, a imajući u vidu postojanje negativnih efekata i uticaja turizma na vrijednosti naslijeđa, omogućit će se pravovremene aktivnosti koje takve efekte svode na minimum. Rad predlaže zasnivanje kvalitetne servisne infrastrukture na lokalitetima, te permanentna ulaganja sredstava u marketing.

Grupa dobara elaborirana u ovom radu može biti proširena sa lokalitetima istih ili sličnih historijskih, prostornih, urbanističkih, arhitektonskih karakteristika, a koji pripadaju istoj geografskoj cjelini u slivu rijeke Bosne. Ovakav način tretiranja više lokaliteta kao grupe dobara graditeljskog naslijeđa može poslužiti kao pozitivan primjer za druge brojne lokalitete i cjeline na teritoriji Bosne i Hercegovine.

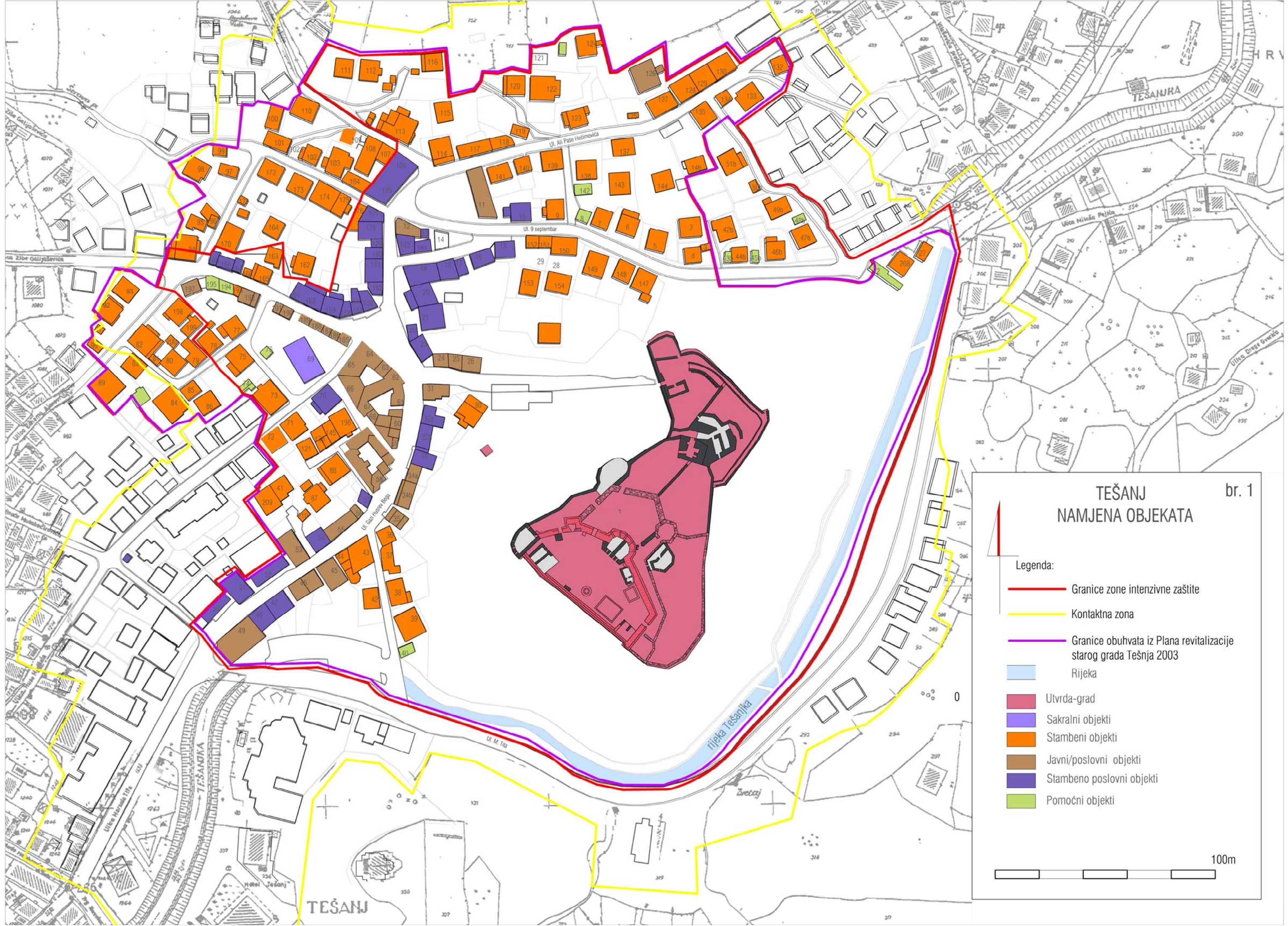
Poseban akcenat u ovom radu je utvrđivanje stepena integriteta i autentičnosti lokaliteta Vranduka, Maglaj, Tešanj i Visoko i upute u cilju poboljšanja ukupnog stanja ovih lokaliteta, u cilju mogućnosti upisa ove grupe dobara na listu svjetske baštine UNESCO-a.

Obzirom da je rad u potpunosti ispunio postavljene ciljeve dokazana je pretpostavljena hipoteza da će ***graditeljsko naslijeđe srednjovjekovnih utvrđenih gradova Tešanj, Vranduk, Maglaj i Visoko - koji pripadaju istoj kulturno-historijskoj i geografskoj cjelini sliva rijeke Bosne - uspostavom jedinstvenog sistema upravljanja (manadžment plan), u skladu sa međunarodno usvojenim dokumentima i pozitivnoj praksi, biti očuvana grupa dobara osposobljena za samoodrživi razvoj.***

PRILOZI

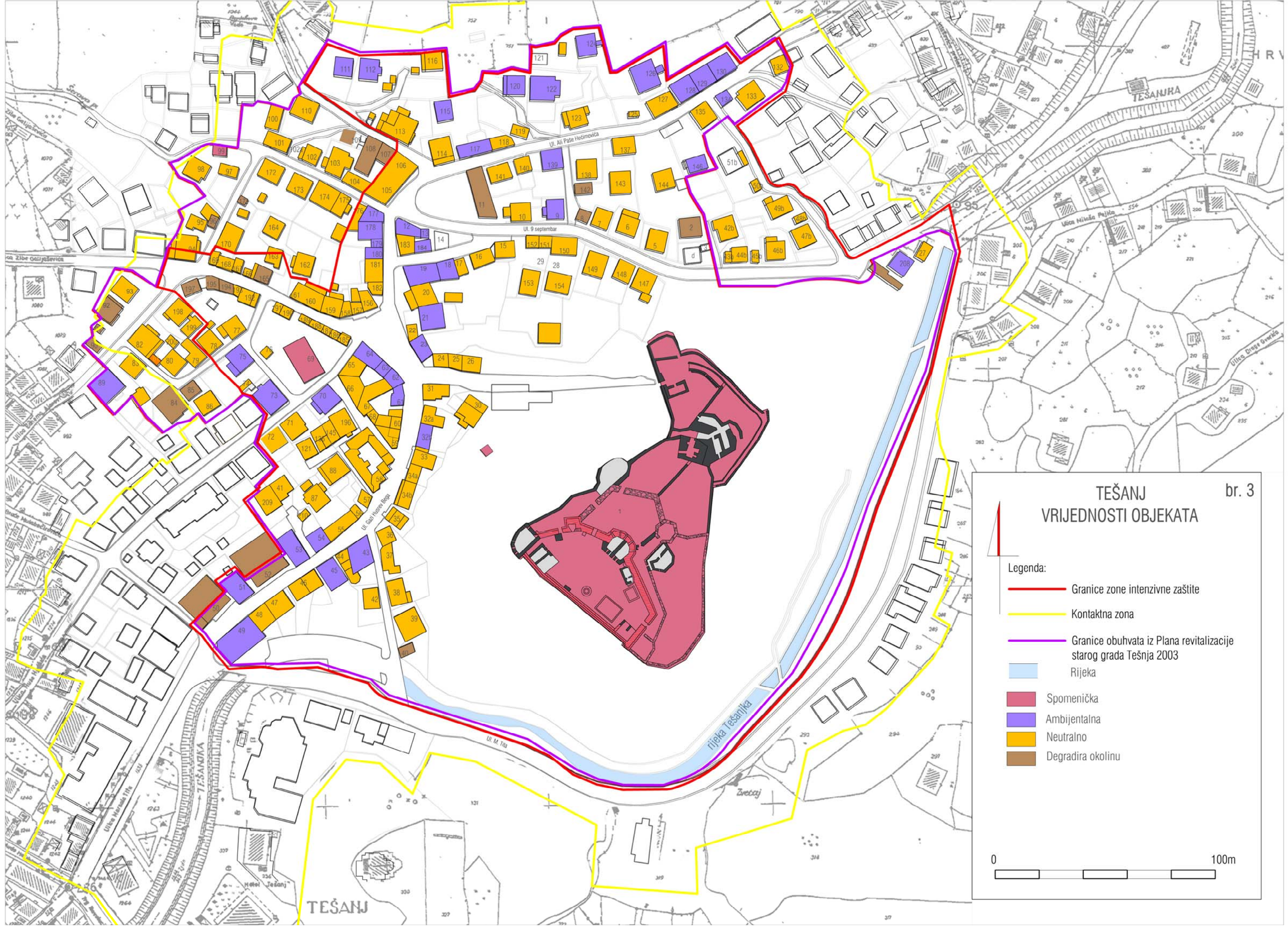
TEŠANJ
NAMJENA OBJEKATA

br. 1

Legenda:

- Granice zone intenzivne zaštite
- Kontaktina zona
- Granice obuhvata iz Plana revitalizacije starog grada Tešnja 2003
- Rijeka
- Utvrdni grad
- Sakralni objekti
- Stambeni objekti
- Javni/poslovni objekti
- Stambeno poslovni objekti
- Pomoćni objekti

100m

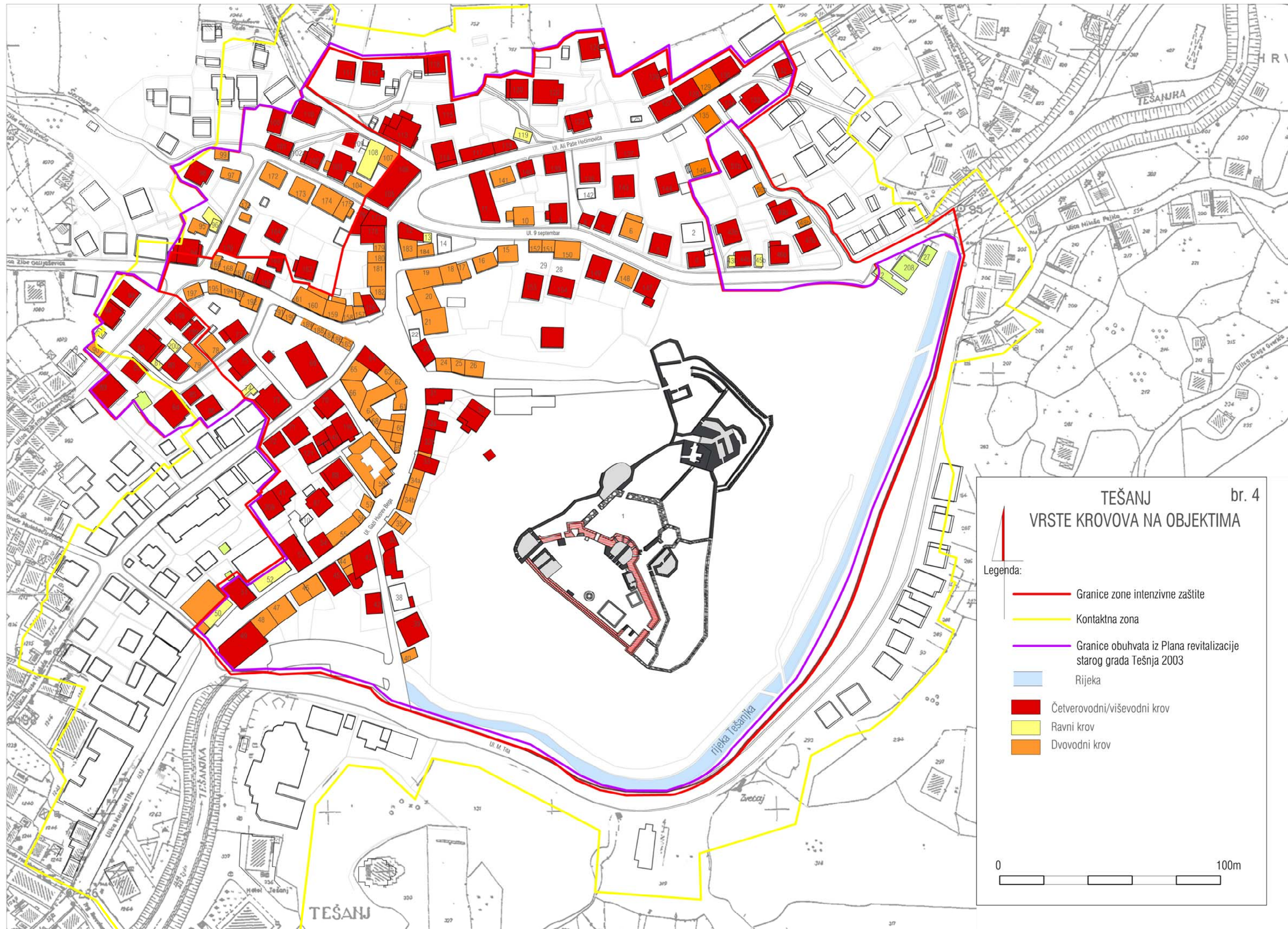

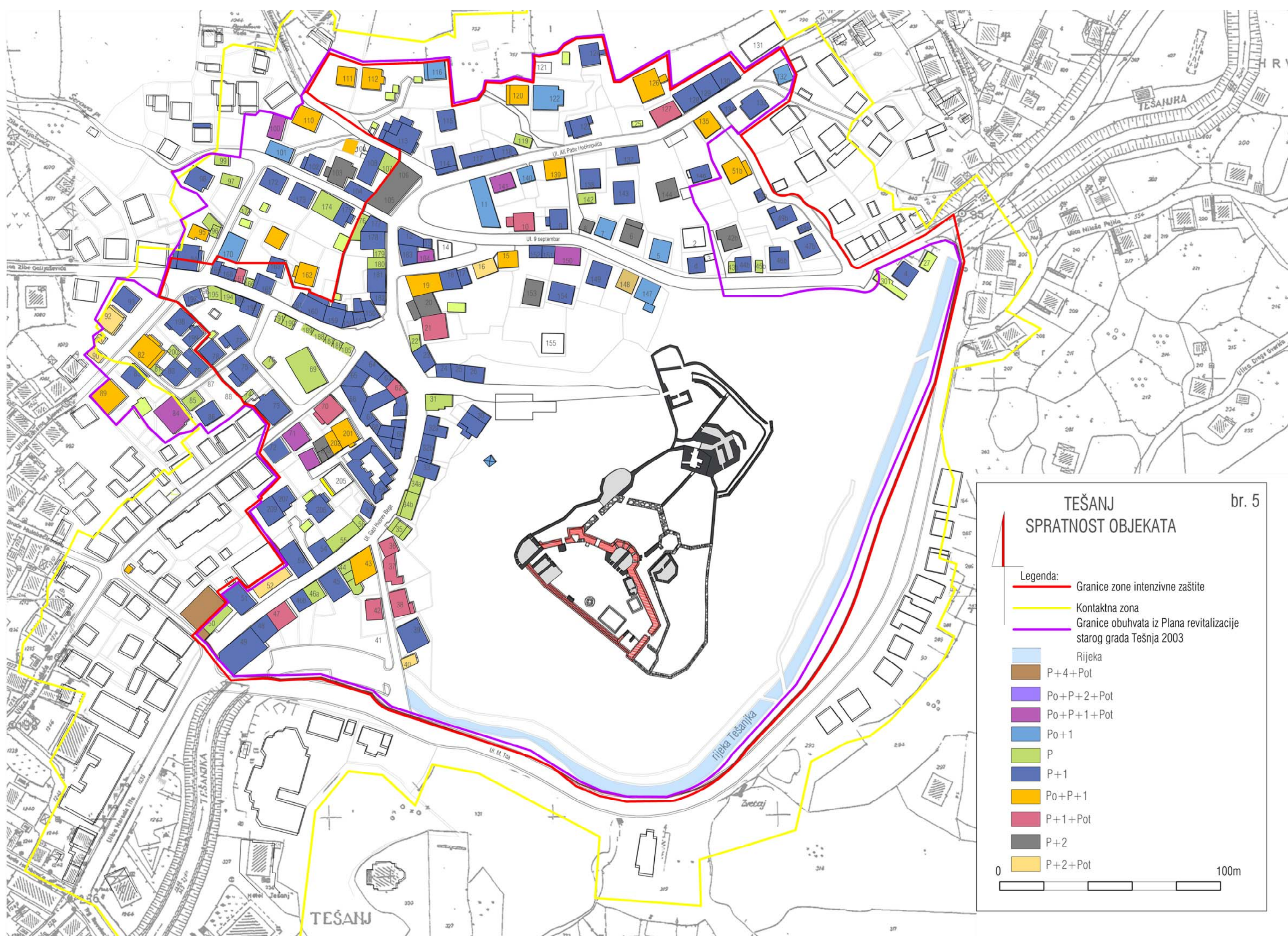
TEŠANJ VRIJEDNOSTI OBJEKATA

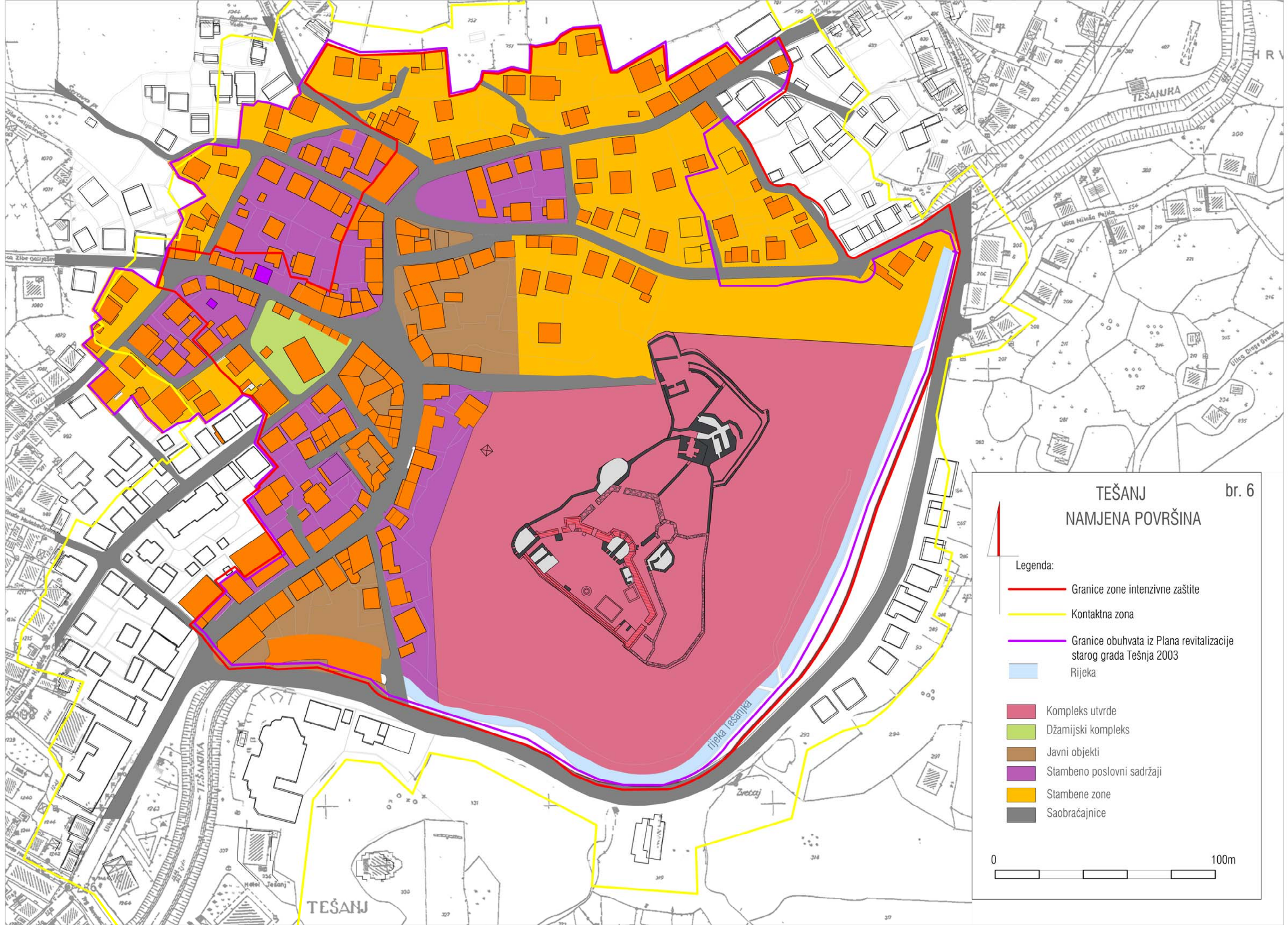
br. 3

- Legenda:
- Granice zone intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - Granice obuhvata iz Plana revitalizacije starog grada Tešnja 2003
 - Rijeka
 - Spomenička
 - Ambijentalna
 - Neutralno
 - Degradira okolinu

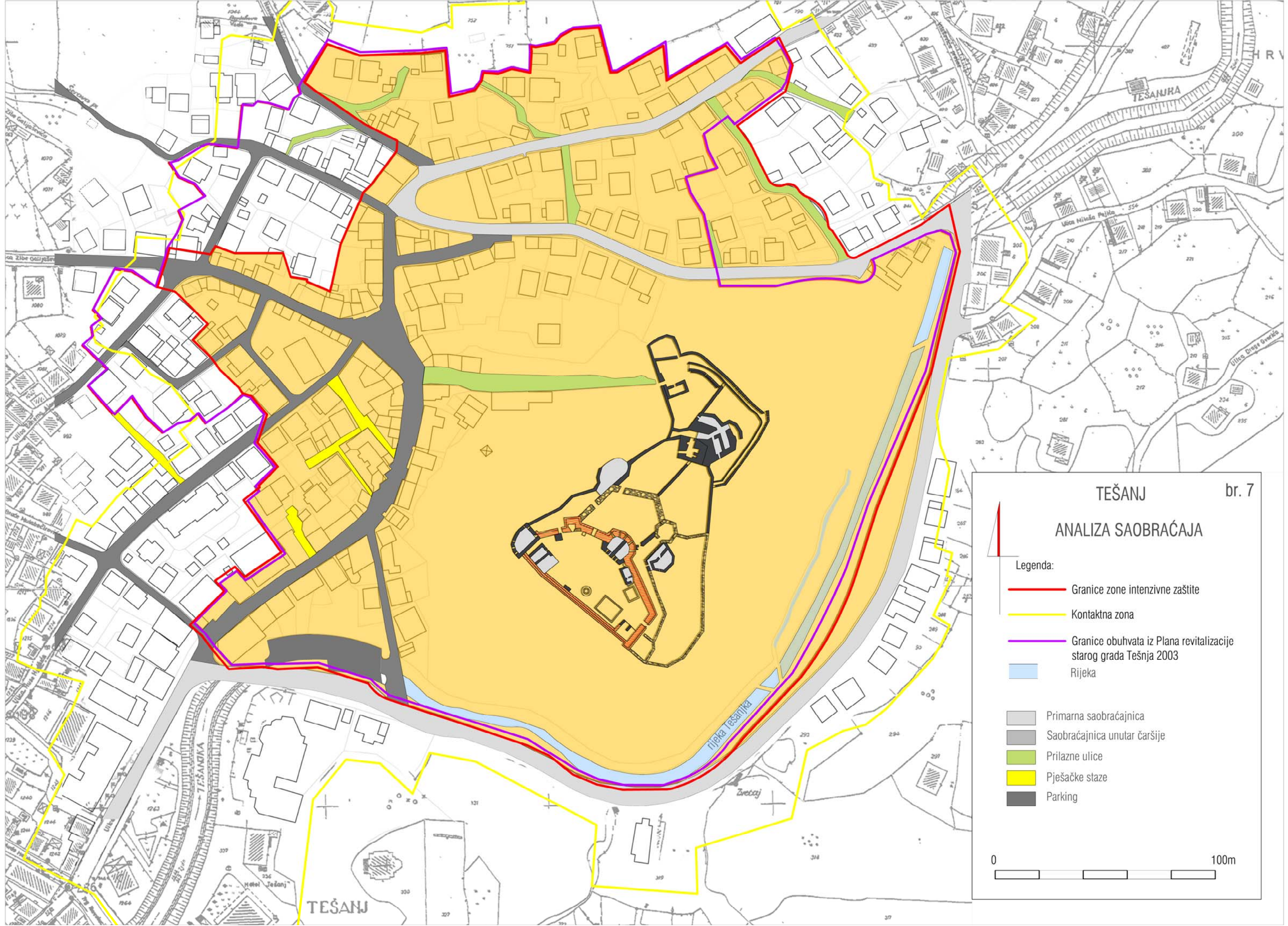
TEŠANJ
NAMJENA POVRŠINA

br. 6

Legenda:

- Granice zone intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granice obuhvata iz Plana revitalizacije starog grada Tešnja 2003
- Rijeka
- Kompleks utvrde
- Džamijski kompleks
- Javni objekti
- Stambeno poslovni sadržaji
- Stambene zone
- Saobraćajnice

TEŠANJ

br. 7

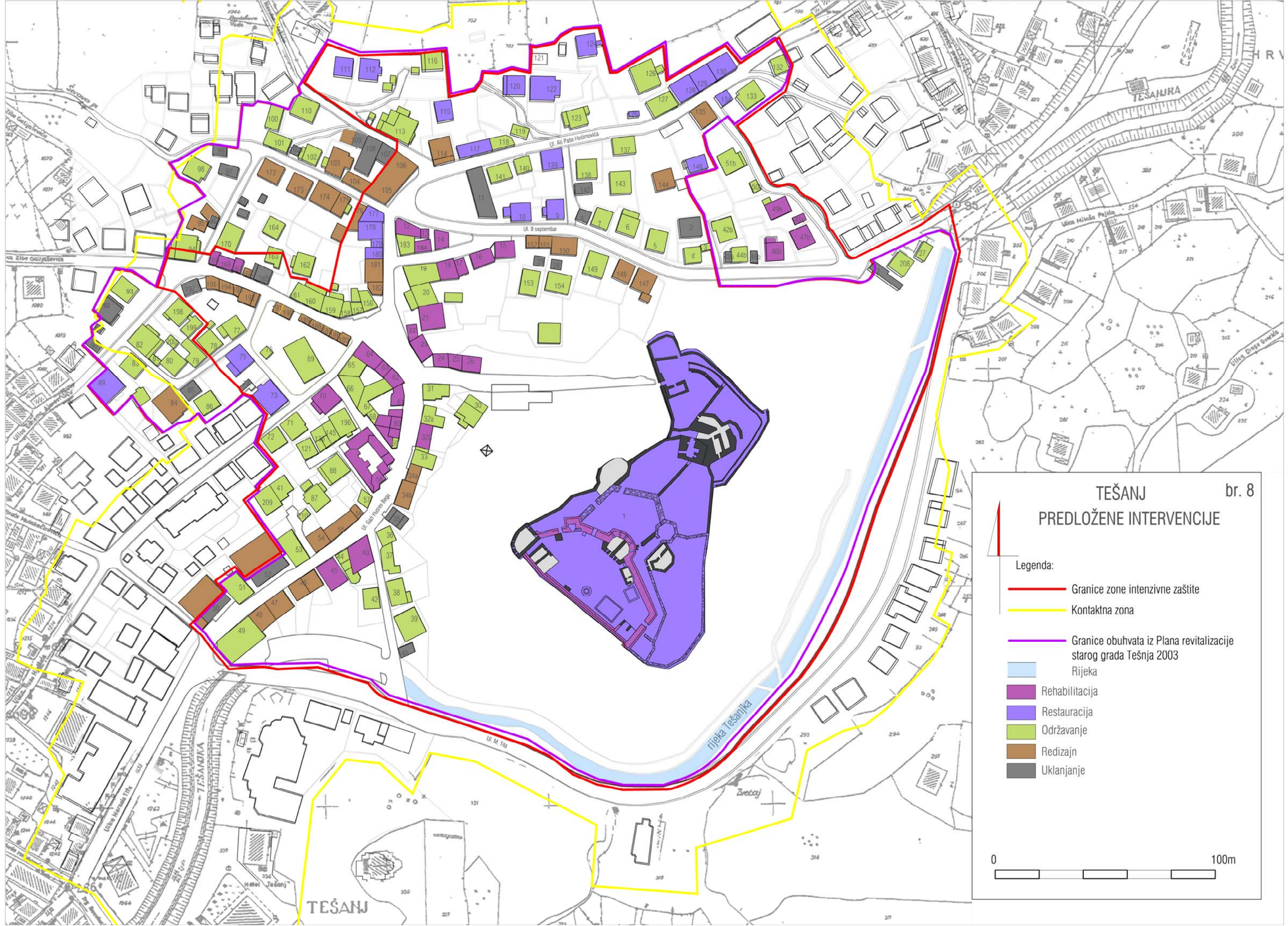
ANALIZA SAOBRAĆAJA

Legenda:

- Granice zone intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granice obuhvata iz Plana revitalizacije starog grada Tešnja 2003
- Rijeka

- Primarna saobraćajnica
- Saobraćajnica unutar čaršije
- Prilazne ulice
- Pješačke staze
- Parking

TEŠANJ
PREDLOŽENE INTERVENCIJE

br. 8

Legenda:

Granice zone intenzivne zaštite

Kontaktna zona

Granice obuhvata iz Plana revitalizacije starog grada Tešnja 2003

Rijeka

Rehabilitacija

Restauracija

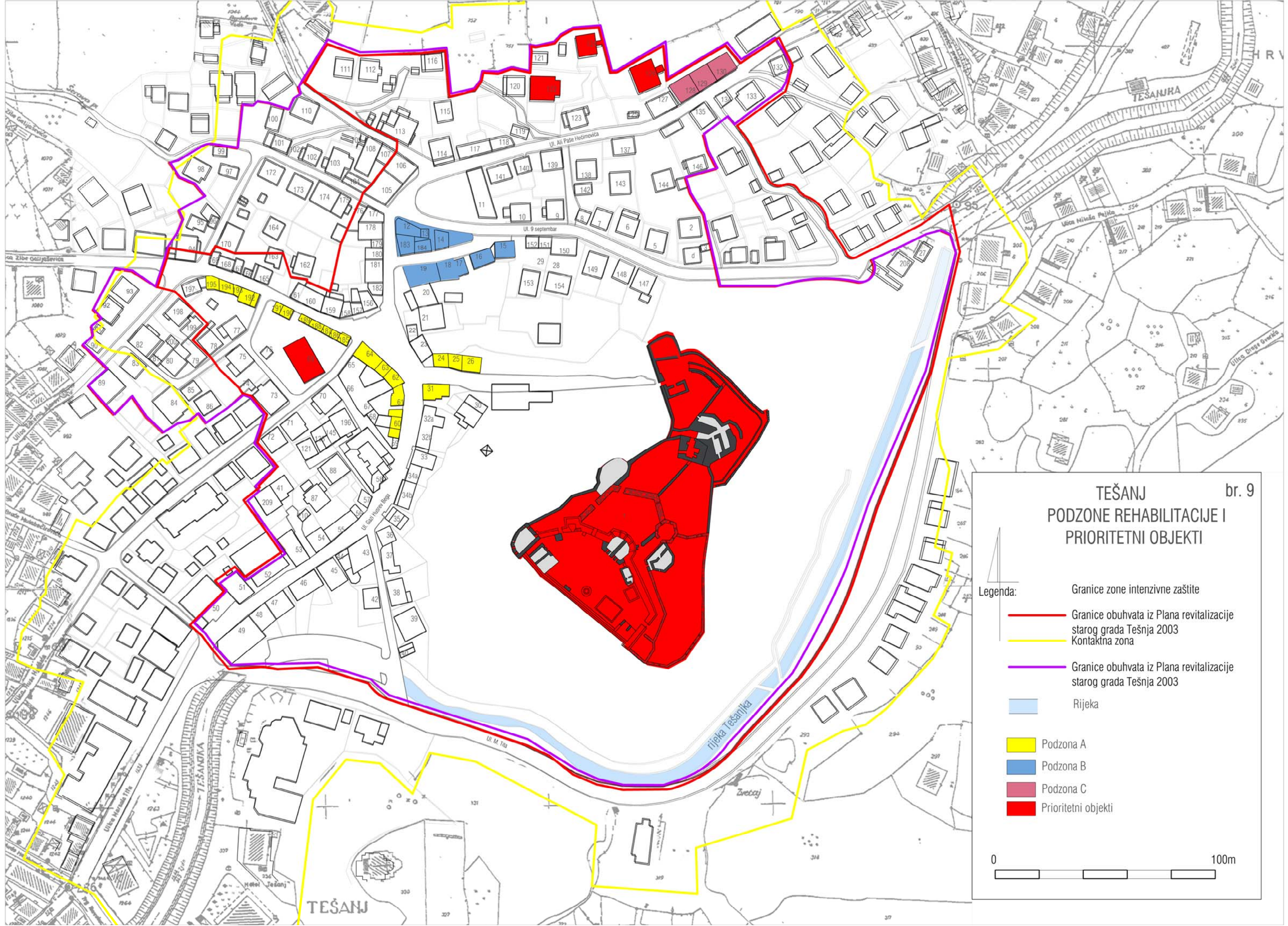
Održavanje

Redizajn

Uklanjanje

0

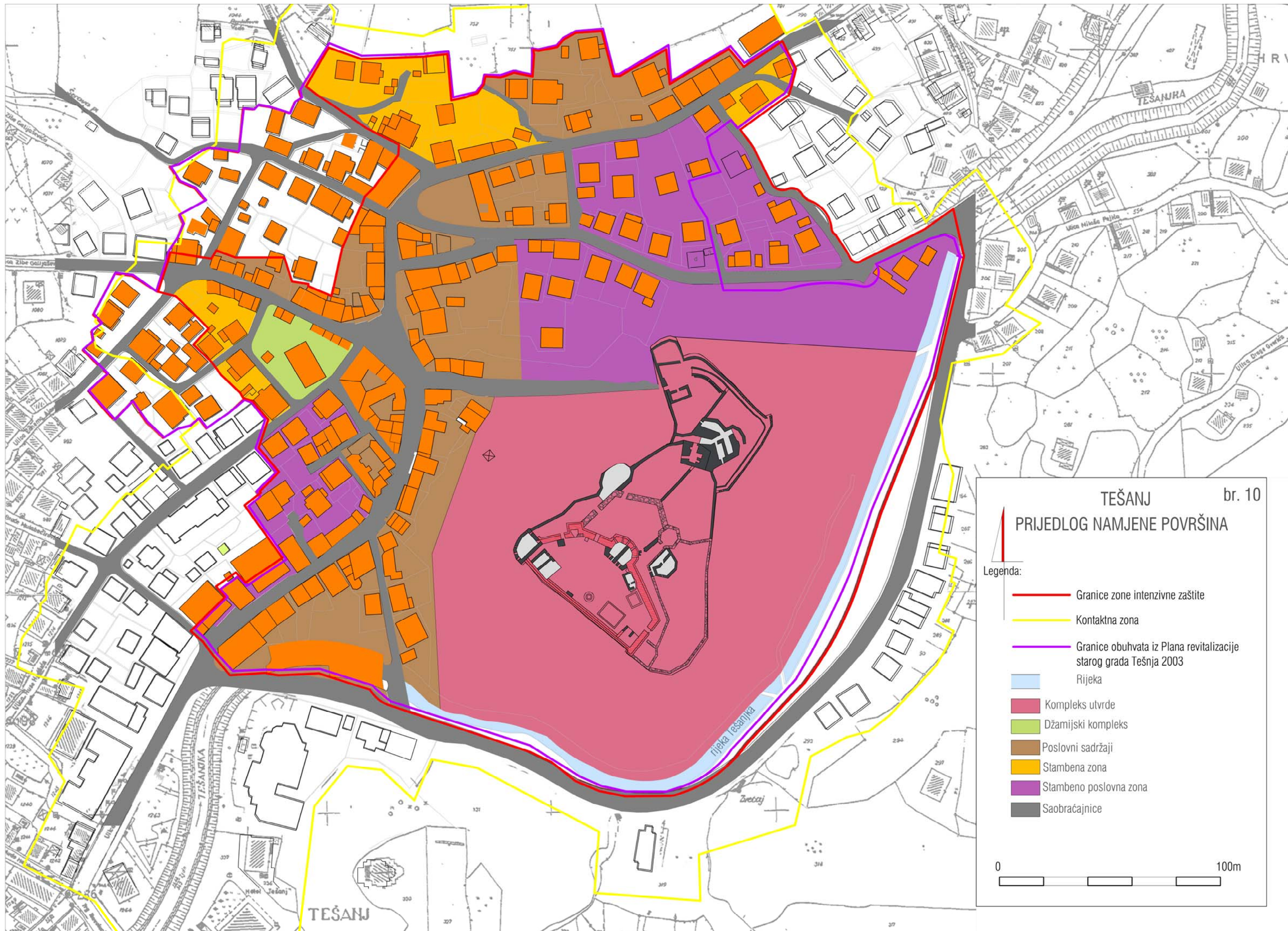
100m

TEŠANJ br. 9
PODZONE REHABILITACIJE I
PRIORITETNI OBJEKTI

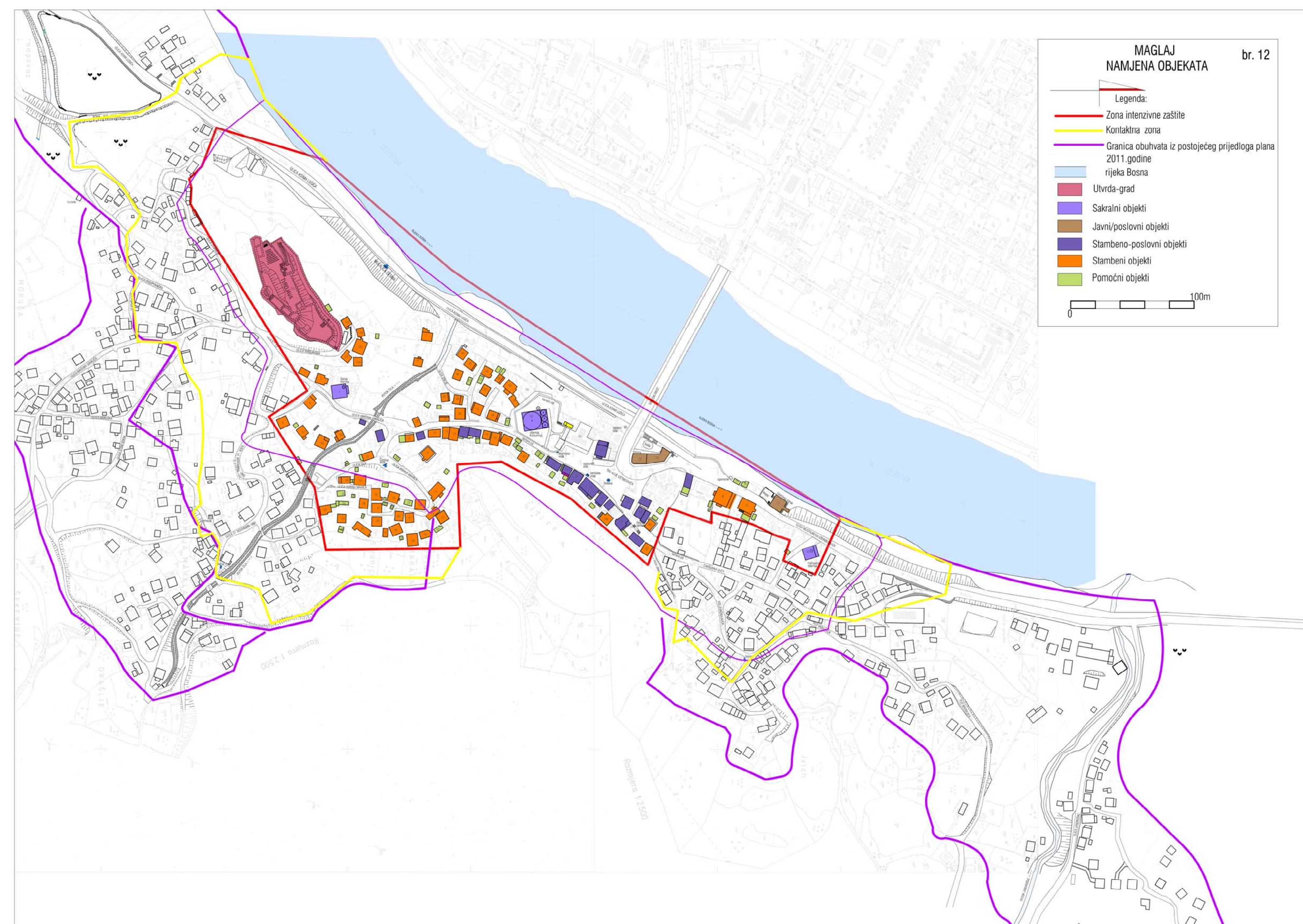
- Legenda:
- Granice zone intenzivne zaštite
 - Granice obuhvata iz Plana revitalizacije starog grada Tešnja 2003
 - Kontaktna zona
 - Granice obuhvata iz Plana revitalizacije starog grada Tešnja 2003
 - Rijeka
 - Podzona A
 - Podzona B
 - Podzona C
 - Prioritetni objekti

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - Granica obuhvata iz postojećeg prijedloga plana 2011. godine
 - rijeka Bosna
 - Utvrda-grad
 - Sakralni objekti
 - Javni/poslovni objekti
 - Stambeno-poslovni objekti
 - Stambeni objekti
 - Pomoćni objekti

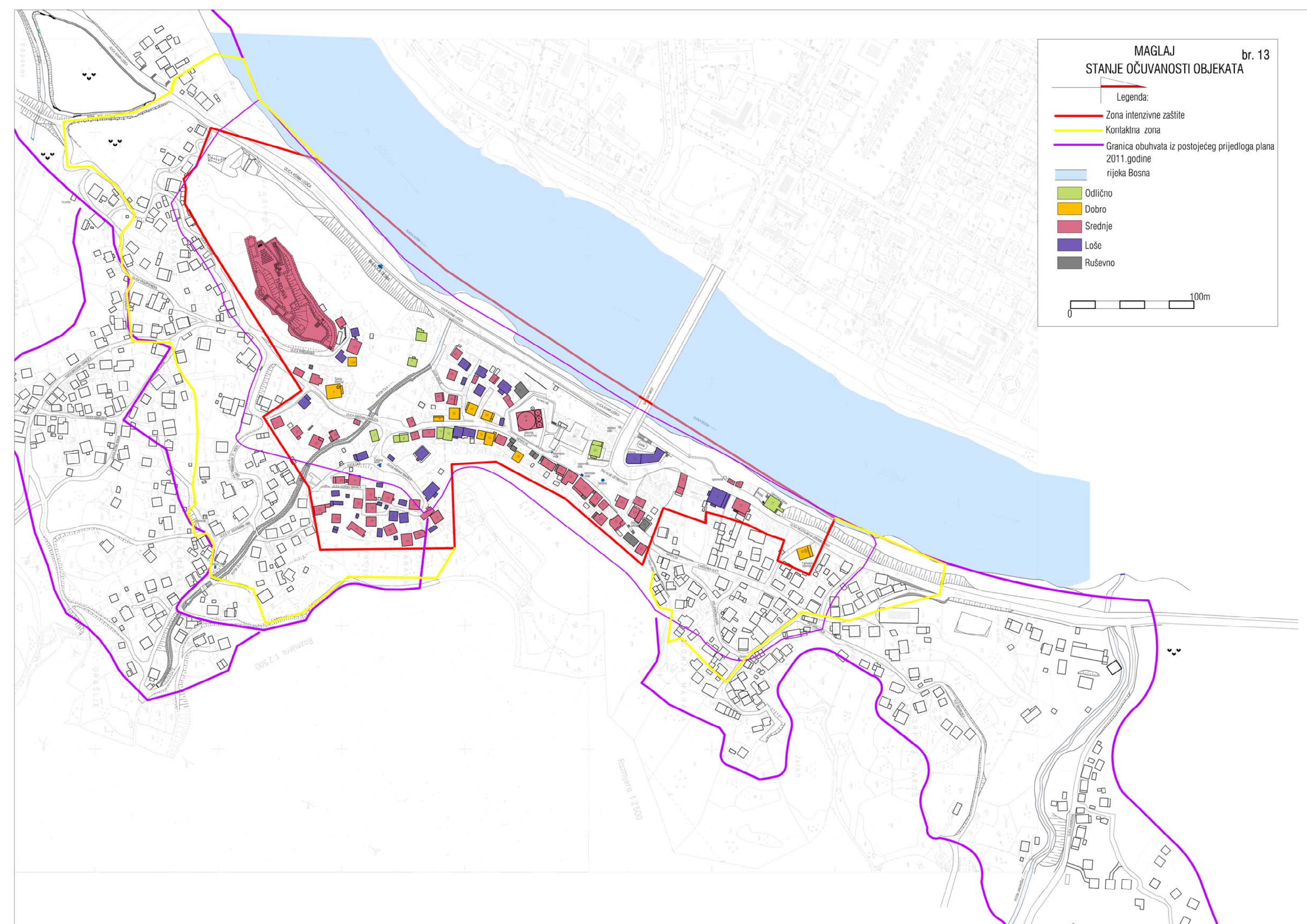
0 100m

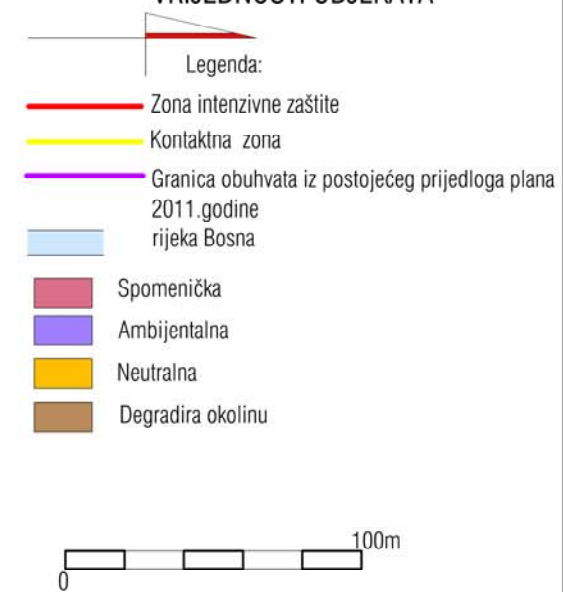

Legenda:

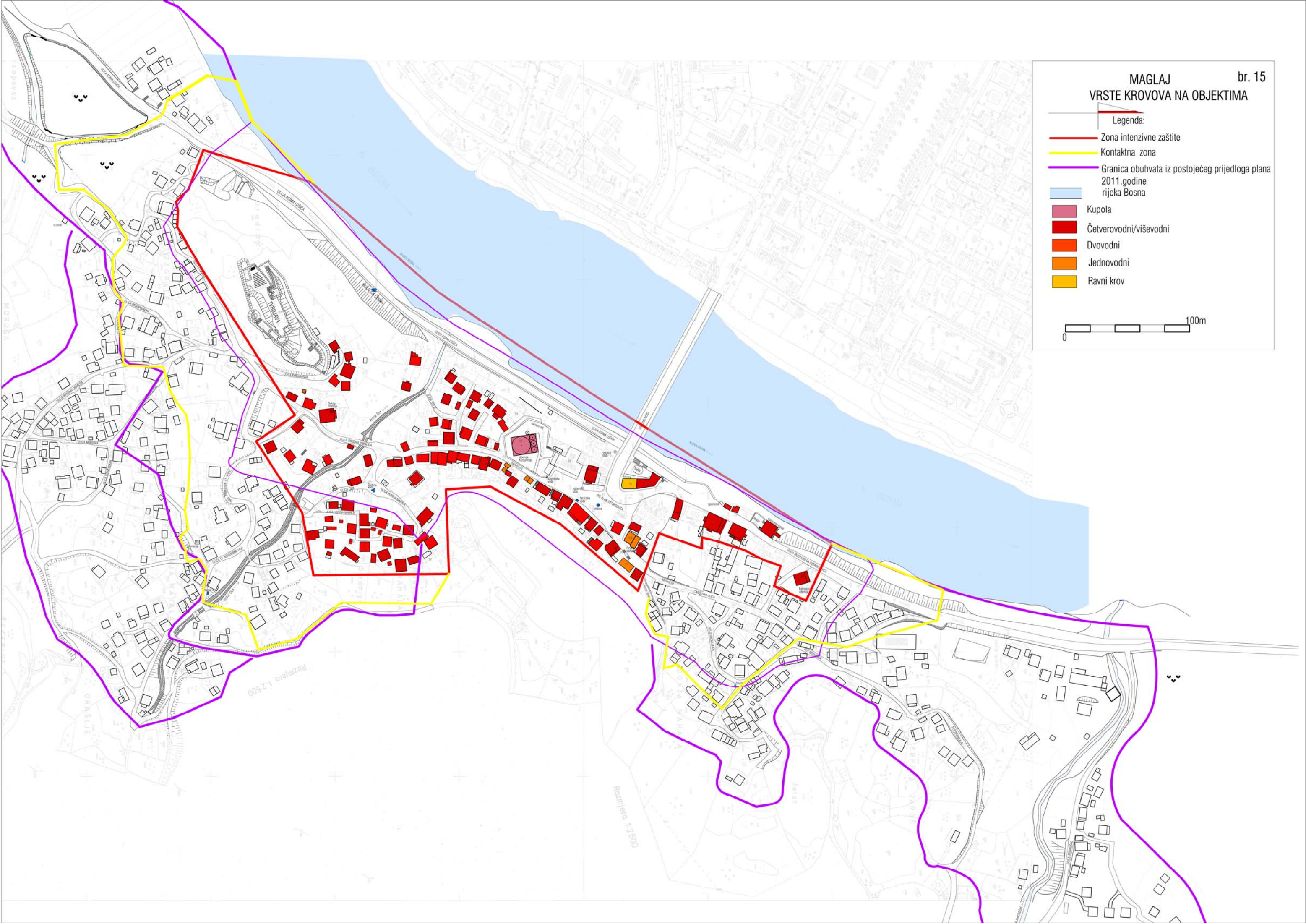
 Zona intenzivne zaštite
 Kontaktirna zona
 Granica obuhvata iz postojećeg prijedloga plana
2011.godine
 rijeka Bosna

Odlično
 Dobro
 Srednje
 Loše
 Ruševno

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - Granica obuhvata iz postojećeg prijedloga plana 2011. godine
 - rijeka Bosna
 - Kupola
 - Četverovodni/viševodni
 - Dvovodni
 - Jednovodni
 - Ravni krov

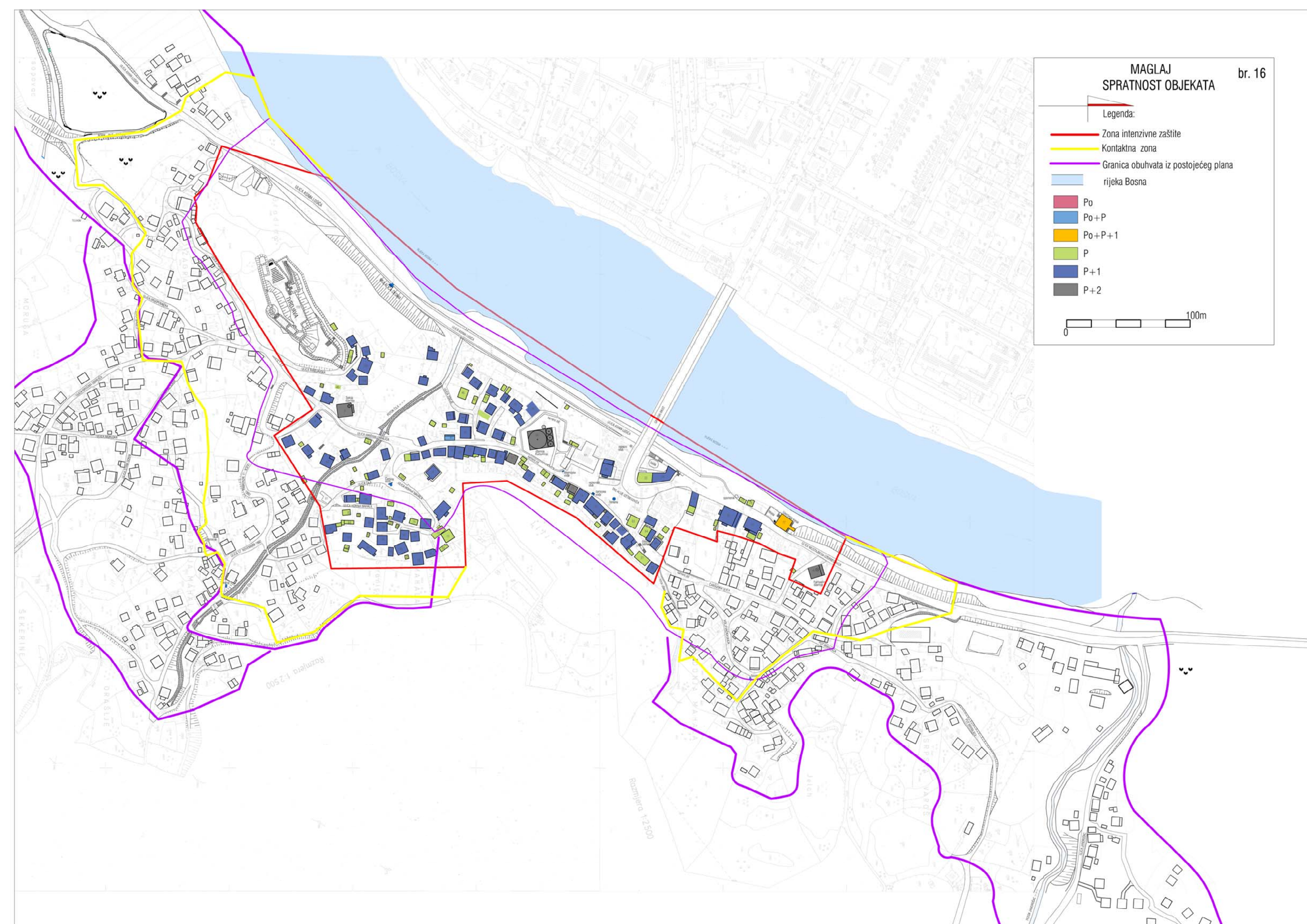
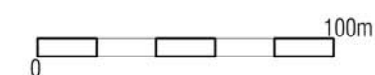
MAGLAJ
SPRATNOST OBJEKATA

br. 16

Legenda:

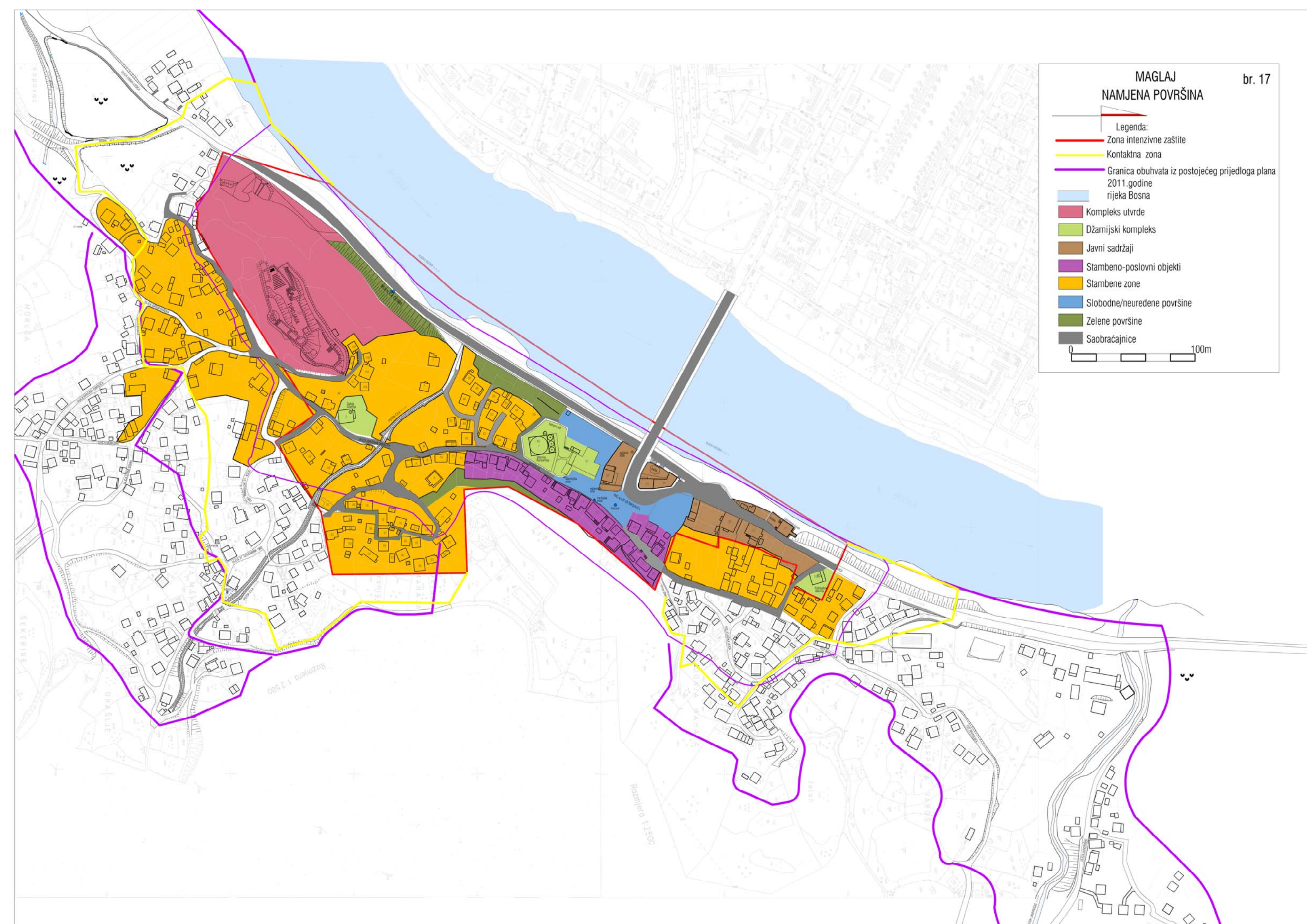
- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna

- Po
- Po+P
- Po+P+1
- P
- P+1
- P+2

MAGLAJ
NAMJENA POVRŠINA

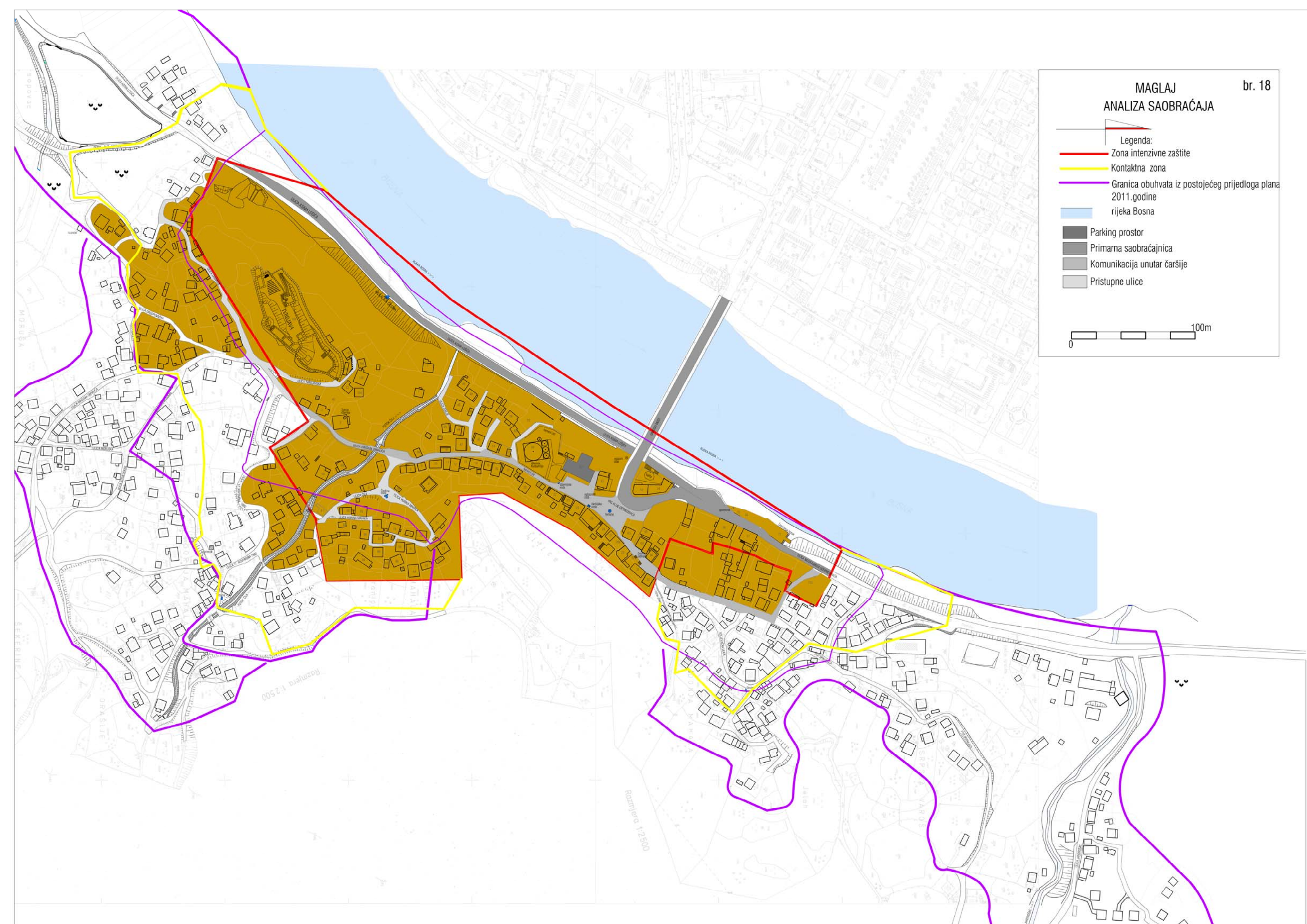
br. 17

MAGLAJ
ANALIZA SAOBRAĆAJA

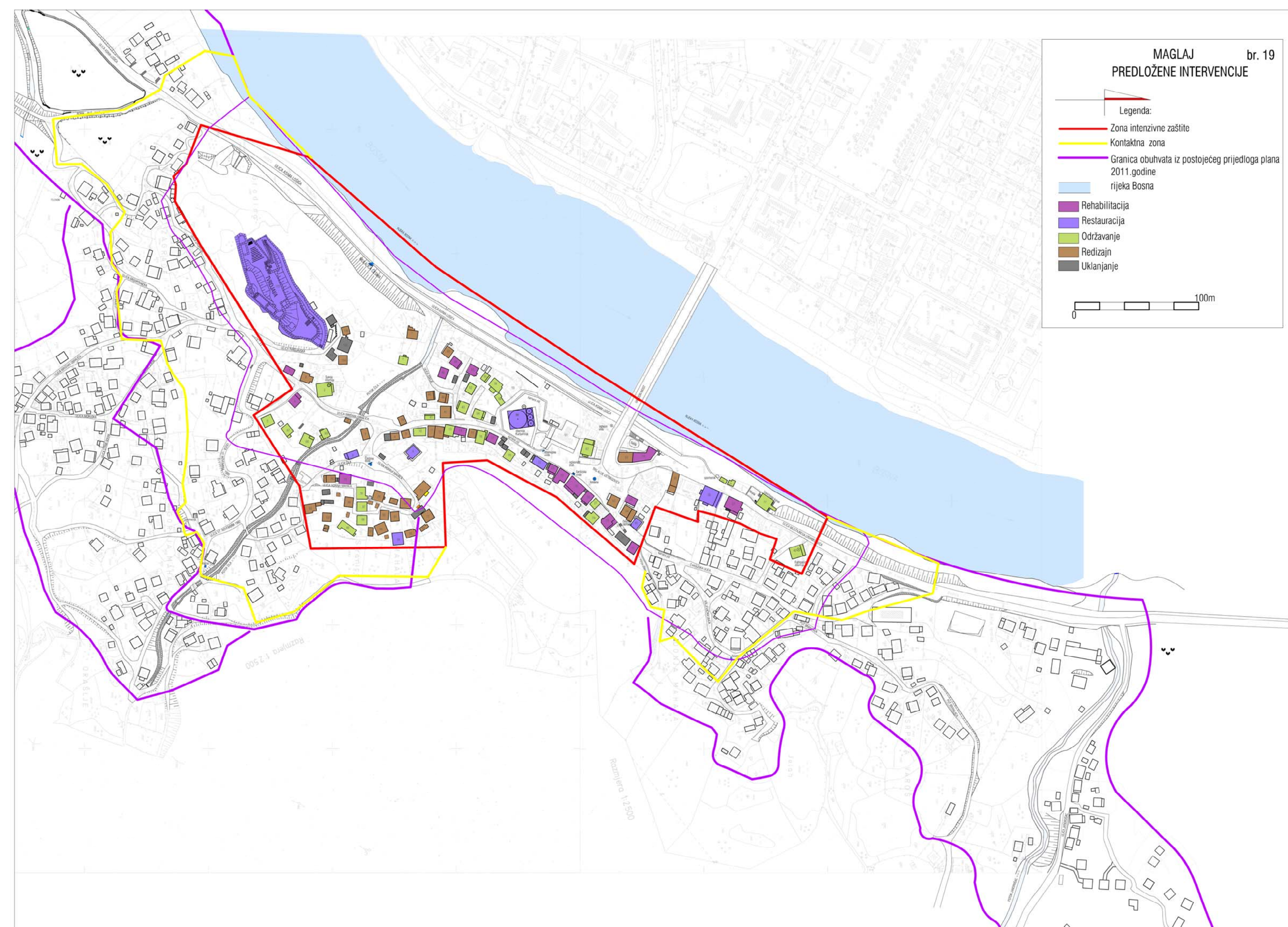
br. 18

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - Granica obuhvata iz postojećeg prijedloga plana 2011.godine
 - rijeka Bosna
 - Parking prostor
 - Primarna saobraćajnica
 - Komunikacija unutar čaršije
 - Pristupne ulice

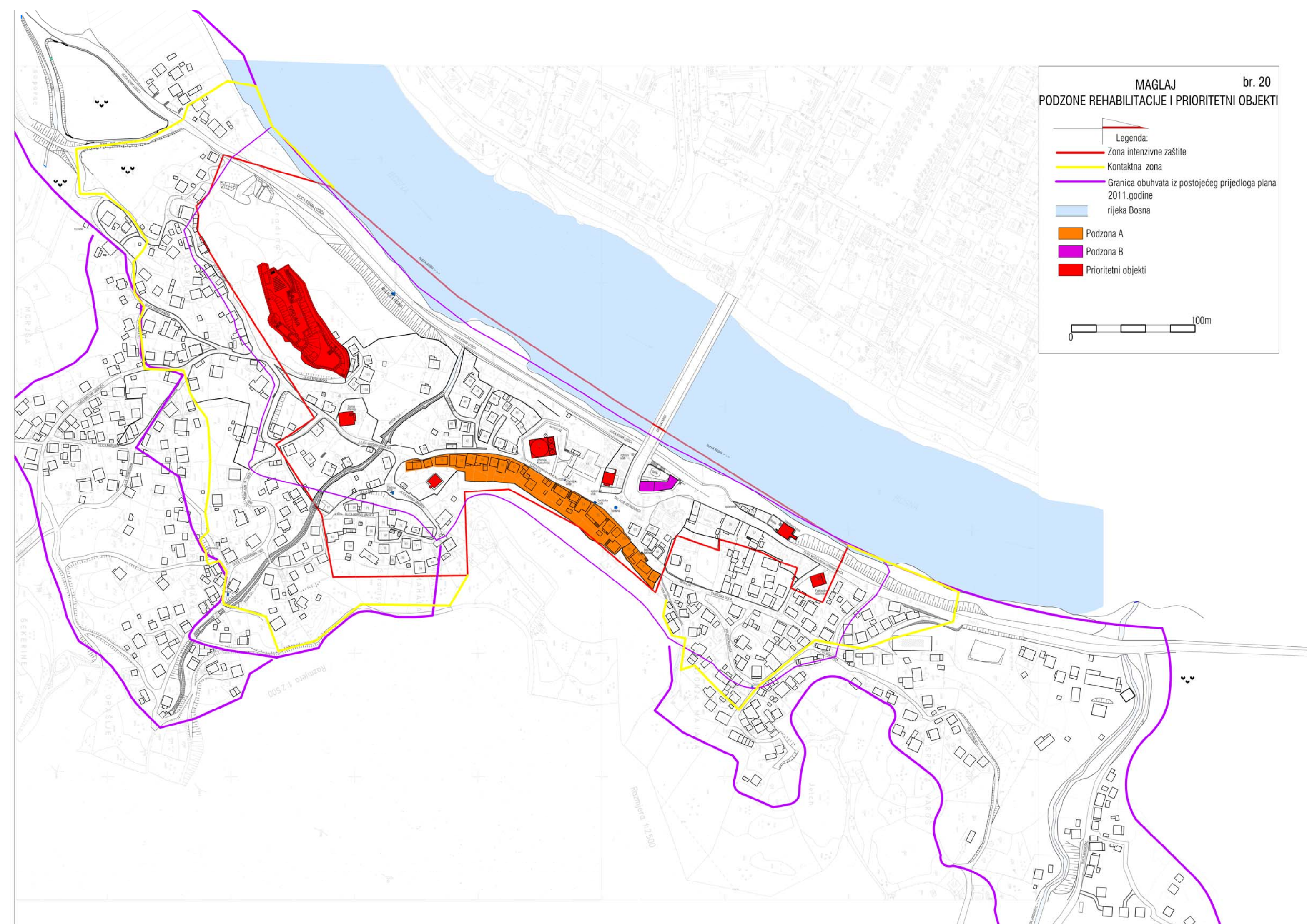
- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - Granica obuhvata iz postojećeg prijedloga plana 2011. godine
 - rijeka Bosna
 - Rehabilitacija
 - Restauracija
 - Održavanje
 - Redizajn
 - Uklanjanje

0 100m

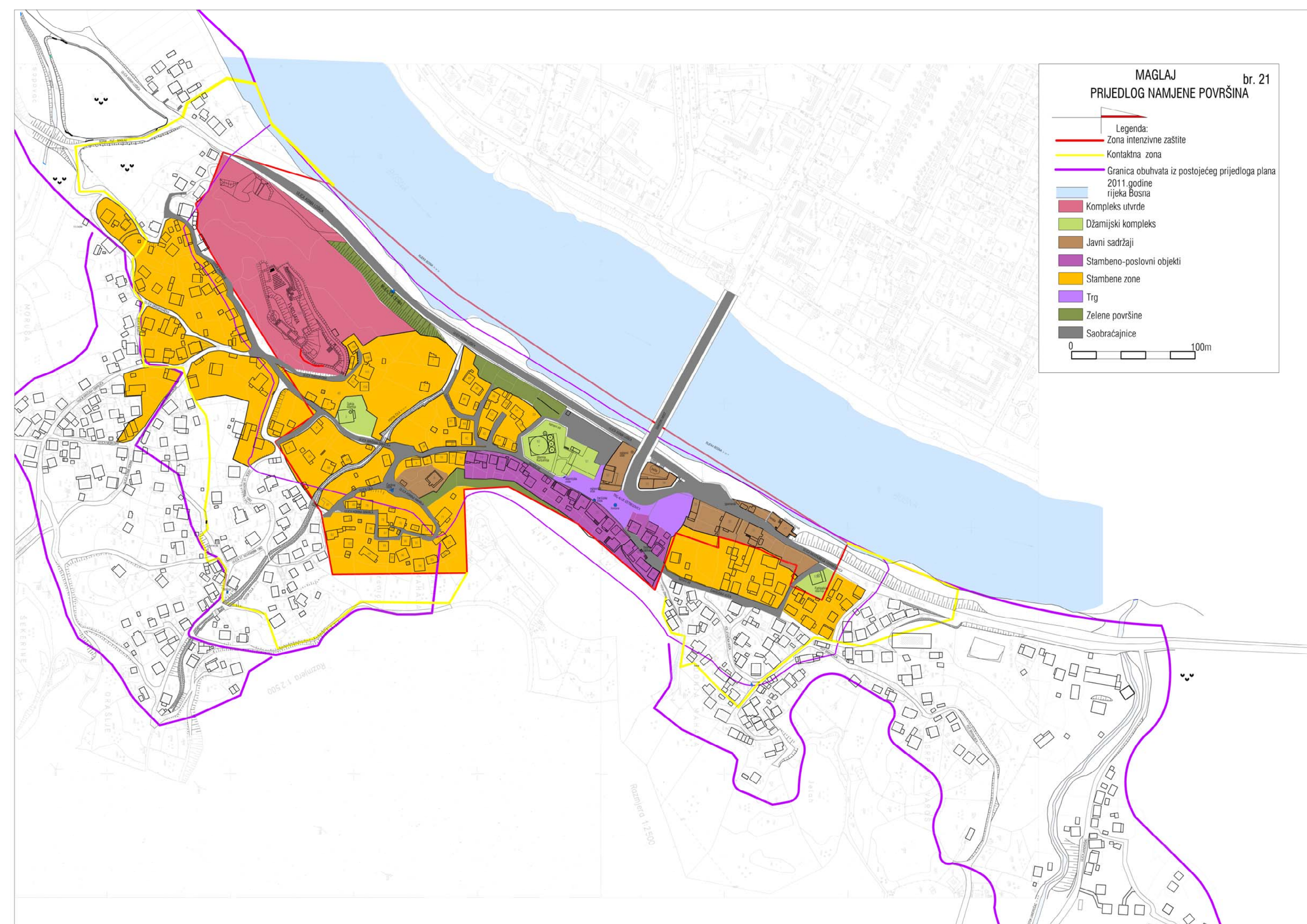

MAGLAJ br. 20
PODZONE REHABILITACIJE I PRIORITETNI OBJEKTI

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - Granica obuhvata iz postojećeg prijedloga plana 2011.godine
 - rijeka Bosna
 - Podzona A
 - Podzona B
 - Prioritetni objekti

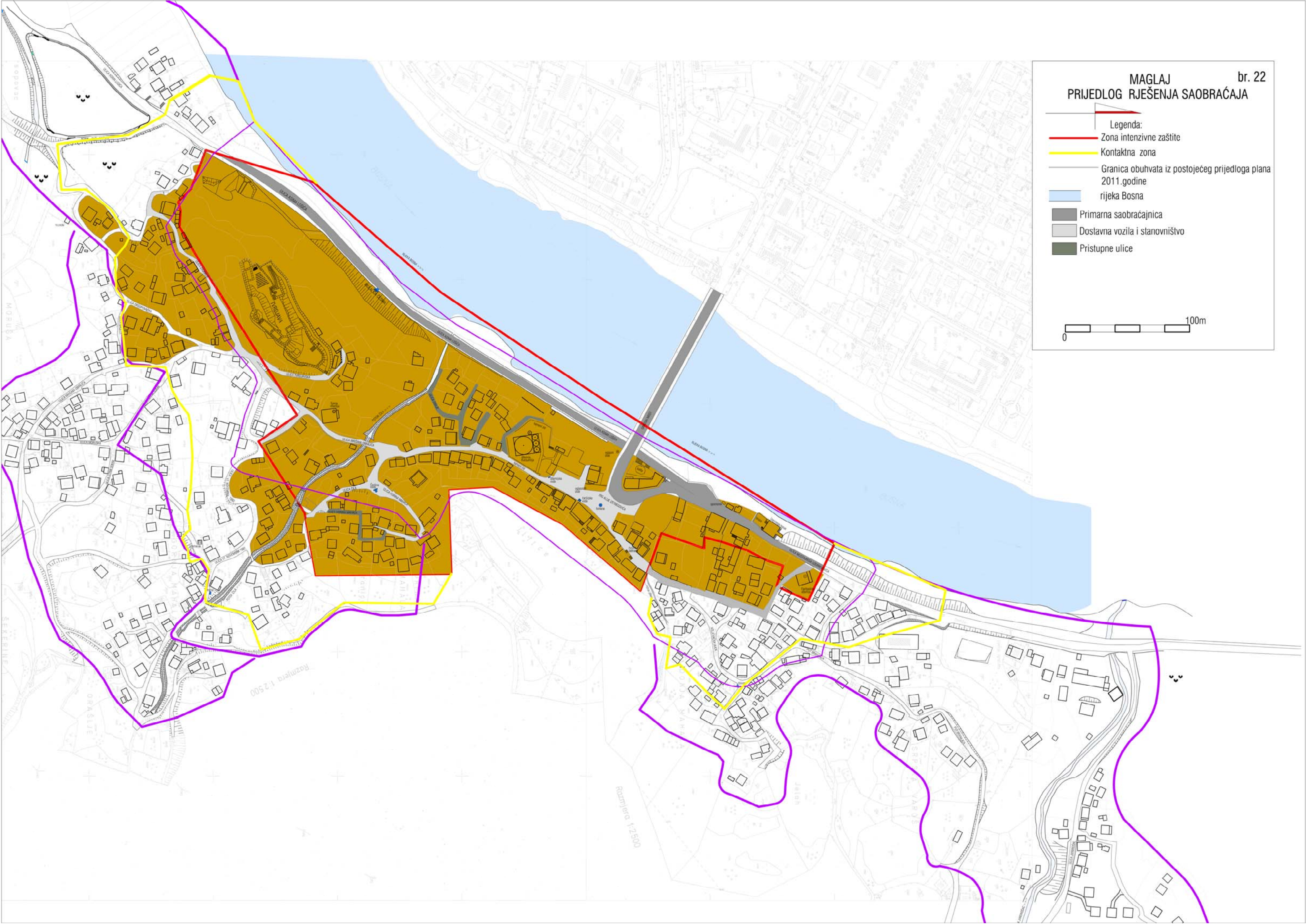
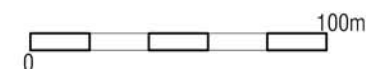
MAGLAJ br. 21
PRIJEDLOG NAMJENE POVRŠINA

MAGLAJ
PRIJEDLOG RJEŠENJA SAOBRAĆAJA

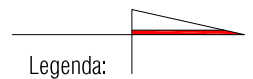
br. 22

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - Granica obuhvata iz postojećeg prijedloga plana 2011. godine
 - rijeka Bosna
 - Primarna saobraćajnica
 - Dostavna vozila i stanovništvo
 - Pristupne ulice

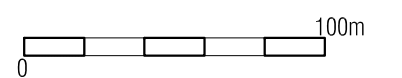
VISOKO
NAMJENA OBJEKATA

br. 23

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna
- Sakralni objekti
- Javni/poslovni objekti
- Stambeno poslovni objekti
- Stambeni objekti
- Pomoćni objekti

VISOKO
STANJE OČUVANOSTI OBJEKATA

br. 24

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna
- odlično
- dobro
- srednje
- loše
- ruševno

0 100m

VISOKO
VRIJEDNOSTI OBJEKATA

br. 25

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna
- Spomenička
- Ambijentalna
- Neutralna
- Degradira okolinu

0 100m

VISOKO br. 26
VRSTE KROVOVA NA OBJEKTIMA

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - Granica obuhvata iz postojećeg plana
 - rijeka Bosna
 - Četverovodn
 - Ravni krov
 - Dvovodni krov
 - jednovodni
 - Viševodni krov

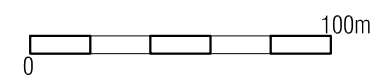

VISOKO
SPRATNOST OBJEKATA

br. 27

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna
- Po+1
- P+4+Pot
- Po+P+2+Pot
- Po+P+1+Pot
- P+Pot
- P
- P+1
- Po+P+1
- P+1+Pot
- P+2
- P+3
- P+4
- P+5
- Po+P+3

VISOKO
NAMJENA POVRŠINA

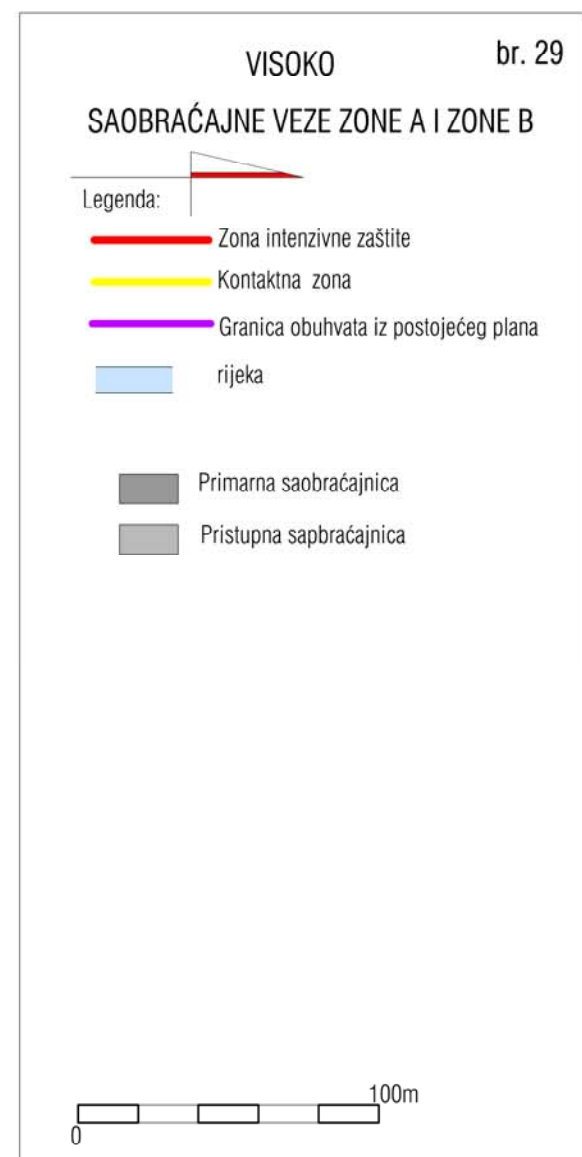
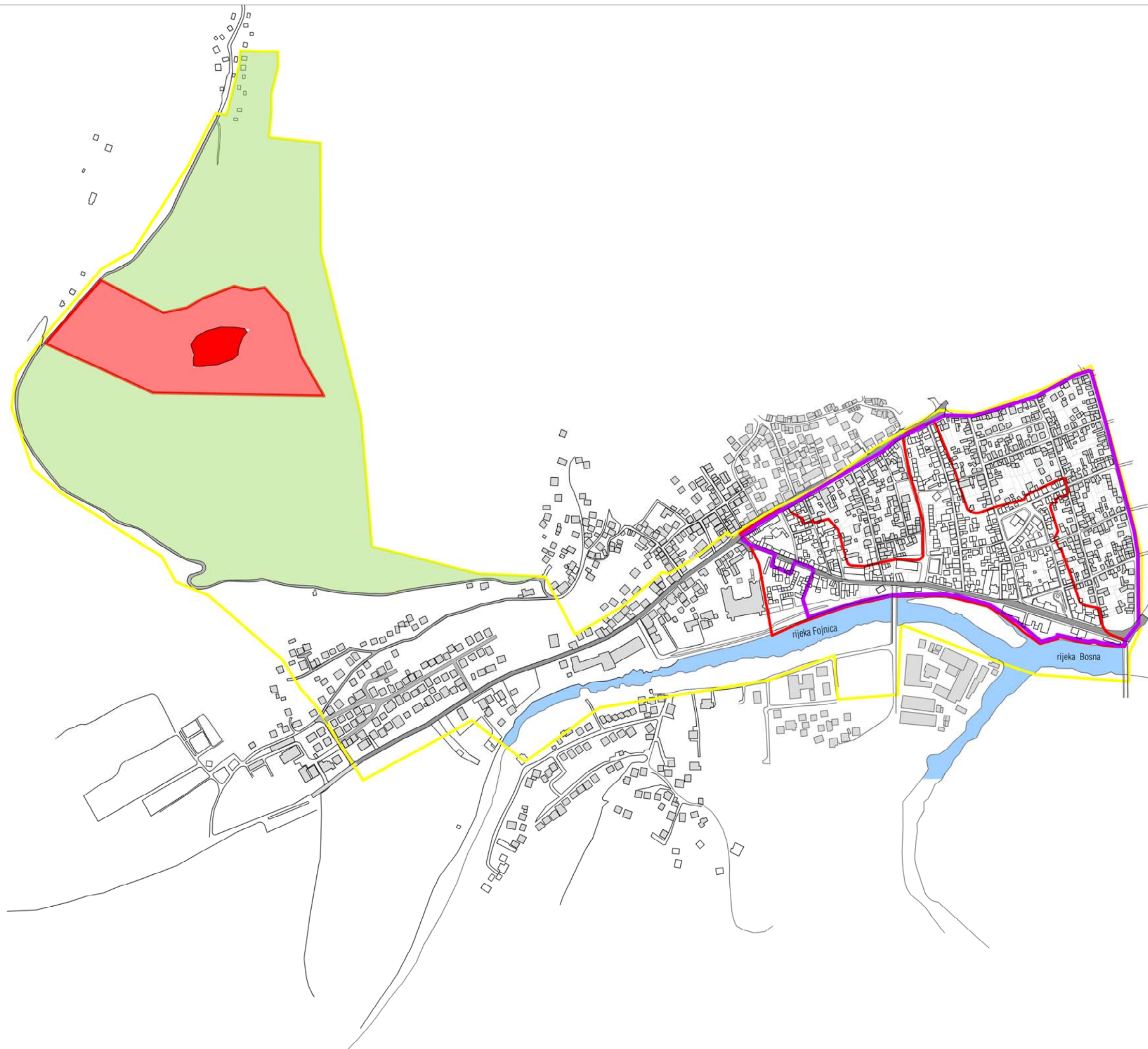
br. 28

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna

- Džamijski kompleks
- Javni sadržaji
- Stambeno-poslovni objekti
- Stambene zone
- Slobodne/neuređene površine
- Zelene površine
- Saobraćajnice

0 100m

VISOKO
ANALIZA SAOBRAĆAJA

br. 30

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna
- Parking prostor
- Primarna saobraćajnica
- Komunikacija unutar čaršije
- Pješačka zona

0 100m

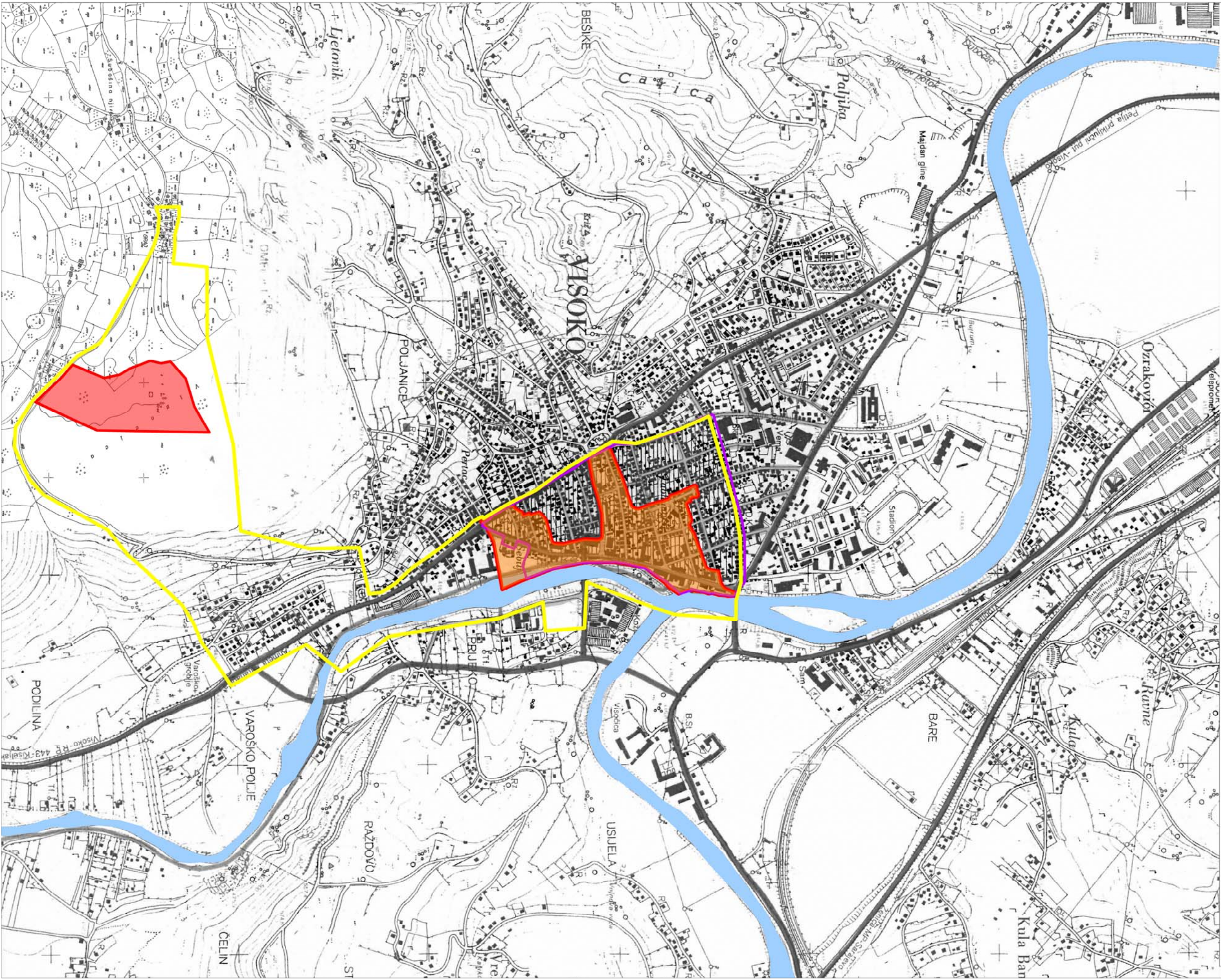
VISOKO
PREDLOŽENE INTERVENCIJE

br. 31

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna
- Rehabilitacija
- Restauracija
- Održavanje
- Redizajn
- Uklanjanje

0 100m

br. 32

VISOKO

ZONE REHABILITACIJE I PRIORITETNI OBJEKTI

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - Granica obuhvata iz postojećeg plana
 - rijeka
 - Glavne saobraćajnice između naselja

- Utvrda-grad
- Čaršija

br. 33

VISOKO
PODZONE REHABILITACIJE I
PRIORITETNI OBJEKTI

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka
- Podzona 1
- Podzona 2
- Podzona 3
- Podzona 4
- Prioritetni objekti

0 100m

VISOKO
PRIJEDLOG NAMJENE POVRŠINA

br. 34

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna

- Džamijski kompleks
- Javni - poslovni sadržaji
- Stambeno - poslovni objekti
- Stambene zone
- Otvoreni prostor, ljetne bašte i šetalište
- Zelene površine
- Saobraćajnice

0 100m

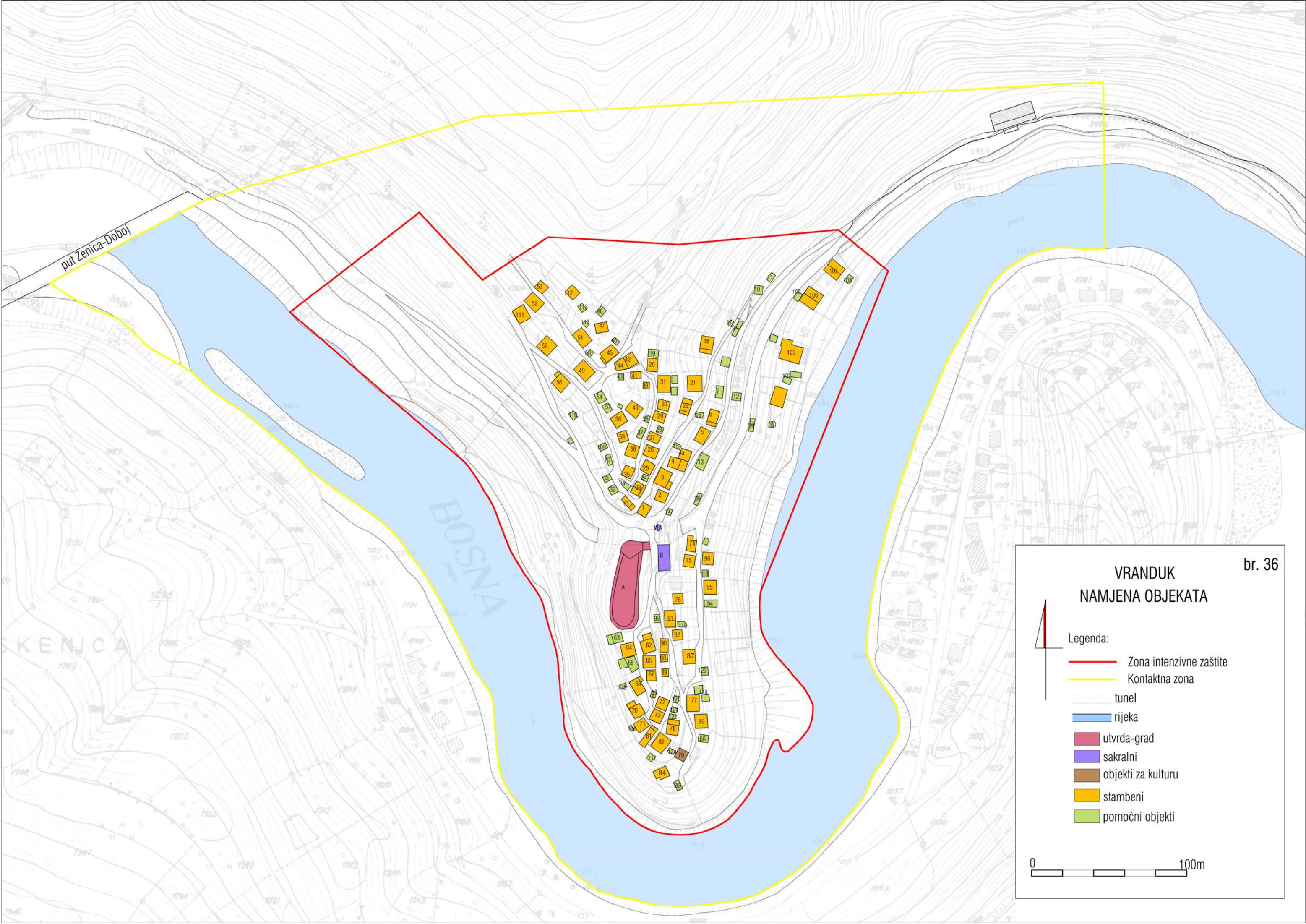
VISOKO
PRIJEDLOG RJEŠENJA SAOBRAĆAJA

br. 35

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna
- Parking prostor
- Primarna saobraćajnica
- Komunikacija unutar čaršije
- Pješačka zona (i uz odobrenje, snadbijevanje)

0 100m

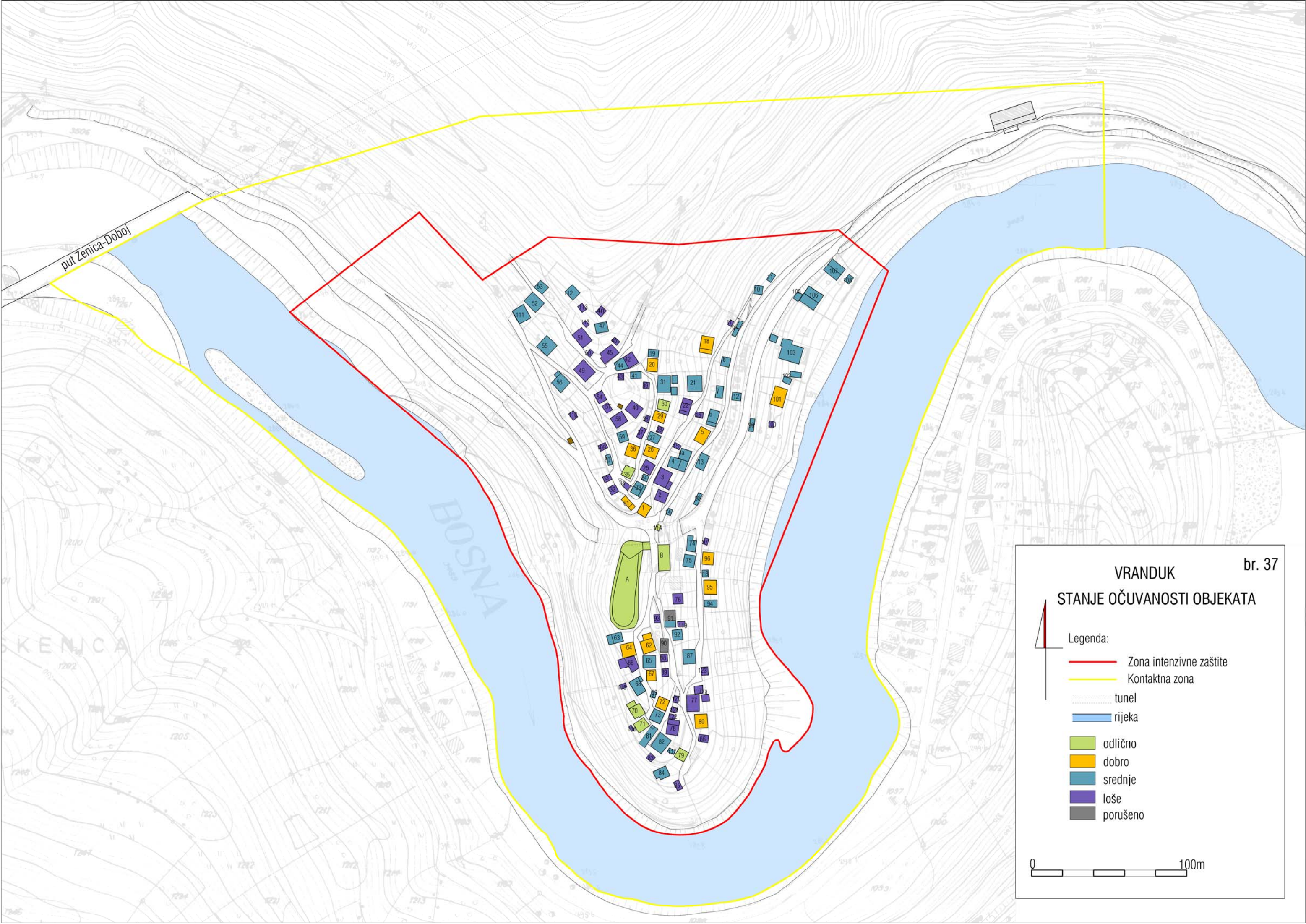
VRANDUK
NAMJENA OBJEKATA

br. 36

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- tunel
- rijeka
- utvrda-grad
- sakralni
- objekti za kulturu
- stambeni
- pomoćni objekti

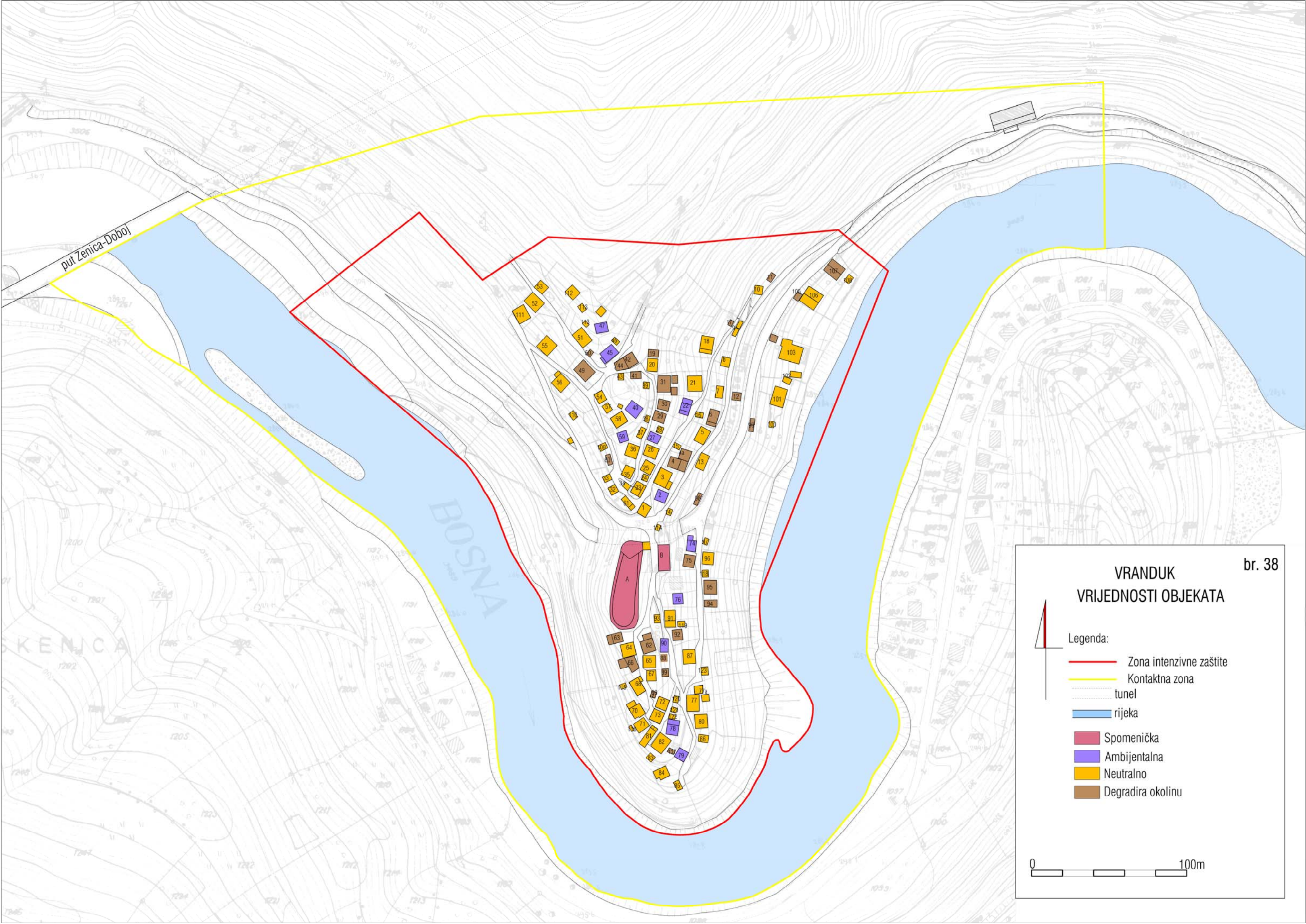
VRANDUK br. 37

STANJE OČUVANOSTI OBJEKATA

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktina zona
- tunel
- rijeka
- odlično
- dobro
- srednje
- loše
- porušeno

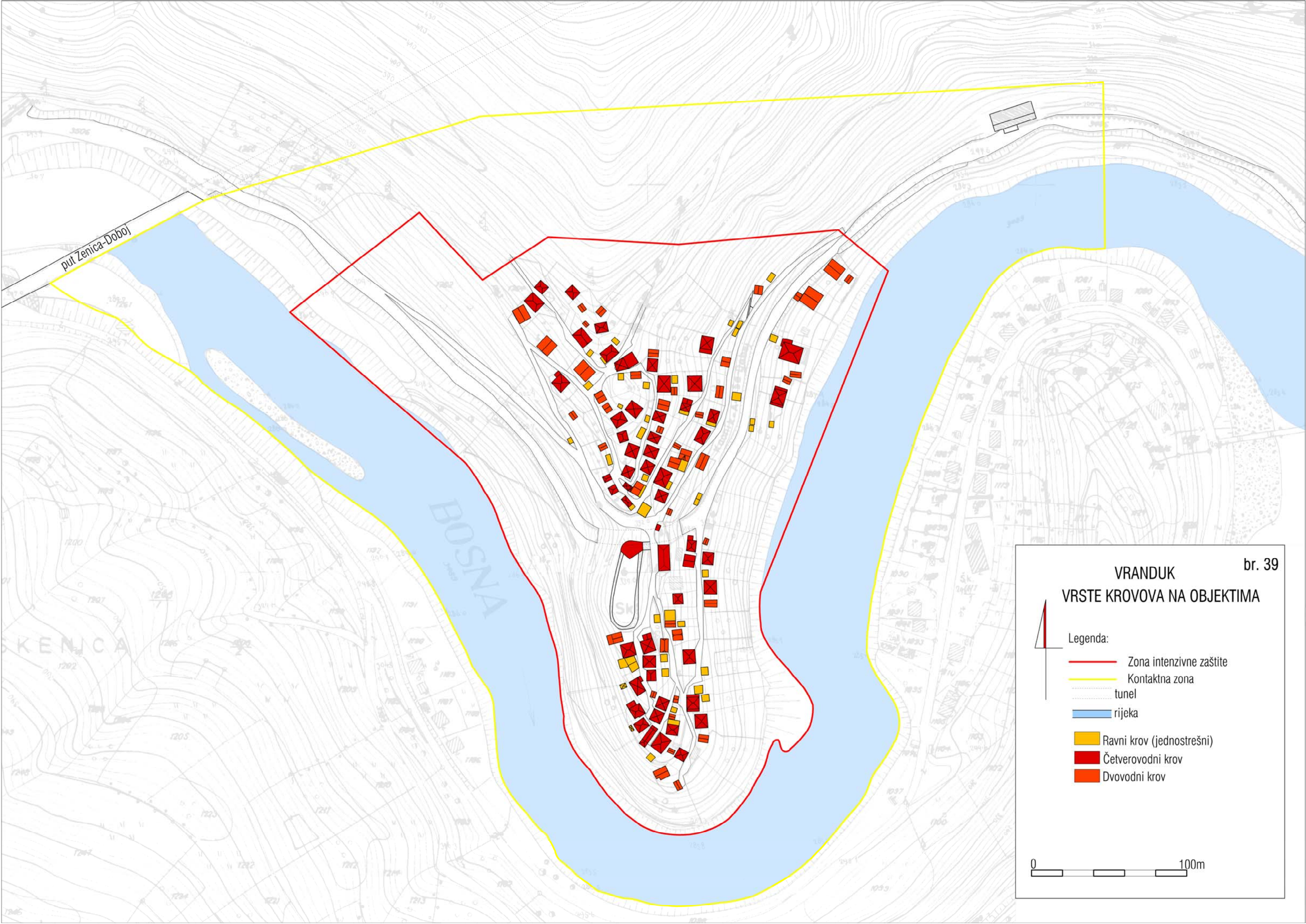

VRANDUK
VRIJEDNOSTI OBJEKATA

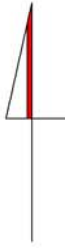
br. 38

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - tunel
 - rijeka
 - Spomenička
 - Ambijentalna
 - Neutralno
 - Degradira okolinu

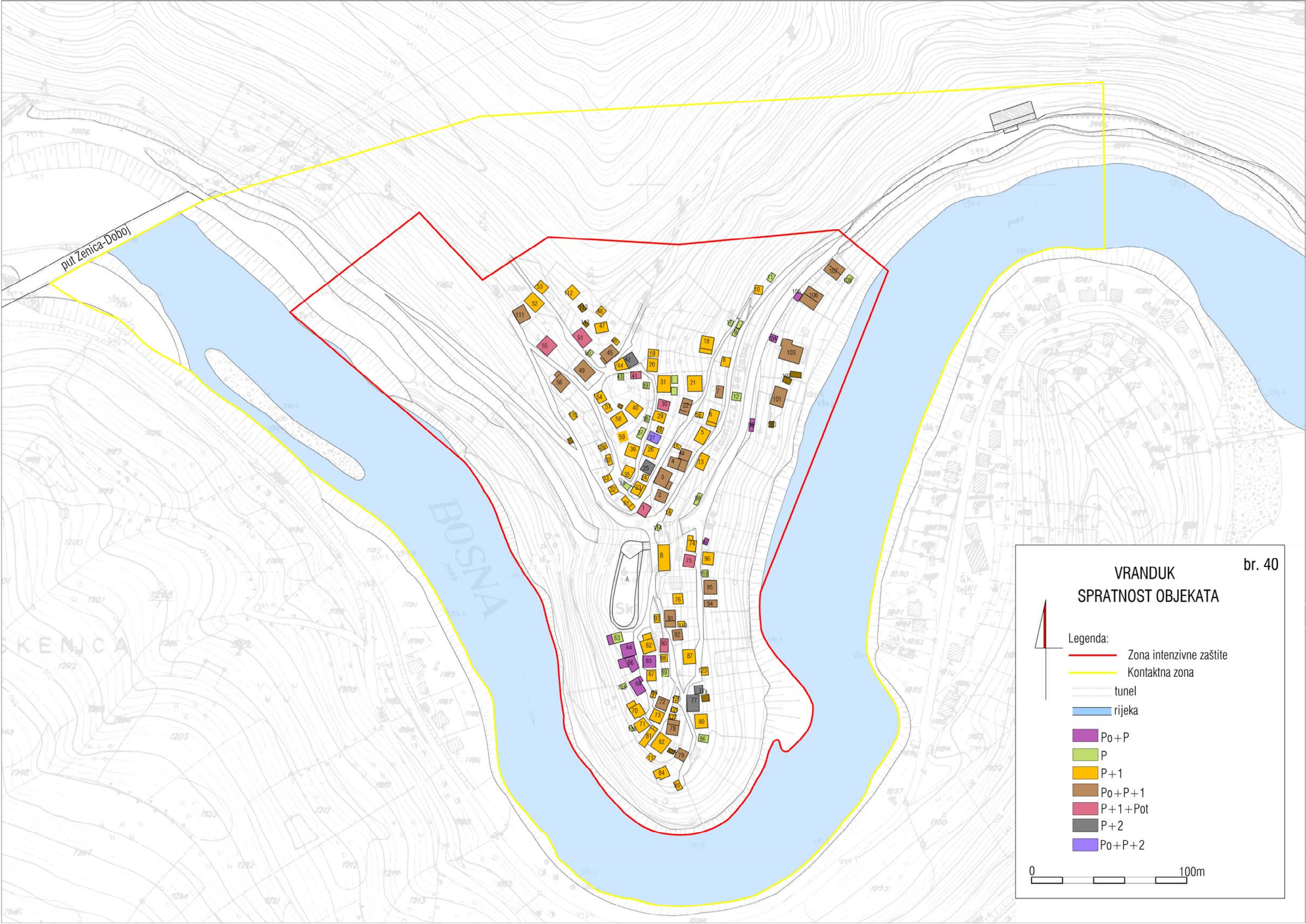
VRANDUK
VRSTE KROVOVA NA OBJEKTIMA

br. 39

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktzna zona
 - tunel
 - rijeka
 - Ravni krov (jednostrešni)
 - Četverovodni krov
 - Dvovodni krov

VRANDUK
SPRATNOST OBJEKATA

br. 40

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktina zona
 - tunel
 - rijeka
 - Po+P
 - P
 - P+1
 - Po+P+1
 - P+1+Pot
 - P+2
 - Po+P+2

0 100m

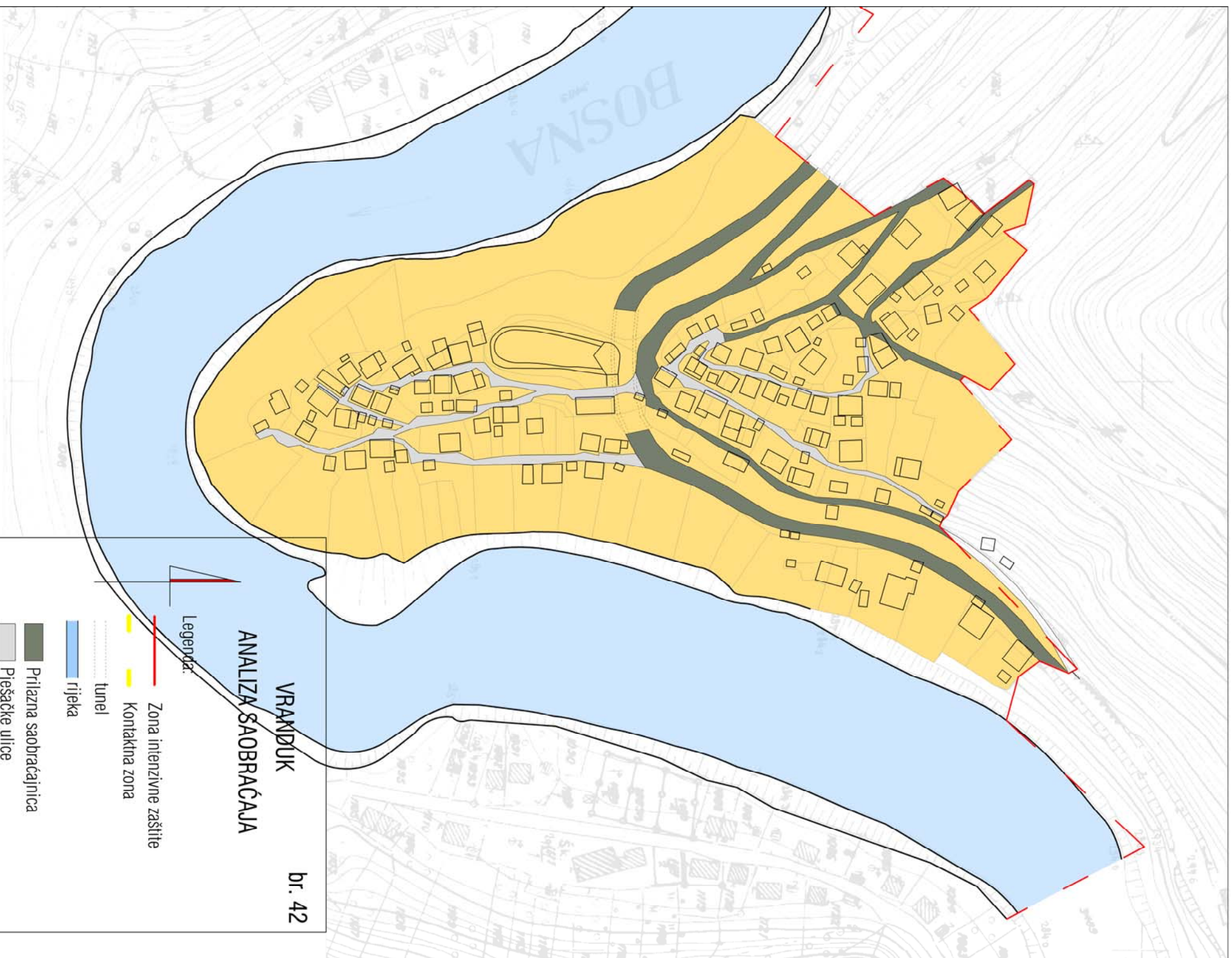
VRANDUK
NAMJENA POVRŠINA

br. 41

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- tunel
- rijeka
- Kompleks utvrde
- Džamijski kompleks
- Stambena zona
- Groblje
- Slobodni prostor oko kuće-muzeja
- Slobodna površina
- Saobraćajnice

0 100m

VRANCI ANALIZA SAOBRAĆAJA

br. 42

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- tunel
- rijeka
- Priazna saobraćajnica
- Pješačke ulice

0 100m

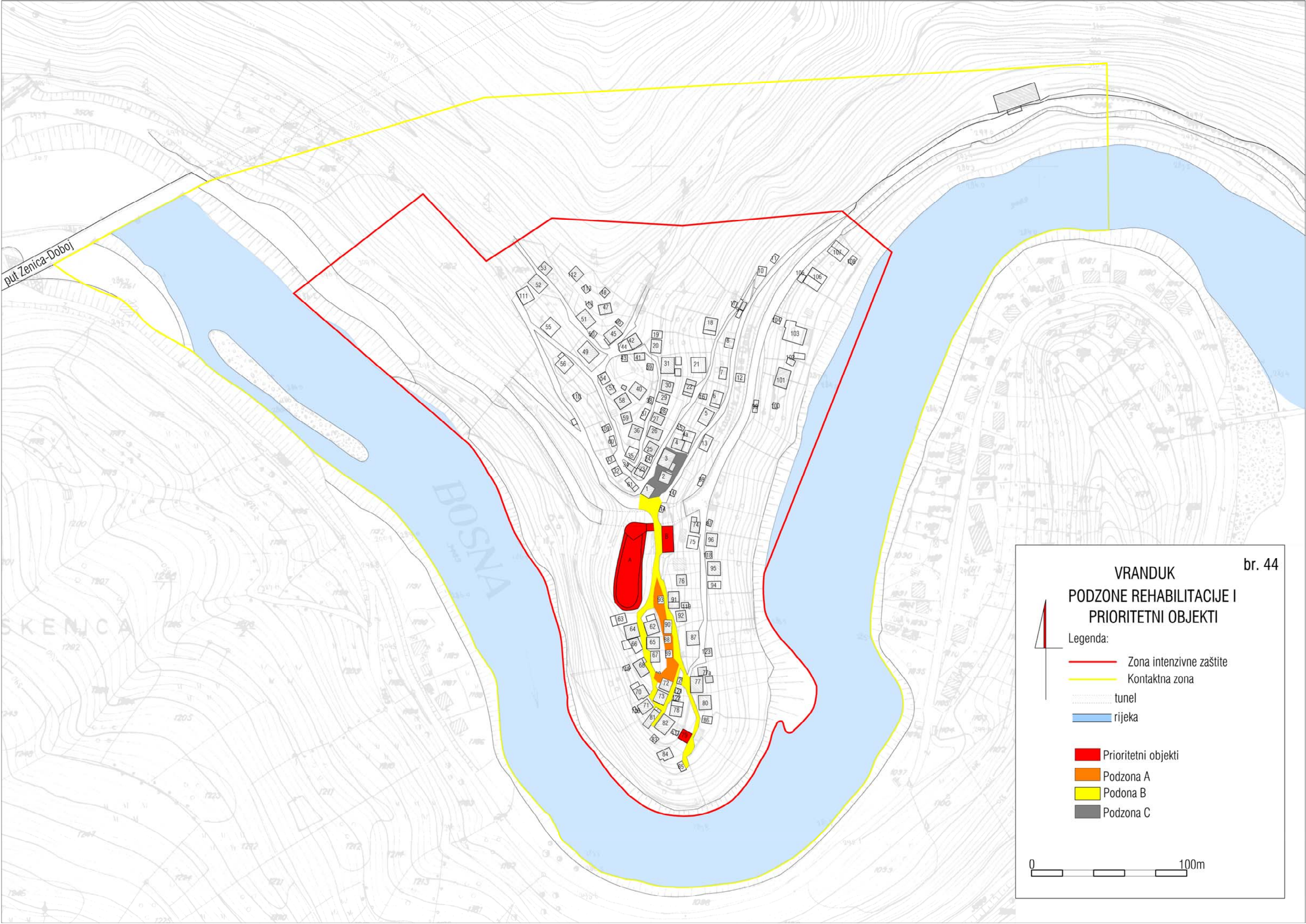
VRANDUK
PREDLOŽENE INTERVENCIJE

br. 43

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - tunel
 - rijeka
 - Rehabilitacija
 - Restauracija
 - Održavanje
 - Redizajn
 - Uklanjanje

put Zenica-Doboj

BOSNA

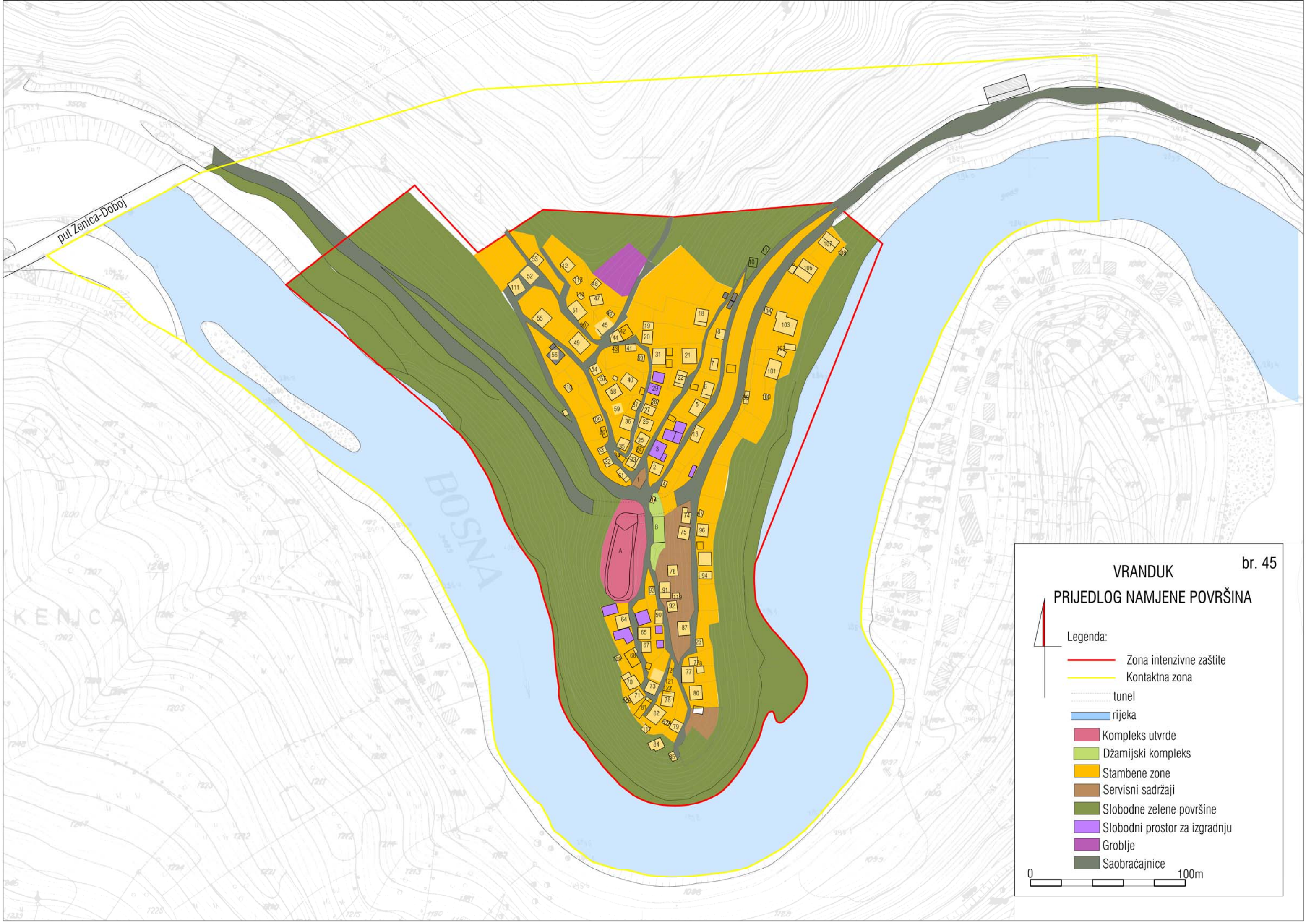
SKENICA

VRANDUK PODZONE REHABILITACIJE I PRIORITETNI OBJEKTI

br. 44

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - tunel
 - rijeka
 - Prioritetni objekti
 - Podzona A
 - Podzona B
 - Podzona C

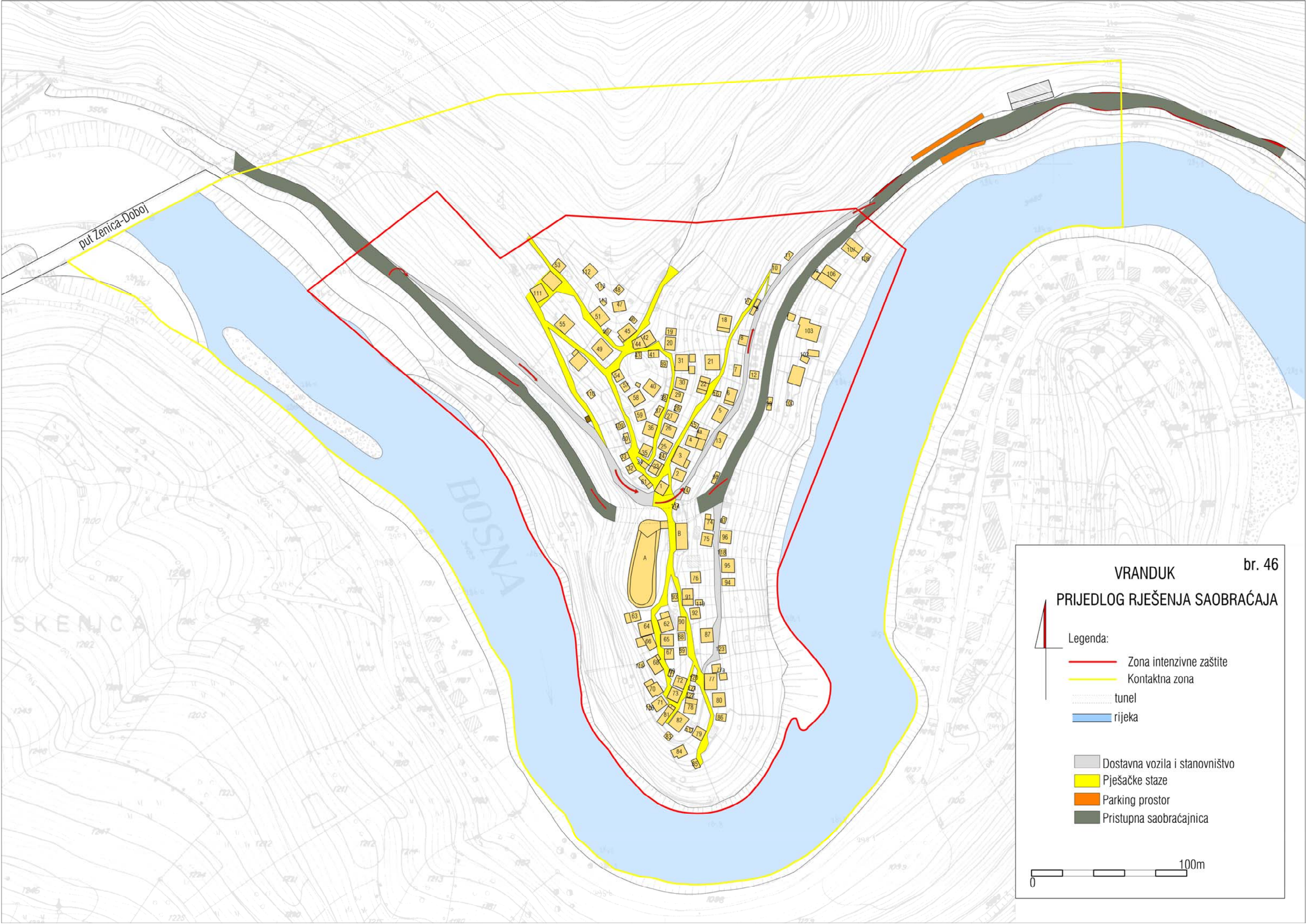
0 100m

VRANDUK br. 45

PRIJEDLOG NAMJENE POVRŠINA

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktna zona
 - tunel
 - rijeka
 - Kompleks utvrde
 - Džamijski kompleks
 - Stambene zone
 - Servisni sadržaji
 - Slobodne zelene površine
 - Slobodni prostor za izgradnju
 - Groblje
 - Saobraćajnice
- 0 100m

put Zenica-Dobo

BOSNA

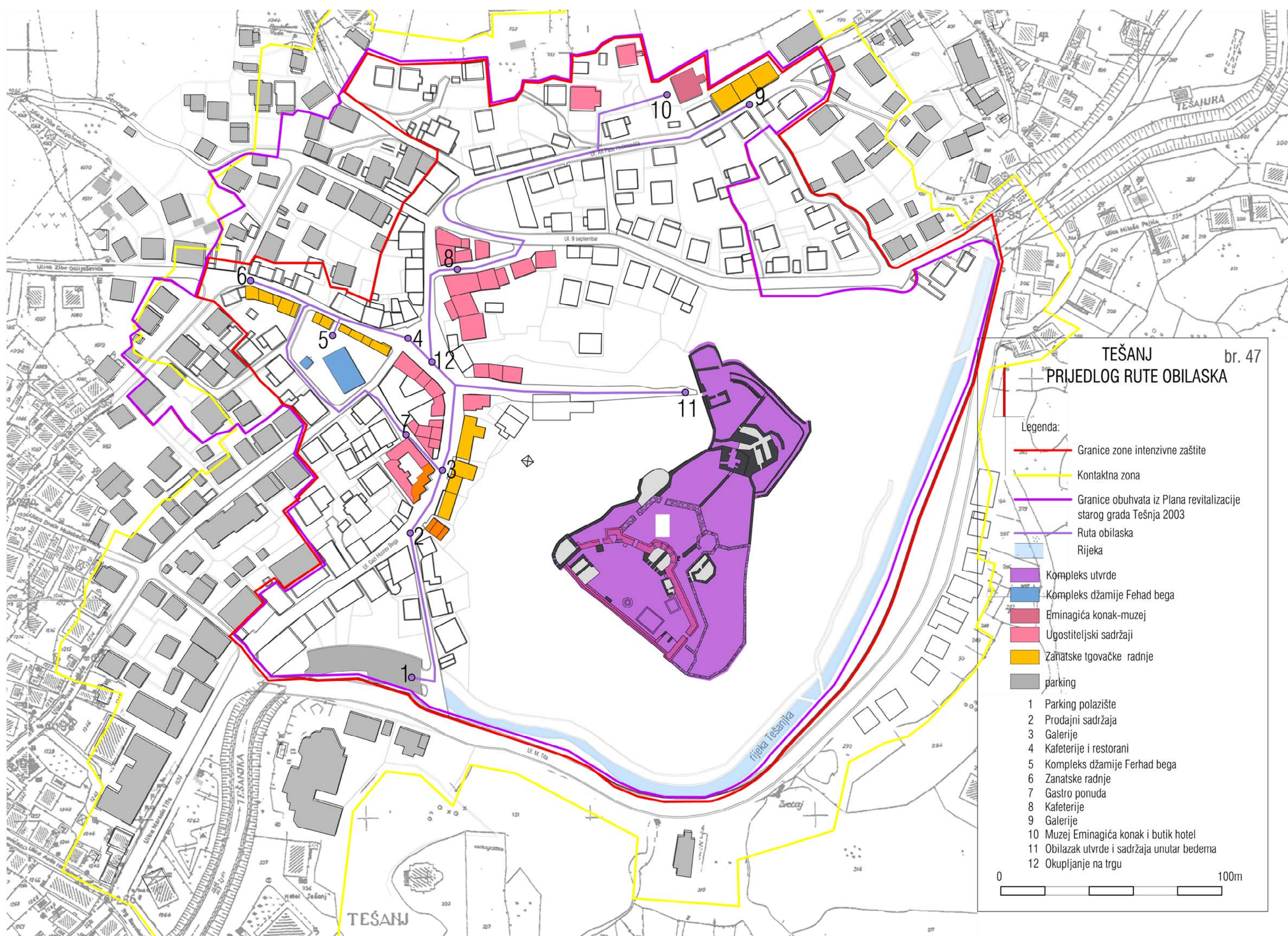
SKENICA

VRANDUK br. 46

PRIJEDLOG RJEŠENJA SAOBRAĆAJA

- Legenda:
- Zona intenzivne zaštite
 - Kontaktina zona
 - tunel
 - rijeka
 - Dostavna vozila i stanovništvo
 - Pješačke staze
 - Parking prostor
 - Pristupna saobraćajnica

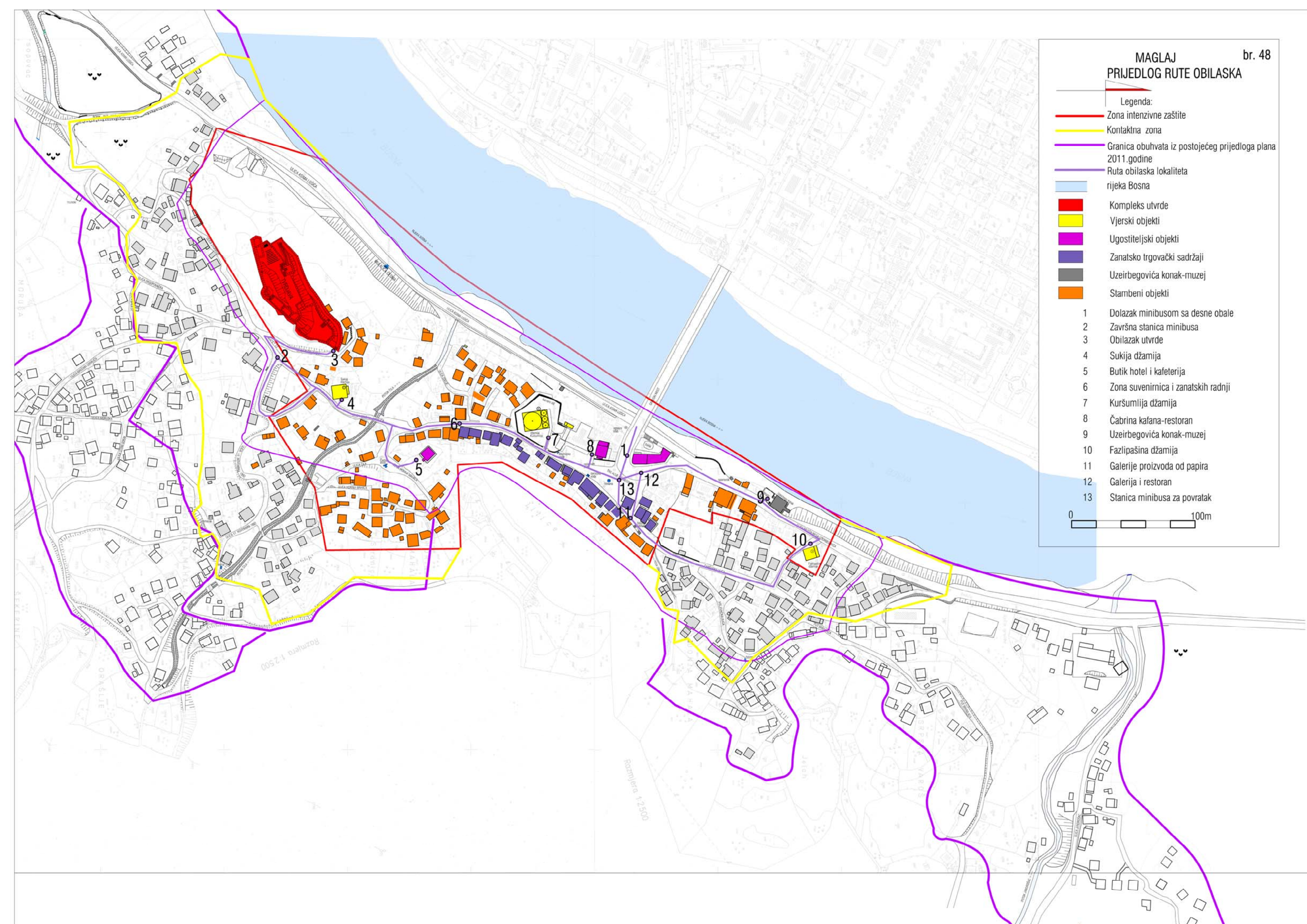

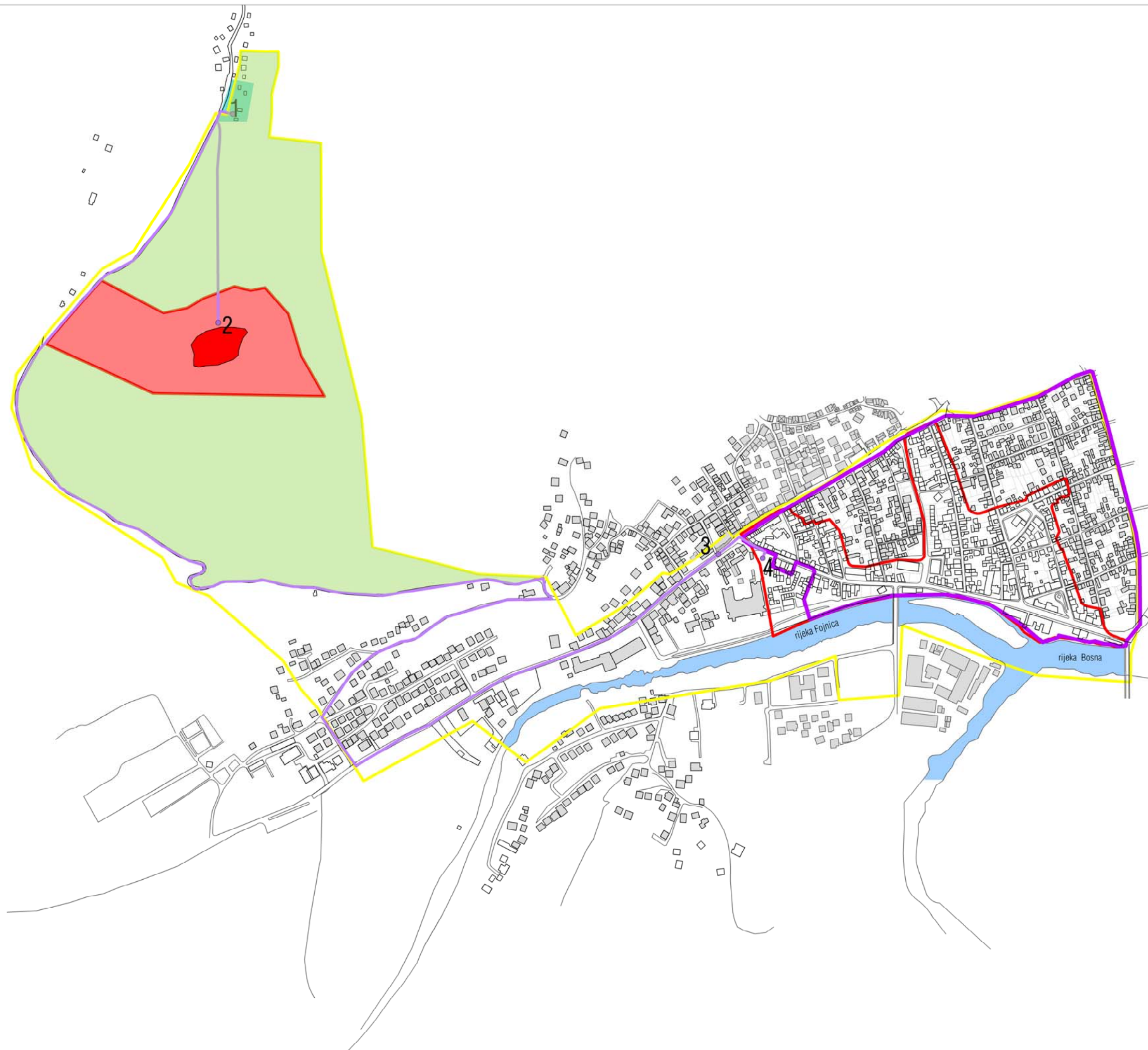

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg prijedloga plana 2011. godine
- Ruta obilaska lokaliteta
- rijeka Bosna
- Kompleks utvrde
- Vjerski objekti
- Ugostiteljski objekti
- Zanatsko trgovački sadržaji
- Uzeirbegovića konak-muzej
- Stambeni objekti

- 1 Dolazak minibusom sa desne obale
- 2 Završna stanica minibusu
- 3 Obilazak utvrde
- 4 Sukija džamija
- 5 Butik hotel i kafeterija
- 6 Zona suvenirnica i zanatskih radnji
- 7 Kuršumlija džamija
- 8 Čabrina kafana-restoran
- 9 Uzeirbegovića konak-muzej
- 10 Fazlipašina džamija
- 11 Galerije proizvoda od papira
- 12 Galerija i restoran
- 13 Stanica minibusu za povratak

VISOKO

br. 49

PRIJEDLOG RUTE OBILASKA

Legenda:

Zona intenzivne zaštite

Kontaktna zona

Granica obuhvata iz postojećeg plana

rijeka

Ruta obilaska lokaliteta

Utvrd-grad

Ugostiteljski sadržaji

Parking

1 Dolazak grupe (ugostiteljski sadržaji i servisi)

2 Obilazak grada utvrde

3 Parking za turistički autobus

4 Obilazak čaršije

0

100m

VISOKO
PRIJEDLOG RUTE OBILASKA ZONA B

br. 50

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Granica obuhvata iz postojećeg plana
- rijeka Bosna
- Ruta obilaska lokaliteta
- Sakralni objekti
- Butik hoteli
- Ugostiteljski objekti
- Zanatstvo trgovački sadržaji
- Muzej
- Stambeni i javni objekti

- 1 Dolazak autobusom na parking
- 2 Tržnica organskih proizvoda
- 3 Odmor uz rijeku Bosnu, uređeno šetalište
- 4 Znatki centar
- 5 Kompleks Bijele džamije
- 6 pješačka zona sa ugostiteljsko trgovačkim sadržajima
- 7 Muzej i eksponat tabhanske stupe
- 8 Kompleks Šardvanske džamije
- 9 Butik hoteli i restoran
- 10 Ugostiteljski sadržaji
- 11 Uključena zona za prezentiranje industrije kože i tradicionalnog tabhanskog zanata

0 100m

VRANDUK
PRIJEDLOG RUTE OBILASKA

br. 51

Legenda:

- Zona intenzivne zaštite
- Kontaktna zona
- Ruta obilaska

tunel
rijeka

- utvrda
- džamija
- muzej
- restorani/cafe
- seuvenirnice
- servis
- staje za konje
- parking

- Parking prostor, naplata ulaska, rental servis (bicikla)
- Punkt sa seuvenirnicama, kafeom
- Muzej, ljetna bašta
- Kovačnice
- Obilazak utvrde
- Džamija
- Otvoreni trg

0 100m

Popis ilustracija

Popis slika:

Slika 1. Sliv rijeke Bosne

www.bosna-hercegovina.info, 09.04.2012.

Slika 2. Maglaj 1966. godine

Foto dokumentacija Općine Maglaj

Slika 3. Maglaj danas, 2011. godine

Lana Kudumović

Slika 4. Stara slika Tešnja

www.tesanjskagradina.com, 09.04.2012.

Slika 5. Tešanj 2012. godine

Lana Kudumović

Slika 6. Vranduk prije II svjetskog rata

Dokumentacija Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 7. Vranduk 2011. godine

Lana Kudumović

Slika 8. Crtež Visokog u prošlosti

www.staro-visoko.co.ba, 09.04.2012.

Slika 9. Visoko 2012. godine

Lana Kudumović

Slika 10. Karta Bosne od XII do XIV vijeka

Lana Kudumović na osnovu karte iz knjige Filipović, Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice, 1997

Slika 11. Doboj- crteži srednjovjekovne utvrde; lijevo: osnova; desno: fasada

Redžić, Srednjovjekovni gradovi Bosne i Hercegovine, 2009

Slika 12. Srebrenik-crteži srednjovjekovne utvrde; lijevo: osnova; desno: fasada

Redžić, Srednjovjekovni gradovi Bosne i Hercegovine, 2009

Slika 13. Jajce - crteži srednjovjekovne utvrde; lijevo: osnova, desno: izgled, u sredini: kapija

Redžić, Srednjovjekovni gradovi Bosne i Hercegovine, 2009

Slika 14. Jezgra čaršije Tešanj sa naznačenim zonama zaštite prema Regulacionom planu općine Tešanj

Dokumentacija Općine Tešanj: Projekt Revitalizacija i regeneracija kulturnog gradskog pejzaža, 2003

Slika 15. Tešanj – utvrda-grad (lijevo gore), Eminagića konak (lijevo dole) i Ferhadija džamija (desno)

Lana Kudumović

Slika 16. Predložene i postojeće zone obuhvata u Tešnju

Lana Kudumović i orto foto snimak Kantonalnog zavoda za urbanizam i prostorno planiranje Ze-Do kantona

Slika 17. Austrougarske mape Tešnja: (gore) geodetski snimak grada iz 1887. godine;

(dole) centralni dio geodetske mape sa naznačenom utvrdom i glavnom uličnom mrežom

Dokumentacija Općine Tešanj: Projekt Revitalizacija i regeneracija kulturnog gradskog pejzaža, 2003

Slika 18. Stara razglednica (oko 1900. godine), sa pogledom na utvrd u Tešnju

www.starerazglednice.blogger.ba, 09.04.2012.

Slika 19. Razvojne faze utvrde-grada Tešanj

Lana Kudumović, na osnovu dokumentacije Općine Tešanj

Slika 20. Izgled utvrde-grada Tešanj 2012. godine

Lana Kudumović

Slika 21. Džamija Ferhadija ili Čaršijska džamija u Tešnju (gore: tlocrt, presjek; dole lijevo: izgled ulaza i desno: unutrašnjost; iz 2012. godine)

Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta i foto Lana Kudumović

Slika 21.a Džamija Ferhadija ili Čaršijska džamija u Tešnju (lijevo: vanjski izgled iz 2012. godine; desno: nacrt bočne fasade)

Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta i foto Lana Kudumović

Slika 22. Eminagića konak u Tešnju (tlocrti)

Dokumentacija Općine Tešanj, 1983. snimak postojećeg stanja Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetкости Bosne i Hercegovine

Slika 22a. Eminagića konak u Tešnju (fasade, presjek i vanjski izgled iz 2012. godine)

Dokumentacija Općine Tešanj, 1983. snimak postojećeg stanja Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetкости Bosne i Hercegovine i foto Lana Kudumović

Slika 22b. Eminagića konak u Tešnju (današnji izgled enterijera-2012. godine)

Lana Kudumović

Slika 23. Tešanj februar 2011; lijevo: pogled na čaršiju sa utvrde-grada; desno: stanje unutar utvrde-grada

Lana Kudumović

Slika 24. Postojeće i predložene granice obuhvata u Maglaju

Lana Kudumović i orto foto snimak Kantonalnog zavoda za urbanizam i prostorno planiranje Ze-Do kantona

Slika 25. Austrougarska mapa Maglaja 1880. godine

Dokumentacija Općine Maglaj

Slika 26. Maglaj utvrda nacrti projekta konzervacije i rekonstrukcije iz 1960. godine

Dokumentacija Općine Maglaj projekat rekonstrukcije iz 1960.

Slika 27. Utvrda-grad Maglaj (lijevo: stanje utvrde 2012. godine i desno: stara fotografija)

Lana Kudumović i Dokumentacija Općine Maglaj

Slika 28. Sahat kula u Maglaju

Lana Kudumović

Slika 29. Sukija džamija u Maglaju (lijevo: fotografija iz 1967. godine, desno: fotografija iz 2012. godine)

Lana Kudumović i foto dokumentacija Općine Maglaj

Slika 30. Fazli-pašina džamija u Maglaju (fotografija iz oko 1960. godine i fotografija iz 2012. godine)

<http://forum.bih.net.ba/showthread.php?t=20267&page=53>, 09.04.2012.

Slika 31. Maglaj: Tlocrt i fasada Kuršumlija džamije

Crteži CHWB i foto Lana Kudumović

Slika 32. Pogledi na Kuršumlija džamiju u Maglaju

Lana Kudumović

Slika 33. Čaršija Maglaj gore: nacrti objekata; lijevo: 1967. godine; desno: stanje 2011. godine

Foto dokumentacija Općine Maglaj i Lana Kudumović

Slika 34. Nacrti stambenih objekata u Maglaju na osnovu arhivskih snimaka Općine maglaj iz 1967. godine

Crteži Lana Kudumović na osnovu dokumentacije Općine Maglaj

Slika 35. Maglaj stambeni objekat br.A mapa br.12, gore: stare fotografije iz 1967. godine i fotografije izgleda iz 2012. godine, dole: nacrti objekta iz arhiva Općine Maglaj rađeni 1967. godine

Dokumentacije Općine Maglaj i foto Lana Kudumović

Slika 36. Čabrina kafana u Maglaju, fasada i izgled 2012. godine

Dokumentacije Općine Maglaj, projekat Zavoda za zaštitu kulturnog, kulturnog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, foto Lana Kudumović

Slika 37. Uzeirbegovića konak u Maglaju; gore: prednja fasada i tlocrt dole: stanje prije i poslije restauracije

Dokumentacija CHWB i foto Lana Kudumović

Slika 38. Austrougarske mape Visokog iz oko 1880.godine

Dokumentacija Općine Visoko

Slika 39. Zone obuhvata u Visokom

Lana Kudumović i orto foto snimak Kantonalnog zavoda za urbanizam i prostorno planiranje Ze-Do kantona

Slika 40. Crkva sv.Nikole u Milima, rekonstrukcija i fragment bifore sa fasade

Franjevci na raskršću kulture i civilizacije, 1999

Slika 41. Osnova utvrde-grada Visoki

Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta

Slika 42. Arheološki lokalitet Visoki stanje 2011.godine

Lana Kudumović

Slika 43. Šerafudinova džamija iz 1979.godine u Visokom; gore: izgled džamije, prostorni prikaz i studije proporcija; dole: situacija i fasada džamije

Foto Lana Kudumović i Monografija Zlatko Ugljen

Slika 44. Osnova i presjek Tabacke džamije

Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta

Slika 45. Tabacka džamija danas, 2012.godine

Lana Kudumović

Slika 46. Alaudinova džamija u prošlosti (lijevo) i danas-2012.godine (desno)

Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta i Lana Kudumović

Slika 47. Muzej u Visokom (lijevo) i rekonstruisana tabacka stupa (desno)

Lana Kudumović

Slika 48. Visoko-lijevo: pogled na čaršiju sa grada-utvrde; desno: čaršija danas, 2011.godine

Lana Kudumović

Slika 49. Predložene zaštitne zone Vranduka

Lana Kudumović i orto foto snimak Kantonalnog zavoda za urbanizam i prostorno planiranje Ze-Do kantona

Slika 50. Gravira Vranduka 1900

Dokumentacija Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 51. Vranduk prije II sv. Rata

Dokumentacija Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 52. Fotografija Vranduka oko 1960.

Dokumentacija Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 53. Fotografija oko 1970.

Dokumentacija Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 54. Autro-ugarska mapa Vranduka (oko 1880.godine)

Dokumentacija Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 55. Tlocrt utvrde Vranduka

Lana Kudumović na osnovu dokumentacije Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 56. Fasada i presjek utvrde Vranduk

Lana Kudumović na osnovu dokumentacije Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 57. Pogled unutar zidina utvrde u Vranduku

Lana Kudumović

Slika 58. Gore: Izgled džamije sultana Fatiha u Vranduku 2012.godine; dole:detalji prozor i vrata džamije Sultana Fatiha u Vranduku

Lana Kudumović

Slika 59. Džamija sultana Fatiha u Vranduku, tlocrt i fasada

Lana Kudumović na osnovu dokumentacije Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 60. Stambeni objekti u Vranduku, stanje objekata iz 2012.godine

Lana Kudumović

Slika 61. Stambeni objekti u Vranduku narušenog integriteta, stanje objekata iz 2012.godine

Lana Kudumović

Slika 62. Stambeni objekat u Vranduku tlocrt, presjek i fasade, tip 1

Lana Kudumović na osnovu dokumentacije Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 63. Stambeni objekat u Vranduku tlocrt, presjek i fasade, tip 2

Lana Kudumović na osnovu dokumentacije Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Slika 64. Posljedica neplanske izgradnje u vrijednom ambijentu Vranduka

Lana Kudumović

Slika 65. Panorama Vranduka

Lana Kudumović

Slika 66. Položaj gradova Tešanj, Maglaj, Vranduk i Visoko

Lana Kudumović

Slika 67. Visoko, Vranduk, Tešanj i Maglaj odnos rijeke, čaršije, utvrde i prilazne saobraćajnice

Lana Kudumović

Slika 68. Općine Tešanj, Maglaj, Zenica i Visoko u odnosu na rijeku Bosnu, Magistralni put i autoput VC.

Lana Kudumović

Slika 69. Shema plana upravljanja graditeljskim naslijeđem u Slivu rijeke Bosne

Lana Kudumović

Slika 70. Predložene Zone obuhvata u Tešnju

Lana Kudumović

Slika 71. Predložene Zone obuhvata u Maglaju

Lana Kudumović

Slika 72. Predložene Zone obuhvata u Visokom

Lana Kudumović

Slika 73. Predložene Zone obuhvata u Vranduku

Lana Kudumović

Slika 74. Odabrana grupa naslijeđa nalazi se u slivu rijeke Bosne i pripada istoj geografskoj i kulturno historijskoj cjelini

Lana Kudumović

Slika 75. Podzona B - dio centralnog trga u Tešnju

Lana Kudumović

Slika 76. Podzona B - dio uz centralni trg u Tešnju

Lana Kudumović

Slika 77. Objekti ambijentalnih vrijednosti unutar čaršije Tešnja

Lana Kudumović

Slika 78. Niz objekata u blizini nacionalnog spomenika Eminagića kuće

Lana Kudumović

Slika 79. Centralni dio čaršije degradiran izgradnjom pomoćnim objektima

Lana Kudumović

Slika 80. Pogled na objekte koji čine ulaznu sekvencu u stari dio grada u Maglaju

Lana Kudumović

Slika 81. Ulične fasade objekata u centralnoj zoni Visokog

Lana Kudumović

Slika 82. Stambeni objekti u Visokom građeni u bosanskom stilu

Lana Kudumović

Slika 83. Zanatsko trgovačke radnje u centru Visokog

Lana Kudumović

Slika 84. Šetalište uz rijeku Bosnu-današnji izgled

Lana Kudumović

Slika 85. Primjer improvizovanog kioska koji izgledom i postavkom kvari vizuru

Lana Kudumović

Slika 86. Pogled na pomoćne objekte u središtu naselja Vranduk

Lana Kudumović

Slika 87. Izgled pješačkih staza u Vranduku

Lana Kudumović

Slika 88. Stanje na terenu (zidanje novog dijela zida)

Lana Kudumović

Slika 89. Kruna zida ozidana primjenom novog kamena

Lana Kudumović

Slika 90. Tešanj: Primjeri stambenih objekata ambijentalnih vrijednosti koje treba restaurirati

Lana Kudumović

Slika 91. Maglaj: stanje utvrde-grada 2011.godine

Lana Kudumović

Slika 92. Visoko: stanje utvrde-grada Visoki 2011.godine

Lana Kudumović

Slika 93. Vranduk: Stanje utvrde-grada 2012.godine

Lana Kudumović

Popis tabela

rad autora

Tabela br. 1 Nepokretna registrovana kulturna dobra prema vrsti i vremenu nastanka, po opštinama

Tabela br. 2 Prijedlog intervencija na prioritetnim objektima

Popis mapa

Sve mape su rad autora kao rezultat analiza izvršenih na odabranim lokacijama

Mapa br. 1 Tešanj Namjena objekata

Mapa br. 2 Tešanj Stanje očuvanosti objekata

Mapa br. 3 Tešanj Vrijednosti objekata

Mapa br. 4 Tešanj Vrste krovova na objektima

Mapa br. 5 Tešanj Spratnosti objekata
Mapa br. 6 Tešanj Namjena površina
Mapa br. 7 Tešanj Analiza saobraćaja
Mapa br. 8 Tešanj Predložene intervencije
Mapa br. 9 Tešanj Podzone rehabilitacije i prioritetni objekti
Mapa br. 10 Tešanj Prijedlog namjene površina
Mapa br. 11 Tešanj Prijedlog rješenja saobraćaja
Mapa br. 12 Maglaj Namjena objekata
Mapa br. 13 Maglaj Stanje očuvanosti objekata
Mapa br. 14 Maglaj Vrijednosti objekata
Mapa br. 15 Maglaj Vrste krovova na objektima
Mapa br. 16 Maglaj Spratnosti objekata
Mapa br. 17 Maglaj Namjena površina
Mapa br. 18 Maglaj Analiza saobraćaja
Mapa br. 19 Maglaj Predložene intervencije
Mapa br. 20 Maglaj Podzone rehabilitacije i prioritetni objekti
Mapa br. 21 Maglaj Prijedlog namjene površina
Mapa br. 22 Maglaj Prijedlog rješenja saobraćaja
Mapa br. 23 Visoko Namjena objekata
Mapa br. 24 Visoko Stanje očuvanosti objekata
Mapa br. 25 Visoko Vrijednosti objekata
Mapa br. 26 Visoko Vrste krovova na objektima
Mapa br. 27 Visoko Spratnosti objekata
Mapa br. 28 Visoko Namjena površina
Mapa br. 29 Visoko Saobraćajne veze zone A i zone B
Mapa br. 30 Visoko Analiza saobraćaja
Mapa br. 31 Visoko Predložene intervencije
Mapa br. 32 Visoko Zone rehabilitacije i prioritetni objekti
Mapa br. 33 Visoko Podzone rehabilitacije i prioritetni objekti
Mapa br. 34 Visoko Prijedlog namjene površina
Mapa br. 35 Visoko Prijedlog rješenja saobraćaja
Mapa br. 36 Vranduk Namjena objekata
Mapa br. 37 Vranduk Stanje očuvanosti objekata
Mapa br. 38 Vranduk Vrijednosti objekata
Mapa br. 39 Vranduk Vrste krovova na objektima
Mapa br. 40 Vranduk Spratnosti objekata
Mapa br. 41 Vranduk Namjena površina
Mapa br. 42 Vranduk Analiza saobraćaja
Mapa br. 43 Vranduk Predložene intervencije
Mapa br. 44 Vranduk Podzone rehabilitacije i prioritetni objekti
Mapa br. 45 Vranduk Prijedlog namjene površina
Mapa br. 46 Vranduk Prijedlog rješenja saobraćaja
Mapa br. 47 Tešanj Prijedlog rute obilaska
Mapa br. 48 Maglaj Prijedlog rute obilaska
Mapa br. 49 Visoko Prijedlog rute obilaska
Mapa br. 50 Visoko Prijedlog rute obilaska Zone B
Mapa br. 51 Vranduk Prijedlog rute obilaska

Bibliografija

Knjige:

- Andelić, P. , Bojanovski, I., Čović, B., Marijanović, B. (1984). *Visoko i okolina kroz historiju*. Sarajevo.
- Appleyard, D. (1979). *The conservation of European cities*. Cambridge: MIT Press
- Ashowrth, G. and Tunbridge, (2000). *The tourist-historic city: retrospect and prospect of managing the heritage city*, Oxford: Elsevier Science
- Ayverdi, E.A. (1981) *Avrupa'da Osmanli mimari eserleri Yugoslavya li. Cild - iii. Kitap*,
- Bećirbegović, M. (n.d.). *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.
- Benac, A., Čović, B., Pašalić, E., Basler, Đ., Miletić, N., & Andelić, P. (1966). *Kulturna istorija BiH-od najstarijih vremena do početka turske vladavine*. Sarajevo: Veselin Masleša Sarajevo.
- Balić, S. (1994). *Kultura bošnjaka*, Tuzla: R&R Tuzla
- Babić, A. (1972). *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Svjetlost
- Bejtić, A. *Spomenici osmanlijeske arhitekture u BiH*,
- Bublin, M. (1999). *Gradovi BiH milenij razvoja i godine urbicida*, Sarajevo: Sarajevo Publishing
- Feilden, Bernard, M. (2003). *Conservation of Historic Buildings*,
- Forsyth, M. (2007). *Understanding Historic building conservation*, Bath UK: Blackwell Publishing Ltd
- Grupa autora, G. ((1942-1991-1998)). *Povijest Bosne i Hercegovine-knjiga 1*. Sarajevo: HNK Napredak.
- Hadrović, A. (1993). *Gradska kuća orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Avicena.
- Hadrović, A. (2008). *Bioklimatska arhitektura traženje puta za raj*. Sarajevo: Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski Fakultet Sarajevo.
- Handžić, A. (1977) *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*. Sarajevo
- Jaliman, S. (2004). *Vranduk*. Zenica: Pedagoški Fakultet Zenica.
- Jokilehto, J., & Feilden, B. M. (1993). *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*. Roma: ICCROM.
- Kreševljaković, H. (1991). *Izabrana djela II*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kreševljaković, H. (1992). *Kapetanije*. Sarajevo: Veselin Masleša Sarajevo.
- Kovačević-Kojić, D. (1978). *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo
- Leask, A. and Fyall, A. (2006). *Managing world heritage sites*, Oxford: Butterworth Heinemann
- Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Massachusetts: The Mit Press.
- Ljuca, A. (1999). *Maglaj na tragovima prošlosti*. Prag.Općina grada Maglaja
- Marasović, T. (1983)*Zaštita graditeljskog nasljeđa- povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*. Zagreb-Split: Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, our Split, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa, Split
- Mujezinović, M. (1998). *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Norberg Šulc, K. (1975). *Egzistencija, prostor i vreme*. Beograd: Građevinska knjiga.

- Norberg-Šulc, K. (1990). *Stanovanje, stanište, urbani prostor, kuća*. Beogrđad: Građevinska kuća.
- Orbasli, A. (2000). *Tourist in Historic Towns-Urban Conservation and Heritage Management*. London: Taylor & Francis Group.
- Orbasli, A. (2008). *Architectural Conservation*. UK: Blackwell Publishing.
- Pašić, A. (1991). *Islamsko stambeno graditeljstvo*, Zagreb: Institut za islamska istraživanja
- Pašić, A. and al. (2005). *The Old City of Mostar Management Plan*
- Pašić, A. (2005). *Celebrating Mostar*, Gračanica: Grin Gračanica
- Pašić, A. (1994). *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, Istanbul: IRCICA
- Prevele i obradile: Bojanić - Lukač, D., & Katić, T. (2005). *Maglajski sidžili 1816-1840*. Sarajevo: Bošnjački institut Fondacija Adil Zulfikarpašić.
- Prevod i obrada: Čar-Drnda, H. (2005). *Sidžil Tešanjskog kadiluka*. Sarajevo: Orijentalni Institut Sarajevo.
- Pickard, R. (2001). *Management of Historic Centres*, London UK: Taylor & Francis Group
- Redžić, H. (1983). *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*. Sarajevo: SOUR Veselin Masleša.
- Redžić, H. (2009). *Srednjovjekovni gradovi Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Ringbeck. (2008). *Management Plans for World Heritage Sites, A practical guide*. UNESCO.
- Rodwell, D. (2007). *Conservation and Sustainability in Historic Cities*, Oxford: Blackwell
- Salihović, H. (2002). *Arhitekt i umjetnost graditeljstva*, Sarajevo: Arhitektonski Fakultet,
- Salihović, H. (2010). *Arhitektura, stvaralačka sinteza tradicionalno-savremeno*, Sarajevo: Arhitektonski Fakultete
- Šabanović, H. (1982(92)). *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost
- Truhelka, Ć. (1904). *Naši gradovi, Opis najljepših gradova Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Naknade knjižara J. Studnička i dr.
- Vego, M. (1957). *Naselja Srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Svjetlost.
- Vego, M. (1982). *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Svjetlost
- Wothing, D., & Bond, S. (2008). *Managing Built Heritage The role of cultural significance*. UK: Blackwell Publishing.

Periodika:

- Bojanovski, I. (1965). Stari grad Maglaj Istrživački i konzervatorski radovi 1962 i 1963 g. *Sarajevo: Naše starine X izdanje*
- Čelić, Dž. (1954). Spomenici kulture i urbanizam, Neka iskustva i zapažanja. *Naše starine*, p. 33.
- Hamidović, M., Bečić, E. (2004). *Vrijednosti stare Tešanjske čaršije*, Sarajevo: Arhitektonski Fakultet Sarajevo, Centar za istraživanje i dizajn, Acta Architectonica et Urbanistica
- Idrizbegović-Zgonić, A. (2011). Mostar city icons an insiders view Karadjozbeg and Old bridge complex. *TTEM* vol.6 no.3.
- Kreševljaković, H. (1934). Visoko. *Behar*
- Mazalić, Đ. (2001). Visoko. *Behar*.

Historic Royal Palaces, (2007). *Tower of London World Heritage Site, Management plan*
Edinburgh World Heritage, (2005). *The Old and New Towns of Edinburgh World Heritage Site Management Plan*
UNESCO World Heritage Centre, (2010). *Heritage Site Management Plan*

Konvencije, povelje i deklaracije

UNESCO. (1972). *Convention Concerning The Protection Of The World Cultural and Natural Heritage*, Adopted by the General Conference at its seventeenth session Paris
Council of Europe. (1985). *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, Granada
UNESCO. (1976). *Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*
UNESCO WHC. (2005). Vienna Memorandum: *World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape*
UNESCO WHC. (2010). *Recommendation on the Historic Urban Landscape* (first draft)
ICOMOS. (1964). *The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*
ICOMOS (2008). Québec (Canada) *Charter on Cultural Routes*
UNESCO, WHC. (2008,2011). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*
ICOMOS. (1996). *The Declaration Of San Antonio*
UNESCO, ICCROM, ICOMOS (1994). *The Nara Document on Authenticity*, Nara, Japan
Council of Europe, (1975). *Amsterdam Declaration: Congress on the European Architectural Heritage*, Amsterdam

Ostali izvori (web i baze)

www.whc.unesco.org/en/convention/
www.icomos.org/docs/
www.fmksa.com/
www.kons.gov.ba
www.whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf
www.ebscohost.com
www.thomsonreuters.com/
[www.ec.europa.eu/research /environment/SUIT FP5](http://www.ec.europa.eu/research/environment/SUIT FP5). (2011).
www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=40&lang=1. (2011).
www.whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf.. (2011).

Itenerer

1. dan	Sarajevo-Maglaj	07:00-09:30	
	Maglaj	09:30-09:45	Parking za autobus sa turistima predviđen je na desnoj obali rijeke Bosne nakon čega obilazan nastavlja sa minibusom
		09:45-11:00	Dolazak minibusa na odredište nakon čega se turisti kreću prema kompleksu utvrde. Obilazak srednjovjekovne utvrde unutar koje su aktivirani sadržaji poput manje suvenirnice, te atrakcije Lokalni folklor: Srednjovjekovne igre.
		11:00-11:30	Nakon obilaska utvrde turisti šetnjaa gradom se nastavlja prolazeći pored džamije Sukija. Pauza u staroj kući preuređenoj kao butik hotel sa kafeterijom
		11:30-12:00	Obilazak kompleksa Kuršumlja džamije
		12:00-13:00	Nacionalni restoran i kafeterija poznatiji kao Čabrina kafana (ručak)
		13:00-13:30	Ručak, tradicionalna (sezonska) kuhinja
		13:30-14:00	Obilazak muzeja Uzeirbegovića konak
		14:30	Nastavak obilaska grada pored Fazlipašine džamije Prolazak kroz zonu sa malim galerijama proizvoda od papira Velika galerija umjetnina, škola zanata/galerije: obrada papira i restoran sa baštom koja ima pogled prema utvrdi i gradu Okupljanje grupe na uređenom trgu za pješake i mogući prolazak samo za stanare starog dijela grada
	Maglaj-Tešanj	14:30-15:00	Javni parking (dolazak turista)
	Tešanj	15:00-15:30	Kretanje turista prema centralnom trgu ulicom koja bi sadrži turist biro, turističke agencije, prodavnice suvenira i sl. U nastavku ulice brojni mali art dućani, ateljei i umjetničke galerije Centralni trg sa novim mobilijarom, mjesto okupljanja, odmora, razgledanja, slikanja, ulične egzibicije poput slikanja i sl. U prostorima koji okružuju trg nalaze se brojni restorani i kafei
		15:30-16:00	Obilazak kompleksa džamije Ferhadija U nastavku obilazak malih zanatskih prodavnica i dućana, gdje se uz prezentaciju vrši prodaja zanatskih proizvoda
		16:00-17:00	Ulica unutar zanatskog centra sa malim restoranima gastro ponude
		17:00-18:00	Nastavak obilaska grada ulicom sa kafeima i suvenirnicama Zona sa galerijama koje se vežu sa muzej Eminagića konak. Obilazak Eminagića konaka, gdje je u susjednim kućama butik hotel kako bi se zadovoljile funkcije za smještaj grupe turista. U sklopu Eminagića konaka, napraviti bosanski restoran, galeriju. Ova dva objekta povezati otvorenim prostorom sa lijepo uređenom avlijom.
		18:00-19:00 (20:00)	Nakon posjete kompleksu starih kuća obilazak čaršije nastavlja se putem prema utvrdi. Obilazak utvrde i zidina. U samoj utvrdi posebni vodiči turiste vode uređenom stazom po zidinama i kulama. Dizdareve kula može poslužiti za muzejske postavke te prezentiranje drvorezbarskog zanata. Posebna atrakcija može biti noćni doživljaj utvrde i obilazak
		20:00-22:00	

			po noći uz simulaciju srednjovjekovnog života. Te mogući ekskluzivitet noćenja unutar utvrde. Večera, tradicionalna (sezonska) kuhinja Noćenje: butik hotel
2.dan	Tešanj-Vranduk	07:00-08:30	
	Vranduk	08:30-09:00	Dolazak grupe, naplata ulaznica, servisi, rental servisi i sl. Suvenirnice
		09:00-10:00	Muzej, odmor u bašti Posjeta kovačnicama (škola zanata)
		10:00-11:00	Obilazak kompleksa utvrde unutar koje su smještene suvenirnica, galerija, caffè restoran
		11:00-12:00	Posjeta džamiji Sultana Fatiha, i okupljanje na trgu i nastavak šetnje kroz naselje i doručak u restoranu sa gastro ponudom domaće hrane
		12:00-12:15	Okupljanje grupe i nastavak putovanja prema Visokom
	Vranduk-Visoko	12:15-13:00	
	Visoko	13:00-15:00	Po dolasku u Visoko predviđa se najprije obilazak srednjovjekovne utvrde gdje su i prateći sadržaji: Servisni sadržaji, prodaja ulaznica, suvenirnica, caffè i sl. Obilazak arheološkog lokaliteta sa panoramskim pogledom na dolinu Bosne, piramide i ručak u prirodi
		15:00-15:15	Dolazak grupe na predviđeno parkiralište u blizini čaršije
		15:15-16:00	Prolazak kroz tržnicu gdje je zastupljena prodaja domaćih organskih proizvoda; Odmor na obali rijeke Bosne, sa uređenim šetalištima i baštama;
		16:00-16:30	Obilazak zanatskih trgovki u sklopu zanatskog trgovačkog centra (suvenirnice), Obilazak kompleksa Bijele džamije Šetnja uređenom pješačkom ulicom sa pratećim turističkim sadržajima (suvenirnice, tursit info, prodavnice, zanatske radnje)
		16:30-17:30	Obilazak muzeja i pogled na tabhansku stupu, eksponat postavljen uz obalu rijeke Bosne, Obilazak kompleksa Šadrvarske džamije i posjeta butik hotelima (opcija noćenje)
		17:30-18:00	Zona gastro ponude sa restoranima koji nude domaću kuhinju
		18:00-19:00	Posjeta zoni za prezentiranje tradicionalnog tabhanskog zanata koja je smještena uz fabriku kože sa trgovkama.
		19:00-20:00 20:00	Večera Polazak za Sarajevo
	Visoko-Sarajevo	20:00-20:30	Vožnja

OPŠTINA MAGLAJ Lista registriranih spomenika kulture na području Ze-Do kantona

<u>I PRAISTORIJSKI PERIOD</u>	<u>II ANTIČKI PERIOD</u>	<u>III SREDNJEVJEKOVNI PERIOD</u>	<u>IV OSMANSKI PERIOD</u>
1. KRALJEVINE, <i>Novi Šeher</i> . Praistorijsko naselje.	1. GOMILE (CRKVIŠTE), <i>Novi Šeher</i> . Rimsko naselje.	1. GRČKO GROBLJE, <i>Rakovac</i> . Srednjevjekovni ndgrobni spomenik.	1. GROBLJE uz Kuršumliju džamiju
2. NOVI ŠEHER, <i>Novi Šeher</i> . Praistorijsko naselje.		2. JOŠEVAC, <i>Bočinja Donja</i> . Srednjevjekovni nadgrobni spomenik.	2. GROBLJE na Osrpovcu.
3. NJIVERAK, <i>Trbuk</i> . Praistorijsko naselje.		3. BARKA, <i>Bočinja Gornja</i> . Srednjevjekovna nekropola.	3. TURBE, Maglaj
4. GRADAC, <i>Straište</i> . Praistorijska gradina.		4. BJELOBAR, <i>Gornja Paklenica</i> . Srednjevjekovna nekropola.	4. KURŠUMLIJA DŽAMIJA KALAVAN JUSUF PAŠINA sa grobjem
		5. CRKVINA, <i>Krsno Polje</i> . Srednjevjekovno groblje.	5. FAZLI PAŠINA DŽAMIJA,
		6. DONJA PAKLENICA 1, <i>Donja Paklenica</i> . Srednjevjekovno groblje.	6. SUKIJA DŽAMIJA ČARŠIJSKA
		7. DONJA PAKLENICA 2, <i>Donja Paklenica</i> . Srednjevjekovno groblje.	7. SAHAT KULA
		8. KAMENJE, <i>Donja Paklenica</i> . <i>Srednjevjekovna nekropola</i> .	8. DELIBEGOV HAN, <i>Maglaj</i> .
		9. <i>KAMENJE</i> , <i>Osojnica</i> . <i>Srednjevjekovna nekropola</i> .	9. ČESMA-ČARSIJSKA VODA
		10. <i>KRČEVINE</i> , <i>Bakotić</i> . <i>Srednjevjekovna nekropola</i> .	10. TABHANA ČESMA
		11. <i>KRUŽNO GREBLJE NA ČELARU</i> , <i>Bočina gornja</i> . Srednjevjekovna nekropola.	11. ČESMA UZ KURŠUMLIJU DŽAMIJU
		12. <i>OSOJNICA</i> , <i>Osojnica</i> . <i>Srednjevjekovno groblje</i> .	12. UZEIRBEGOVIĆA KUĆA,
		13. <i>PAZARIĆ</i> , <i>Liješnica</i> . <i>Srednjevjekovna nekropola</i> .	13. AMBIJENTALNA CJELINA-STARI GRAD
		14. <i>POREZ</i> , <i>Bočinja Gornja</i> . Srednjevjekovna nekropola.	
		15. <i>RAVAN (JUKIN KRST)</i> , <i>Gornja Paklenica</i> . Srednjevjekovna nekropola.	
		16. <i>TODOROVIĆA BRIJEG</i> , <i>Donja Paklenica</i> . Srednjevjekovno groblje.	
		17. <i>GRADIĆ</i> , <i>Trbuk</i> . <i>Ruševine srednjevjekovnog grada</i> .	

OPŠTINA TEŠANJ Lista registriranih spomenika kulture na području Ze-Do kantona

<u>I PRAISTORIJSKI PERIOD</u>	<u>II ANTICKI PERIOD</u>	<u>III SREDNJEVJEKOVNI PERIOD</u>	<u>OSMANSKI PERIOD</u>
1. PAKLENICA, <i>Paklenica</i> . Praistorijska nekropola.	1. KUČERINE, <i>Miljanovci</i> . Rimsko naselje.	1. STARO GROBLJE, <i>Bobare</i> . Srednjevjekovna nekropola.	1. MUSLIMANSKO GROBLJE, <i>Kosino brdo</i> .
2. SELIŠTE, <i>Trepče</i> . Paleolitska stanica.	2. CRKVINA, <i>Žabljak</i> . Rimsko naselje.	2. BAJINA GLAVA, <i>Vukovo</i> . Srednjevjekovna nekropola.	2. MUSLIMANSKO GROBLJE, <i>Karića brdo</i> .
3. VELIKI MEJDAN, <i>Trepče</i> . Paleolitska stanica.		3. BRUSOVI, Orašje <i>Planje</i> . Srednjevjekovna nekropola.	3. MUSLIMANSKO GROBLJE, <i>kod Ravni (na imanju M. Galijaševića)</i> .
4. MALO BRDO, <i>Kalošević</i> . Praistorijsko naselje.		4. DIVSKO GROBLJE (HRASTIĆ), <i>Trepče</i> . Srednjevjekovna nekropola.	4. FERHADIJA (ČARŠIJSKA) DŽAMIJA sa grobljem, <i>Huse Hodžića, Tešanj</i> .
5. STJENČICE, <i>Šije</i> . Praistorijsko naselje.		5. DONJI VITKOVIĆI, <i>Donji Vitkovci</i> .	5. NADGROBNI SPOMENIK FERHAD BEGU, <i>u groblju džamije Ferhadije, Tešanj</i> .
6. KREMENJAČA, <i>Miljanovci</i> . Praistorijsko naselje.		6. DŽINSKO GREBLJE NA OGRADICI, <i>Šije</i> . Srednjevjekovna nekropola.	6. HASANBEGOVIĆA DŽAMIJA na Gumnu, <i>Tešanj</i> .
7. VELIKO BRDO, <i>Kalošević</i> . Praistorijsko naselje.		7. GROBLJE, <i>Kraševo</i> . Srednjevjekovna nekropola.	7. ABDULAH PAŠINA DŽAMIJA sa grobljem, <i>ul.29. Novembar, Tešanj</i> .
8. GLAVICA, <i>Vrela</i> . Praistorijska gradina.		8. KUŽNO GREBLJE (JUDIN GROB), <i>Gornji Vitkovci</i> . Srednjevjekovna nekropola.	8. DIBEKHANA (DONJA) DŽAMIJA sa grobljem, <i>ugao M. Tita i Trga Revolucije, Tešanj</i> .
9. GRADIĆ, <i>Vrela</i> . Praistorijska gradina.		9. KUŽNO GREBLJE, <i>Omanjska</i> . Srednjevjekovna nekropola.	9. HAMZA BEGOVA DŽAMIJA, <i>Tešanj</i> .
10. STRAŽBA, <i>Mrkotić</i> . Praistorijska gradina.		10. LANIŠTA, <i>Donji Vitkovci</i> . Srednjevjekovna nekropola.	10. SAHAT KULA, <i>Tešanj</i> .
11. TEPE, <i>Kalosević</i> . Praistorijska gradina.		11. LOGOBARE, <i>Vukovo</i> . Srednjevjekovna nekropola.	11. MUSALA, <i>Tešanj</i> .
		12. MRAMORJE, <i>Gornji Vitkovci</i> . Srednjevjekovna nekropola.	12. MOST NA KRNDIJI, <i>Tešanj</i> .
		13. MRAMORJE, <i>Žabljak</i> . Srednjevjekovna nekropola	13. EMINAGIĆA KUĆA, <i>Tešanj</i> .
	14. OBLI KAMEN, <i>Piljužići</i> . Srednjevjekovna nekropola.	14. URBANA CJELINA, <i>Tešanj</i> .	
		15. ORAŠJE, <i>Kraševo-Donja mahala</i> . Srednjevejkovni nekropola.	
16. RASKRŠĆE, <i>Gornji Vitkovci</i> . Srednjevjekovni spomenik.			
17. SVATOVSKO GROBLJE (OGRADE), <i>Kaloševići</i> . Srednjevjekovna nekropola.			
18. ULICE, <i>Kraševo</i> . Srednjevjekovna nekropola.			
19. VIS, <i>Gornji Vitkovci</i> . Srednjevjekovna nekropola.			
20. VISOVI (OMIĆA BRIJEG), <i>Šije</i> . Srednjevjekovna			

	nekropola.	
	21. CRKVIŠĆE, <i>Mrkotić</i> . Srednjovjekovna crkva i groblje.	
	22. TEŠANJ 2, <i>Tešanj</i> . Srednjovjekovni grad.	
	23. STARI GRAD TEŠANJ	

OPSTINA ZENICA Lista registriranih spomenika kulture na području Ze-Do kantona

<u>I PRAISTORIJSKI PERIOD</u>	<u>II ANTICKI PERIOD</u>	<u>III SREDNJEVJEKOVNI PERIOD</u>	<u>IV OSMAN SKI PERIOD</u>	<u>V AUSTRO-UGARSKI PERIOD</u>
1. BIRAC, <i>Donja Gračanica</i> . Praistorijska gradina.	1. KRČEVINE, <i>Stranjani</i> . Kasnoantička grobnica.	1. DOČIĆ, <i>Dusina</i> . Srednjovjekovni nadgrobni spomenik /stećak/.	1. GROBLJE, <i>Velika Musalla, Zenica</i> .	1. CRKVA SV. ILIJE, uL. 29 Novembar, Zenica.
2. GRADINA, <i>Dobričjevo</i> . Praistorijska gradina.	2. CRKVE, <i>Drivuša</i> . Rimska nekropola.	2. KOZICE, <i>Pojške</i> . Srednjovjekovni nadgrobni spomenik /stećak/.	2. GROBLJE, <i>Tetovo, Zenica</i> .	
3. GRADINA, <i>Gradina-Seoci</i> . Praistorijska gradina.	3. DVORIŠTA, <i>Putorići</i> . Rimsko svetište.	3. KUČARE, <i>Puhovac</i> . Srednjovjekovni grob.	3. GROBLJE, <i>Turbe, Zenica</i> .	
4. GRADINA, <i>Klopče</i> . Praistorijska gradina.	4. BILIMIŠĆE, Rimsko naselje, kasnoantička crkva i nekropola i srednjovjekovno groblje.	4. PODVINICA, <i>Pojške</i> . Usamljeni stećak.	4. TURBE NA MUSALLI.	
5. GRADINA, <i>Kopilo</i> . Praistorijska gradina	5. ODMUD, <i>Raspotočje</i> . Rimska zgrada.	5. SELIŠTE-SELIŠTE PRKIĆA, <i>Podbrežje</i> . Srednjovjekovni nadgrobni spomenik.	5. TURBE U TURBETU, <i>Gornja Zenica</i> .	
6. GRADINA, <i>Stranjani</i> . Praistorijska gradina.	6. OGRAJA, <i>Putovići</i> . Ostaci rimskog naselja.	6. GRČKO GREBLJE, <i>Grm</i> . Srednjovjekovni nadgrobni spomenici	6. ŠEHITSKO TURBE, između <i>Jeline i Vranduka</i> .	
7. HUM, <i>Donja Gračanica</i> . Praistorijska gradina.	7. PODMOČILO (MLINČIĆI), <i>Tišina</i> . Rimsko naselje.	7. ZVIJEZDA, <i>Vjetrenice</i> . Srednjovjekovni nadgrobni spomenici.	7. SINAGOGA, <i>Zenica</i> .	
8. MRTOVAČKA GRADINA, <i>Gradišće</i> . Praistorijska gradina.		8. BIJELI PUT (KRIŽ), <i>Podbrežje</i> . Srednjovjekovna nekropola.	8. SULTAN AHMEDOVA (ČARSIJSKA) DŽAMIJA sa grobljem, <i>Zenica</i> .	
9. VIS (VELIKI I MALI), <i>Podbrežje</i> . Praistorijska gradina.		9. BIŠĆE, <i>Donja Višnjica</i> . Rimska ara i srednjovjekovno groblje.	9. SULEJMANSKA DŽAMIJA sa nekropolom <i>nišana, Zenica</i> .	
10. KAMEN, <i>Puhovac</i> . Praistorijski tumul i srednjovjekovni nadgrobni spomenik		10. CRKVINA (GRČKO GROBLJE, ORAŠJE, TREPAVICE), <i>Drivuša</i> . Rimska i srednjovjekovna nekropola.	10. KOČEVSKA DŽAMIJA, <i>Zenica</i> .	
11. KICA, <i>Gradišće</i> . Praistorijska gradina.		11. GLAVIČICE, <i>Rijeka</i> . Srednjovjekovna nekropola.	11. JALINSKA DŽAMIJA sa grobljem, <i>Zenica</i>	
		12. GRČKO GREBLJE (GLAVICA), <i>Gaćica</i> . Srednjovjekovna nekropola.	12. OSMAN-ČELEBIJINA (POTOČKA) DŽAMIJA, <i>Zenica</i> .	
		13. GRČKO GREBLJE (NA KUBERU), <i>Vjetrenice</i> .	13. DŽAMIJA BOBOVAČKOG DIZDARA OSMAN	

	Srednjevjekovna nekropola.	AGE sa grobljem, Janjići	
	14. HALILOVAČA (GRČKO GREBLJE), Stranjani. Srednjevjekovna nekropola.	14. SULTAN MEHMED FATIHOVA (CARSKA) DŽAMIJA, Vranduk.	
	15. HRUBINE, Dusina-Brdo. Srednjevjekovna nekropola.	15. MUSALLA, Zenica.	
	16. KRIŽ (KRIŽEVI), Podbrežje. Rimski spomenik i srednjevjekovna nekropola.	16. SULTAN AHMEDOVA MEDRESA, Zenica.	
	17. PUTOVIĆI, Putovići. Srednjevjekovno groblje.	17. JEVREJSKO GROBLJE, Janjići.	
	18. UVRATE, Raspotočje. Praistorijski tumulus i srednjevjekovna nekropola.		
	19. KLISA, Vranduk-Varošiste. Srednjevj. crkva.		
	20. VRANDUK, Vranduk. Srednjevjekovni grad.		

OPŠTINA VISOKO Lista registriranih spomenika kulture na području Ze-Do kantona

<u>I</u> <u>PREHISTORIJSKI</u> <u>PERIOD</u>	<u>II ANTIČKI PERIOD</u>	<u>III SREDNJEVJEKOVNI</u> <u>PERIOD</u>	<u>IV OSMANSKI</u> <u>PERIOD</u>	<u>V AUSTRO-</u> <u>UGARSKI</u> <u>PERIOD</u>
1. ČIFLUK 1, <i>Čifluk</i> . Prethistorijski period.	1. RASKRŠĆE, <i>Maurovići-Rizvići</i> . Rimska vila rustika.	1. ČAKINA NJIVA, <i>Bijele Vode</i> . Usamljeni stećak.	1. VELIKO GROBLJE KOD MOSTA	1. FRANJEVAČKI SAMOSTAN I GIMNAZIJA
2. DONJE MOŠTRE, <i>Donje Moštre</i> . Prethistorijsko naselje.	2. VRATNICA, <i>Vratnica</i> . Prethistorijski grob s više ukopa i rimska građevina.	2. BRIJEST, <i>Buzići-Mokronoge</i> . Srednjevjekovno groblje.	2. TAMOŠNJIČKO (TRAMOŠKO) GROBLJE, <i>Visoko</i> .	
3. DVOR, <i>Dvor</i> . Prethistorijsko naselje.	3. CRKVINA, <i>Mokronoge-Buzić mahala</i> . Rimsko naselje.	3. BUZIĆI, <i>Buzići</i> . Srednjevjekovna nekropola.	3. GROBLJE NA MOČILIMA, <i>Visoko</i> .	
4. GRADINA, <i>Gornja Zimča</i> . Prethistorijska gradina.	4. SVIBE, <i>Gornje Moštre</i> . Rimsko naselje.	4. ČEKRČIĆI, <i>Čekrčići</i> . Srednjevjekovna nekropola.	4. MUSLIMANSKO GROBLJE, <i>Veliko Čajno</i> .	
5. GRADINA, <i>Poriječani</i> . Srednjevjekovno groblje.	5. GRADAC, <i>Mokronoge-Gunjače</i> . Prethistorijska gradina i kasnoantički refugij.	5. ČIFLUK 2, <i>Čifluk</i> . Srednjevjekovna nekropola.	5. MUSLIMANSKO GROBLJE, <i>Goruša</i> .	
6. KRSTAC, <i>Zbilje</i> . Prethistorijsko naselje.	6. VELIKI GRAD (GRADINA), <i>Seoča-Gerdečići</i> . Rimski kastel.	6. DOBRINJAC, <i>Dobrinje</i> . Srednjevjekovno groblje.	6. VJESOLIČKO GROBLJE	
7. KUNDRUCI, <i>Hadžići</i> . Prethistorijsko naselje.	7. VELIKI GRADAC, <i>Ramadanovci-Goduša</i> . Prethistorijska gradina i rimski kastel.	7. GLAVICA, <i>Ginje-Gorasnica</i> . Srednjevjekovna nekropola.	7. GROBLJE NA TEKIJ, <i>Tekija</i> .	
		8. GORANI, <i>Gorani</i> . Srednjevjekovna nekropola.	8. GROBLJE - ŠEHITOVA LUKA-, <i>Tekija-Gračanica</i> .	
		9. GORAŠNICA, <i>Ginje-Dvor</i> . Srednjevjekovna nekropola.	9. GROBLJE MUSLIMANSKO I DVA TURBETA, <i>Podvinci</i> .	
		10. GRABOŠIĆI, <i>Džindići</i> . Srednjevjekovno groblje.	10. GROBLJE DEBELI HRASTOVI, <i>Brezovik-Šahinovići</i> .	
		11. GREBAC, <i>Poriječani</i> . Srednjevjekovno groblje.	11. GROBLJE I TURBE, <i>Donja Seoča</i> .	
		12. GREBLJICE, <i>Goduša-Rajčići</i> . Srednjevjekovno groblje.	12. ŠEHITSKO GROBLJE-, <i>Vidovići</i> .	
		13. KADINJAČA, <i>Uvorići</i> . Srednjevjekovno groblje.	13. ARNAUTOVIČKO GROBLJE, <i>Visoko-Gračanica</i> .	
		14. KLISA. Srednjevjekovno groblje.	14. GROBLJE -DEBELI NIŠANI-, <i>Visoko-Gračanica</i> .	
		15. MAUROVIĆI, <i>Maurovići</i> . Srednjevjekovna nekropola.	15. UVORIČKO GROBLJE	
		16. PODVINJCI, <i>POOVINJCI</i> . Srednjevjekovna nekropola.	16. GROBLJE, <i>Džindići</i> .	
		17. POLJE, <i>Ginje</i> . Srednjevjekovni nadgrobni spomenici.	17. GROBLJE I DVA TURBETA-SRHINSKO GROBLJE, <i>Topuzovo polje</i> .	
		18. PORIJEČANI, <i>Poriječani-Brdo</i> . Srednjevjekovno groblje.	18. GROBLJE PODGREBNJAČE, <i>kod Čatića</i>	
		19. STRANA, <i>Maurovići</i> . Srednjevjekovno groblje.	19. GROBLJE UZ NOVU DŽAMIJU,	

		<i>Radovlje.</i>	
	20. TUŠNJIČI, <i>Tušnjiči.</i> Srednjovjekovna nekropola.	20. CRKVA SV. NIKOLE, <i>Arnautovići.</i>	
	21. ZABUČE, <i>Mladeš.</i> Srednjovjekovno groblje.	21. ALAUDINOVA (ŠADRVANSKA) DŽAMIJA sa grobljem,	
	22. ZAGORICE, <i>Zagorice.</i> Srednjovjekovna nekropola.	22. ŠADRVANSKA ČESMA, <i>uz Alaudinovu džamiju</i>	
	23. ZBILJE, <i>Zbilje.</i> Srednjovjekovno groblje.	23. TABAČKA DŽAMIJA, <i>Tabhana</i>	
	24. ZGONOV, <i>Malo Čajno.</i> Srednjovjekovna nekropola	24. HADŽIIBRAHIMOVA DŽAMIJA sa grobljem, <i>Petrac</i>	
	25. BEDEM, <i>Grajan.</i> Srednjovjekovni grad.	26. MJESNA DŽAMIJA sa grobljem, <i>Gornja Seoča.</i>	
	26. ČAJAN-GRAD, <i>Malo Čajno.</i> Srednjovjekovni grad.	27. DŽAMIJA sa grobljem, <i>Podvinci.</i>	
	27. GRAD, <i>Dobrinje.</i> Srednjovjekovni grad.	28. MEKTEB u pozadini dućana	
	28. GRADINA, <i>Kopači.</i> Prehistorijska gradina i srednjovjekovni grad.	29. MEDRESA	
	29. VISOKI, <i>Grad.</i> Prehistorijska gradina, rimski kastel i srednjovjekovni grad.		